УКРАЇНА.

НАУКОВИЙ

та

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ І.

МАРТ

1907

У КИЇВІ.
1907.

Друкарня Н. Т. Корчак-Новіцького у Київі, Мерингoвська, 6.

Зміст першого тома.

ЯНВАРЬ, ФЕВРАЛЬ, МАРТ 1907 Р.

Перша книжка—январь.

ЧАСТИНА I.

ЧАСТИНА II.

Друга книжка—февраль.

ЧАСТИНА I.

ЧАСТИНА II.

Третья книжка—март.

ЧАСТИНА I.

ЧАСТИНА II.

З історії регистрації українських козаків в 1-й пол. XVI в.

Документи, які подаємо зараз, відносяться до кінця 1-ої половини XVI віку і містять кілька нових відомостей про першу регистрацію українського козацтва.

Як відомо, українські літописи вважають польського короля Степана Баторія за першого организатора козацтва, яко військової сили. Д-ій І. Каманін у своїй статті: «Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго», на підставі історічних документів, вияснив, що польсько-литовський уряд далеко раніще (в 1530—1540 р. р.) робив кроки до того, щоб списати козаків на окремого регистра і встановити над ними урядовий догляд. Ще Сигизмунд I, принявши на увагу думку старости Черкаського і Канівського Остафія Дашкевича, яку той висловив на Городнянському Сеймі (1522 р.), в 1524 р. запропанував Панам Раді обміркувати проект Дашкевича, послати «годного і доброго чоловіка» у Київ, щоб він зібрав козаків, приготувати, далі, сукна і грошей на виплату козакам, а потім зібрані ватаги козаків поставити на Дніпрі, на перевозах для забезпеки від татарських нападів [1]. Таку пропозіцію зробив О. Дашкевич і на Піотровському Сеймі р. 1533 [2]. Дуже можливо, що наслідком таких про-

[1]) І. Каманін. Къ вопросу о козачествѣ... Кіевъ 1894 г., стор. 25.
[2]) A. Jabłonowski. Polska XVI wieku, т XI, стор. 419.

позіцій зьявилося те, що король р. 1541 послав двор. Стрета Солтановича на Україну з дорученням переписати київських, канівських і черкаських козаків на окремі регистри [1]). Найближчою ж причиною регистрації було бажання уряду припинити в кінець козацькі напади на татар і на купецькі каравани [2]). Чи посчастило Стрету Солтановичу виконати королівське доручення— не відомо, але є багацько данних за те, що ні в 1541 р., ані пізніще, регистрація не була виконана. Тілько через 30 літ після цього р. 1572, кор. Сигизмундові-Августові посчастило обрахувати число козаків, записати їх у регистр і віддати під владу коронного гетьмана [3]).

Неуспіх перших регистрацій козацтва залежав від того, що польско-литовській уряд завше мав на меті не стілько приваблення козаків на державну службу, скілько бажання поставити під урядовий догляд незалежний, невизнаючий жадної влади над собою численний клас громадянства. Бажання загнуздати свавольних козаків і віддати їх під догляд місцевої влади завше виставлялося на першому плані в офіціальних наказах центрального уряду. Так, напр., в листах, які подаємо нижче (короля Сигизмунда до старости Черкаського, кн. Андрія Глібовича Пронського від 21 ліпця і 17 серпня 1541 р.), головною причиною посилання двор. Стрета Солтановича виставляється—напади козаків на татар і необхідність доглядати за козаками, що ходять у степи на промислівсьство «А то може кождий розумѣти, пише король старості, ижъ тымъ шкодлывымъ речамъ земскимъ причина

---

[1]) Каманін, на підставі надрюкованого в Актахъ Южной Россіи (т. 1, стр. 110) документа, каже, що король доручив Стрету Солтановичу (Каманін пише «Солтовичу)» переписати тілько *київських* козаків. Але з королівського листа старості. Черкаському кн. Андрію Глібовичу Пронському, який подаємо в додатках, видно, що король доручив Солтановичу переписати *київських, канівських і черкаських* козаків (див. Додатки № I).

[2]) Див. Лист, писаний до старости Черкаського кн. Андрія Глібовича Пронського, Додат. I.

[3]) Каманін. «Къ вопросу о козачествѣ»... стор. 26.

есть того, штожъ Вы для своего пожитку дозволили есте козакамъ на влусы татарскіе наѣздчати и шкоды имъ чинити, а тымы ихъ добытки наполъ зъ нымы дѣлите, а для тыхъ Вашихъ пожитковъ Мы господарь шкодуемъ, а Речь Посполитая великий впадъ прыймуетъ, бо для того завжды незгоды и невпокои межы панства прыходятъ; где жъ вже хотечи за тымъ Листомъ нашимъ волю а росказане наше господарское ничимъ порушно захowано мети, послали есмо тамъ дворенина нашого Стрета и розказали тыхъ козаковъ яко въ Кіеви, такъ въ Черкасехъ и въ Каневѣ, што ихъ кольвекъ тамъ будетъ, на Реистра списати и подъ грознымъ а окрутнымъ каранемъ Нашимъ Господарскимъ приказати, абы вже то въ земли Царя Перекопскаго явне, яко и злодѣйскимъ обычаемъ подданнымъ его шкодъ не чинили, а тобе тежъ приказуемъ подъ честю и подъ горломъ твоимъ, абы еси на то бачность мѣлъ» [1]).

Теж саме бажання уряду поставити козаків під догляд місцевої влади, коли уряд безпосередне звертався до козаків, приймало форму пропозіції стати на урядову службу за певну плату. Позаяк регистрацію козаків центральна влада визнавала за обовьязкову і карала тих, хто не бажав записуватися у регистри, то ясно, що ніякої „добровольної“ згоди на урядові пропозіції з боку козаків, як думае д. Каманін, [2]) не могло бути: *козаки повинні були* виконати наказ короля і місцевого старости, а де є обовьязок і примус до його виконання, там не мае місця для вільного вибору. «Для чого ж послали, пише король черкаському старості, дворенина нашого и словомъ о томъ казали ему одъ насъ тоби мовити и тыхъ всихъ козаковъ черкаскихъ велели есмо тому Дворенину нашому Стрету Солтановичу на рейестръ списати, и Ты бы о томъ вѣдалъ и тымъ козакомъ всимъ прыказалъ, абы ся они вси в того Дворенина Нашого списали, а ни жодною речью з того розказання Нашого не выступуючи конечно». [3])—

---

[1]) Див. Додат. II.

[2]) Каманін І. Къ вопросу і т. д... стор. 27.

[3]) Див. Додаток І.

Події, які сталися після цього, показують, що регистрація, яку узявся уряд провести в 1541 р., або не досягла своєї мети, або, певніще, зовсім не була виконана. Козаки поводилися також, як і раніще: ходили у степи ловити рибу, бити звіря і т. д., нападали на татарські улуси і коровани, одним словом „козакували". Так, уже року 1542 значна ватага козаків на низу біля Дніпра пограбила польськіх і татарських послів. [1]) З дипломатичного листування польсько-литовського уряду з Царем Перекопським року 1545 видно, що уряд в цей час не мав сили припинити козацькі напади. Року 1545 козаки з Капіва, Черкас, Брацлава, Вінниці і з инших південних міст числом більш як 700 чолов. під приводом «старших козаків»: Карпа Андруші, Лезуна і Яська Білоуса погромили багацько значних турецьких корованів, що йшли з Орди на Москву, і забрали силу многоцінних товарів. На цей час вертався з Литви до Орди посланець Перекопського царевича Солтана-Еминк-Гирея; козаки напали й на нього, вбили і пограбували. Після цього Царь Перекопський звернувся до короля і став вимагати сатисфакції і кари козаків. Король з початку не згожувався вдовольнити вимаганнів Царя, але потім „вырозумѣвши" з Панами-Радою, порішив заплатити купцям за їх «шкоди» і покарати винних. Шкоди ж були не малі: купці подали королю «квит», в якому було вираховано їхні втрати і названо аж 24 купця кафінських, турецьких і переконських. З наказу короля, козаки вернули пограбовані товари; крім того вони повинні були виплатити купцям 5000 золотих. [2]) Позаяк же козаки могли дати тілько 125 кіп грошей, то решту виплачено з скарбу: половина з власного приказу короля, а половина за згодою Панів-Ради «спольною рукою» [3]).

[1]) Акты Западн. Россіи, т. II, стор. 394; Polska XVI wieku, стор. 418.

[2]) «Черлених, монетою грошовою за золото платечи по 40 грошей: три тисячи коп и триста коп. грошей» Варш. копія метрики Литовської, кн. 57, ст. 75—79.

[3]) Квит господарський до земського підскабого і Квит Панів-Ради 10 жовтня 1545 р. (Варш. копія Метрики Литовської кн. 57 стор. 80—83).

Відповідаючи Цареві Перекопському на його листа, король Сигизмунд-Август між иншим зазначує, що частіш всього купецькі коровани грабують не українські козаки, а козаки спільного їх ворога—Царя Московського з Путівля, Чернигова і Новгорода-Сіверська, які потім всю вину звалюють на козаків українських, і що головною причиною нападів і грабуваннів він вважає ту річ, що турецькі і перекопські купці, щоб не платити мита скарбові, їздять не давнімі відомими торговельними шляхами, а «дорогами новими, незвичайними". [1])

На прикінці зазначимо одне надзвичайно характерне місце в листі царя Перекопського до кор. Сигизмунда Августа. Жаліючись на часті напади козаків на купецькі каравани і на послів, Царь порівнює Литовську державу з Московською з погляду незайманости особи і забезпеки мандрівок чужих послів по цих державах і пише: «Слыхали есмо передъ тымъ, же на Москвѣ посломъ трудность бываетъ, *якож прырожоная его речъ хлопская*, а у Васъ никгды жадная трудность (посломъ) не бывала, нижли за панования Вашого послом забойства и купцовъ громлення, въ товарахъ ихъ забране ея становитъ». [2])

Андрій Яковлев.

---

[1]) Варшавська копія Метрики Литовської, стор. 64—65.

[2]) Там же, стор. 54—56.

ДОДАТКИ.

I.

21 липця р. 1541.

Листъ до старосты черкаского князя Андрея Глѣбовича Пронского, абы козакомъ тамошнимъ черкаскимъ на влусы татарскіе наѣздчати и шкоды имъ чинити подъ строгимъ каранемъ заборонялъ.

Жикгиментъ Божію Милостью.

Старосте черкаскому князю Андрею Глѣбовичу Пронскому: што есьмо первей того много кратъ до тебе писали подъ ласкою нашою господарскою и подъ грознымъ каранемъ прыказуючи, абы еси на то добрую бачность мели, ижъ бы козаки тамошніе на влусы татарскіе не находили и шкоды имъ никоторое не чинили, вы николи водлугъ того розказаня нашого господарского справоватися не хотѣли, и не только козаковъ одъ того повстегали, але и сами имъ завжды для пожитковъ своихъ дозволене имъ чините, на то для которое жъ необачности вашое панства наши николи въ покою быть не могли, а великіе шкоды отъ поганства татаръ прыймовали. Гдежъ мы, хотечи з царем перекопским постановене миру вечное прыязни учинити, и послали до него посла нашого великого пана Оникея Горностая, а через него царю самому и царевичамъ, Мурзомъ и Вланомъ его немалые поминки послали, ино царь через великій накладъ нашъ миръ вечный з нами прынялъ и зъ докончанемъ своимъ посла своего великаго зъ паномъ Оникеемъ къ намъ прислалъ оповѣдаючи, ихъ тыми разы козаки наши прышедши зъ невѣсти на людей его, которые шли

до Москвы воевати, на Кошру (?) ударили, двадцать человѣковъ до смерти забили, двесте и пятьдесятъ коней въ ныхъ взяли; а который гонецъ его до насъ посланъ былъ, тыхъ гонцовъ его на Днѣпри всихъ погромили и статки ихъ побрали. А к тому которыи люди царя Перекопского з быдломъ своимъ кочуютъ у поли, тыхъ дей людей его многихъ козаки частокротъ бьютъ и статки ихъ одбираютъ; а которого гонца послалъ до насъ Казанскій царь братъ его, на того гонца на Днѣпре погромили и статки его побрали. Для тогож царь Перекопскій зъ великимъ обтяженемъ до насъ писалъ, ижъ для таковыхъ речей николи прыязнь межи нами а панства наши во впокою быти не могутъ, одно завжды межы поддаными нашими незгоды шкоды ся становятъ; где жъ яко въ Іерлыкахъ въ докончани его такъ есть описано, и таковымъ обычаемъ: онъ зъ нами прыезнь братскую держати хочетъ, абы вже одъ того часу ни одному съ подданыхъ его шкода не была чинена одъ поддахъ нашихъ; если въ такомъ супокойномъ обычаи тая прыезнь межы нами будетъ захована, тогды онъ зъ нами миръ водлугъ прысяги своее твердо держати хочетъ, а еслибы козаки где на влусы татарскіе прышли, або которую шкоду вчинили тогды онъ для того своею головою в панство нашо ити, а обложитись подъ которымъ замкомъ нашимъ украиннымъ тое шкоды своее (к) ветовати (wetowati) хочетъ. Про то обачте то сами а вырозумѣйте добре, которымъ обычаемъ тотъ миръ межы нами есть постановенъ, и естъ ли бы, чого Боже вховай, за вашою недбалостью которое узрушене для козаковъ тому мѣло бы стати, а панства бы наши который впадъ або шкоду прыняли, ку чому бы вы за то прышли. Первей того много кратъ о томъ есмо до васъ писали напоминаючи, абы есте яко сами и зъ себе такъ и козаковъ въ таковомъ своволенствѣ гамовали, вы николи одъ того ся повстегати не хотѣли, и ачъ кольве мѣли есьмо то вас у терпливости нашомъ, не хотѣчи зато строгости никоторое надъ вами чинити, нижли кгдыся вы въ томъ впаметать не хочете, мы вже большей того таковoго своволенства вашого вамъ терпѣти не хочемъ; бо ачкольве (къ) чините вымовы, якобы кроме воли и вѣдомости вашое козаки подданымъ царя Перекопского таковыи шкоды чинили, ино то не есть речъ слушная, абы вы врадники не мели о томъ вѣдати, бо то залежить не только на васъ врадниковъ, але на каждого доброго а верного слуги нашого на то бачность и пыльность мѣти, абы ся никды жадная речъ непожыточ-

ная намъ господару и Речипосполитой не становила; и яко бы тежъ вы Поветниковъ, Врадовъ своихъ подданыхъ нашихъ у вѣдомости або въ послушенствѣ своемъ *не могли мети.* И пишите въ листехъ своихъ до насъ оповѣдаючи, ижъ есте онымъ козакомъ дозволили на рыбы и на бобры ходити; кгды есте имъ того дозволили, тогды мели бы есте на то бачить, хто або колько ихъ з дозволенемъ вашимъ на тыи добычи пойдутъ, а естли зъ тыми добытки прыйдуть, на што суть посланыи, або которыми иншими, потому бы кожды зъ васъ могъ узнати, есть ли ся што одъ нихъ на противу воли и розказаню нашому стало, а бо ни. Чините вымовы непотребны(и) а то може кожды розумѣти, ижъ тымъ шкодлывымъ речамъ земскимъ причина есть того, штожъ вы для своего пожытку дозволили наѣздчати, и шкоды имъ чинити, а тыми ихъ добытки на полъ з ними дѣлите, а для тыхъ вашихъ пожитковъ мы господарь шкодуемъ а Речь Посполитая велики(й) впадъ прыймуетъ; бо на томъ межи нами и царемъ Перекопскимъ миръ сталъ, ижъ ему въ кождый рокъ зъ скарбовъ нашихъ, яко зъ коруны польськое, такъ и з великого князства Литовского по неколькунадцати тысячъ копъ грошей давати; а если бы за неопартностью вашою одъ козаковъ у ихъ своволенствахъ переказа тому стала, а они бы которую шкоду подданнымъ царя Перекопского учинили, а за то бы царь Перекопскій панствомъ нашимъ, чого Боже вховай, помсту вдѣлалъ, а предъ ся тые дары водле умовы нашои одъ насъ мелъ, которая бы шкода намъ господару речи посполитой втомъ была, а мы тежъ того ни одъ кого иншого быхмо не мили, одно одъ твоего бы ся вряду и козаковъ таковая переказа стала, а ни накомъ тежъ того смотрѣти не будемъ, одно на чти и на Горлехъ таковаго. А для того прыказуемъ тобе, абы еси на то великую бачность мѣлъ и пыльно того смотрѣлъ, а бы вже большей того одъ оныхъ козаковъ таковое своволенство нестановило, а штобы поданымъ царя Перекопского шкоды никоторое не чинили, а хто бы ся смелъ того важити, а черезъ тое розсказане нашо которую шкоду Влусамъ татарскимъ вчинилъ, тыхъ бы есте мели моцно за горло имати и карати велѣли, або ихъ до насъ одсылати; о томъ бы еси вѣдалъ, для чогожъ послали дворенина нашого и словомъ о томъ казали ему одъ насъ тоби мовити и тыхъ всихъ козаковъ черкаскихъ велѣли есмо тому дворенину нашому Стрету Солтановичу на реестръ списати, и ты бы о томъ вѣдалъ и тымъ козакомъ всимъ прыказалъ

а бы ся они вси въ того Дворенина нашого списали, а ни жадною речью з того росказаня нашого не выступуючи конечно.

Писанъ у Вильни. Подъ Лет. Бож. Нарож. 1541 мца іюля 21.

(Варшавська копія Метрики Литовськоі, кн. 53, стор. 79—81).

II.

17 серпня року 1541.

Листъ писаный до старосты черкаского князя Андрея Глѣбовича Пронского, абы козаковъ до земли татарское для взрушеня перемирія зъ Царевъ Перекопськимъ не всилалъ и своволънымъ имать казалъ под строгимъ каранемъ.

Жикгимонтъ Божію Милостью.

(Початок такий, як і в попередньому листі, аж до слів:.... «абы ся никды жадная речъ непожыточная Намъ Господару и Речипосполитой не становила; и якобы тежъ вы Поветниковъ, Врадовъ своихъ Подданихъ Нашихъ у ведомости або въпослушенствѣ своемъ не могли мети», (далі): «а хто бы ся смѣлъ того важити, ачерезъ тое розказане Нашо которую шкоду Влусамъ татарскимъ вчинилъ, тыхъ бы есте мѣли моцно за горла имати и карати велѣли, або ихъ до насъ одсылати. Чините вымовы непотребныи, а то може кожды розумѣти, ижъ тымъ шкодлывымъ речамъ Земскимъ причина есть того, штожъ Вы для своего пожытку дозволили есте козаком на влусы татарскіе наѣзжати и шкоды имъ чинити, а тыми ихъ добытки на полъ зъными дѣлите, а для тыхъ вашихъ пожитковъ мы господарь шкодуемъ а Речь Посполитая велики впадъ прыймуетъ, бо для того завжды незгоды и невпокои межи панствы прыходятъ. Гдежъ вже хотечи за тымъ листомъ нашимъ волю а розказане нашо господарское ничимъ порушно захована мѣти, послали есьмо тамъ дворенина нашого Стрета, и розказали тыхъ козаковъ яко въ Кіевѣ, тамъ въ Черкасѣхъ и въ Каневѣ, што ихъ кольве тамъ будетъ, на реистра списати и подъ грознымъ а окрутнымъ каранемъ нашимъ господарскимъ приказати, абы вже то въ земли царя Перекопского явне, яко и злодейскимъ обычаемъ подданымъ его шкодъ не чинили; а тобе тежъ приказуемъ подъ честю и подъ горломъ твоимъ, абы еси нато великую бачность

мѣлъ и пыльно того смотрѣлъ, абы вже большей того одъ тыхъ козаковъ таковое сваволенство не становило, а штобы подданымъ царя Перекопского шкоды никоторое не чинили, бо естли бы они черезъ теперешнее росказане нашо на влусы татарскіе находили, а которыи шкоды имъ чинили, а для того абы царь Перекопскій в панства наши самъ въѣхавши або людей своихъ уславши которую шкоду удѣлалъ, а ты если бы которую вымову вътомъ собѣ къпомочи бралъ, тогды ни одная вымова таковая твоя вѣры, а ни мѣстца въ насъ мети не можетъ, одно безъ всякого милосердія токовое вкаране втерпышъ, што прыслушалъ на таковыхъ, которыи надъ волю а розказане нашо господарское въ речахъ шкодливыхъ земскихъ чинити допускаешъ, о томъ бы еси вѣдалъ.

Писанъ у Вильни. Под. Лѣт. Божего Нарож. 1541, мца августа 17 день, инд. 14.

(Варшавська копія Метрики Литовської, кн. 53 стор. 8—11).

III.

Року 1545.

О кoрованы Турецкіе и Перекопскіе громленые тогожъ году.

Будучы господару Е. М. зъ Царемъ турецкимъ Сулеманомъ и царомъ Перекопськимъ Саганкгиреемъ у добромъ покою и прыязни, вышедши з Черкасъ, и зъ Канева, зъ Браславля и зъ Веницы изъ иншихъ городовъ господарскихъ украинскихъ сваволне и забравшы ся на поли за Черкасы мноство козаковъ о семьсотъ ихъ головами и вышей, а надъ ними въ головахъ старшые козаки Карпо Андруша, а Лезунъ, а Ясько Бѣлоусъ громили по кольну кротъ корованы купцовъ турецкихъ и перекопскихъ, которые того году иншые шли зъ орды къ Москвѣ черезъ поля, а иншые вжо зъ Москвы назадъ до Орды, и великые а знаменитые шкоды тымъ купцомъ Царя турецкого и перекопского вътогъ часъ отъ нихъ почи—нены и многіе а важные товары въ нихъ побраны, а кътому и гонца Еминкгиреи Солтана царевича перепопского, который у господаря Е. М. бывши за ся назадъ до царевича до Орды шолъ, тамжо вътотъ часъ переняввшы на поли, для корысти убили, о чомъ жо до Короля Е. М. перекопскій одъ Царя турецкого и самъ одъ себе, велыко об-

тяжаючы, присылалъ первей черезъ гонцовъ своихъ, а потомъ и черезъ посла своего великого Кундучанъ Дуана вказывалъ и въ ерлыкахъ своихъ писалъ, и тыхъ самихъ купцовъ турецкихъ въ тыхъ корованехъ громлены пры чемъ присылалъ упоминаючи, абы тымъ купцомъ тое громленье и шкода ихъ такъ тежъ и убійство оного гонца сына его было имъ добре оправено и за то досыть учинено, какъ бы Цару перекопскому и ему и сыну его жаль того не было». (Далі говориться про те, що король з початку не хотів вдовольнити вимаганнів Царя, бажаючи знайты причину, щоб розірвати мирну умову, але потім „вырозумѣвши“, порішив вдовольнити і заплатити купцям їх шкоди).

Варшавск. копія метрики Лит., кн. 57, стор. 52—54.

Далі в метриці Литовській знаходимо листування з цього приводу.

Ярлыкы Царевы.

Великое Орды Великого Царя Саганкгирея слово брату нашому великому Королю Жикгимонту Августу много кротъ поклонъ. Тыхъ часовъ отецъ вашъ Великій Король братъ нашъ до насъ въ листѣ своемъ пишетъ повѣдаючы, иже бы наши люди прыходячи подъ замки Ваши украинскіе подъ Кіевъ, подъ Черкасы и подъ Каневъ, люди берутъ и докуки и шкоды великіе чынятъ, якожъ и человѣка знакомитого подъ Кіевомъ убыто и доброго человѣка Яблонского поимано, о томъ бы еси ты братъ нашъ рачилъ ведати, ижъ коли сынъ нашъ Еменкгирей Солтанъ ѣхалъ къ царю перекопскому на помочъ зъ войскомъ своимъ и кгдыжъ назадъ сынъ нашъ зъ войскомъ своимъ вернулся, тогды Толстый Смаилъ на поли былъ и прышолъ ку перевозамъ и хотѣлъ добыватися за Днѣпръ, и ваши казаки на него ударили, иншыхъ побили, а иншыхъ поимали, и самъ ледве вътекъ до Бѣла города, и за се зъ Бѣлогородскими злучывшыся козаками, пошелъ воевати и привели того Яблонского; якож коли того Смаила громили, тогды которого татарына поимали на имя Кармиша, тыхъ часовъ братъ его окупилъ за 3000 (?) денегъ у князя воеводы кіевского Пронского; и кромѣ того ваши люди на Товани по Днѣпру, на Бургунѣ, на Чорной крыныце, на Дробныхъ крыныцахъ, на Самари людей нашихъ бютъ, купцовъ громятъ и иншыхъ забиваютъ, а ин-

шыхъ жывыхъ имаютъ, и товары ихъ берутъ, и влусы громятъ, и и быдла и стада берутъ безъ чысла; а которые соленики прыходятъ по соль до Кочубеева и кого кольвекъ поткаютъ з людей нашихъ имаютъ, забиваютъ, такъ подъ соленики по соль пришедши Ярычаромъ зовутъ татарина поимавши повели, а также прошлого лѣта сынъ нашъ Эминкгирей Солтанъ въ землю непріятеля Московского ходилъ и воевалъ и сътою Ярычарою (трудно розібрати) слугу своего Джанкгельдея послалъ, и ваши люде на тавани его переневши убили, и пры немъ купецъ былъ одинъ Атака, весь товаръ его взяли; и для таковыхъ причинъ жаденъ з слугъ нашихъ до васъ у посельство ѣхати не смѣетъ, якожъ и тыхъ часовъ зъ посломъ вашимъ зъ великимъ паномъ Александромъ жаденъ зъ слугъ нашихъ ѣхати не хочетъ, нижли тотъ же посолъ Кундуганъ Дуванъ, который такъ годъ былъ у великого короля и въ отца В. М. брата нашого и нѣкоторыхъ словъ своихъ черезъ него былъ есми вказалъ, абы черезъ тое онъ былъ слугою нашимъ и вашимъ и рекъ есмы тежъ маешъ ѣхати, якожъ онъ мѣсяцъ росказаня нашого ѣхати и проти его жаденъ ся не поднялъ, ѣхати для убійства такого, бо на той сторонѣ Днѣпра люди Ваши, што за потребу маютъ зъ вами есмо водлугъ присяги и доконченя у миру татарове мои Москвы не воевавши кого маютъ воевати, бо которые наши люди перешедши Днѣпръ по сей сторонѣ по Самарѣ, на Чорной крыныцахъ и дробныхъ крыницяхъ улучивши (ulucawszy) людей нашихъ убиваютъ, иншихъ живыхъ ведутъ, якожъ на врочищахъ описаныхъ завжды на водѣ и на полі людей нашихъ имаютъ, купцовъ громятъ и скарбы ихъберутъ и ку влусомъ нашимъ прыходятъ, быдло и стада безчислене берутъ; нашъ одинъ чоловѣкъ случивши ся зъкозаками по той сторонѣ Днѣпра, которые люди были пришли подъ нихъ, тыхъ людей погромывши и до мене привели, чымъ же того винуете, але ваши люди вжо явне злость и шкоду чынятъ и влусы наши громятъ, коли бы тые влусные люди, которымъся шкода дѣетъ пошлибъ и воевали б панство вашей М. и вдячно б то бы вамъ, а тыхъ часовъ сынъ наш Еминигирей Султанъ мысль инакшыи мѣлъ и для забыття гонца своего хотѣлъ поймати толмача вашого Ожендяя, и мы рекли: сыну нашъ, понорови дамъ знати черезъ посла нашого и черезъ листъ нашъ о тое забите и о головщину, за тымъ Толмача того не ималъ, и сами то порозумѣете, колько пословъ и гонцовъ нашихъ убито. Слыхали есмо передъ тымъ, же на Москвѣ посломъ трудность бываетъ, якожъ прыро-

жоная его речъ хлопская, а у васъ никгды жадная трудность не бывала, нижли за панованя вашого посломъ забойства и купцовъ громленя, вътоварахъ ихъ забране ся становитъ.

(Вар. коп. М. Лит. кн. № 57, стор. 54—56).

Другый листъ Царевъ.

Брату нашому великому королю Жикгимонту Августу. Сее зимы къ веснѣ Подданыи Купцы змоими деньгами Махметь... (нерозб.) Шабанъ шли до Москвы зъ товаромъ, а товару въ себе мѣли осмькротъ сто тысячъ и шестьдесятъ тысячъ и двѣ тысячи, козаки кієвскіе черкаскіе и каневскіе против врочища Санчарова ихъ погромили и товаръ ихъ весь побрали ледве сами головами ушли; якожъ посолъ нашъ въ тотъ часъ въ черкасѣхъ былъ и окомъ своимъ видѣлъ, яко вси товары продавали у черкасѣхъ... (через це Царь вимагає далі сатісфакції) кн. 57. стр. 56--56.

У відповідь на ярлики цареві, Сигизмунд Август посилає посла, якому доручає завірити царя в давній дружбі і приязні між його й своїми предками й своїй: козацкі напади, грабування й душогубства чиняться без відомости короля і найбільше чинять їх козаки спільного їх ворога.—Царя Московського. Козаки з Путивля, Чернигова і Новгород-Сіверська нападають на татар і на улуси татарські, а потім вину складають на королівських козаків. (кн. 57, стор. 60—64).

...«Аште ся дотычетъ тыхъ корованов погромленыхъ.

Король Е. М. казалъ Вамъ мовити: Ижъ еще первей, кгды Царь о томъ листу своего ку Ихъ Мил. не писалъ, и посолъ Е. М. до Его М. не пріѣхалъ, а его милость отъ ста—ростъ Украинскихъ отомъ громеню корованов дано было знать, и Е. М., памятаючи на доканчане свое, а хотячи зъ Нимъ зъ Братомъ Своимъ и впередъ у прыязни твердой стати, тогожъ часу розказалъ листы до воеводы и до старостъ тамошнихъ украинскихъ строго писати, абы тому пыльный обыскъ чинити чинили и тыхъ козаковъ, которые тамъ на входѣхъ своихъ были и то будутъ ли смѣли чинить, довѣдовшися, поймали и до Е. М. ихъ послали, а тым вси речи штобы кольвекъ

могло быть у нихъ собрано отыскати, какъ же Е. М. тыхъ козаковъ, которые на тотъ часъ пойманы розказалъ передъ Посломъ Его великимъ и передъ Вами посланцы Царевыми поставити и опытъ въ томъ чинити и они передъ вами мало ся къ тому знали, одно повѣдили, ижъ коли они на входѣхъ своихъ стародавнихъ для поживеня своего были, тогды тые купцы корованщики зъ нѣкоторыми Татары полемъ идучи, на тыхъ входѣхъ ихъ постерегши, на нихъ ударили и некоторыхъ козаковъ Е. М. были поймали и в полонъ повели, а потомъ они зобравшыся за ихъ початкомъ тыхъ пойманыхъ отратовали, гдѣ въ тотъ же часъ и козаки Московскіе тамъ были пришли и тые ихъ громили и речи ихъ брали, а иншіе полоненики Московскіе, которые зъ ними до Москвы шли тые разы ихъ въ томъ розгромѣ брали и до Москвы зъ ними повтекали, а Е. М. козаки штожъ можна тыхъ речей взяли, въ чомъ же козаки Е. М. не такъ много винни, яко тые купцы сами собе въ томъ крыви, ижъ опустивши дороги свои звѣчистыи стародавніи и не ѣдучи з товары своими водле давного обычаю на замки Е. М. Кіевъ, Черкасы и Каневъ, яко и первей бывало, а иншими дорогами новыми незвычайными гдѣ есть великая небезпечность съ товарами пошли и до замковъ Е. М. дорогою старою не хотѣли ити: А вѣдь же Король Е. М. чинячи присязѣ и слову своему досыть а къ волѣ Царю-Брату своему и надъ обычай чого бы Е. М. не былъ повыненъ чинити одно для доброго братства и прыязни а былъ онъ Братъ Е. М. побачылъ, а его милости то прыязню своею отдавалъ, тымъ купцомъ Царя Турецкого и Его Брата Своего зъ тыми козаками своими справедливость учинилъ, а што въ нихъ тыхъ речей было... то Его милость розказалъ вернути, а за остатокъ велѣлъ Его Мил. ихъ передъ его посломъ Кунтуганъ-Дуваномъ перееднати и вжо они имъ за то заплату немалую суму даже и досыть имъ за то вчинили, ач кольвекъ тыи купцы то все были утратили и колибъ были правомъ сужоны, тогды бы они никоторымъ обычаемъ не могли къ тому прийти съ тыхъ прычинъ, ихъ они, опустивши дороги стародавныи а не оповѣдавшися врадомъ Е. М. тыхъ замковъ, которые мѣли ити, а иншими дорогами новыми, куды николи купцы передъ тымъ не хоживали, не слушне пошли, въ чомъ жо сами собе были вынныи, а вѣдь же то Е. М. для Него Брата своего вчинилъ и за шкоды ихъ досыть имъ вдѣлать казалъ, и нехай бы то Братъ Его Милости вдячне отъ Господаря Е. М. прынялъ, а яко почалъ зъ Е.

М. у вѣрной а праведливой прыязни и въ добромъ Братствѣ быти, такъ и теперъ, абы онъ потому жъ зъ Е. М. у вѣрной прыязни былъ, а отъ прыязни Е. М. и отъ доброго Братства ся не отдалялъ для тыхъ людей, же бы ся што зъ Е. М. мѣло становить, нѣкоторого домниманя по Е. М. не мѣлъ и къ таковымъ ся речамъ не схилялъ. (книга 57, стор, 64—65).

„Лечъ вжо впередъ которые бы купцы его и корованы сътовары своими до Панства Е. М. хотѣли ходить—Король Его Милость казалъ Вамъ повѣдати: Нехай бы вжо Царъ таковымъ купцомъ и корованомъ прыказалъ, же бы они черезъ то тыми дорогами новыми а незвичайными не ходили, а шлибы съ куплями своими дорогами стародавними, яко и первей бывало; и коли они до Панства Е. М. пойдутъ и на Тавани будутъ, они бы нехай упередъ до Воеводы и старосты Е. М. Черкаского и Каневского водлугъ давного обычаю посылали и о собе имъ знати давали, а Воевода и староста Черкаскій маютъ противно нихъ посылати и ихъ выпроважать. И казалъ повѣдать, если въ Панство наше або до земли Московское, тогды имъ безъ всякое зачены, заплотывши мито Е. М., вольно ити, куды похотятъ; а естли бы купци Е. або корованы Турецкіе черезъ то предъся дорогами новыми а незвичайными, опустивши дорогу вѣчную, ходили а воеводѣ и старостѣ Е. М. о собе вѣдома не давали, а штобы ся имъ тамъ шкодного стало, тогды вжо Е. М. Цару Брату Своему зъ себе то складаетъ и о томъ ничого вѣдати и въ томъ ему Брату своему и купцомъ ихъ виненъ быть не хочетъ“.

(Варшавська копія Метрики Литовської, кн. 57, стор. 65—66)

Сьогочасна часописна мова на Україні [1]).

Нарешті не буде зайвим сказать про кривди, які робили наші пісьменики народні мові од давніх часів і до останнього часу, в які стосунки вони ставали до народньоі мови. С тіх стосунків до народньоі мови ми бачимо, що доля українськоі народньоі мови була дуже сумна, навіть трохи вийпяткова, опрічня од долі инчих народніх мов. Причиною тому в давній час була чужа, принесена с чужого краю церковно-славянська мова, хоч вона була й ближча до народньоі нашоі мови, ніж давня книжня латинська мова до европейських мов, а найбільше до англо-німецьких. Ця церковщина й стала потім згодом причиною кривди для українськоі мови на довгі й довгі часи.

Київські вчені духовні особи виробили ще в XVII столітті книжню вищу мову з церковно-славянськоі й користувались нею в пісьменстві, часом несамохіть вставляючи слова й цілі фрази народньоі мови. Одні з йіх примішували в своіх утворах більше народньоі мови, другі менче, але в йіх не було потягу, не було такого пересьвідчення, щоб доконешне завести народню мову в тогочасне пісьменство. Вони неначе нехтували нею, як нехтував потім Ломоносов великоруською сільською мовою. Може бути, що й він перейняв таку поведенцію од київських вчених ще тоді,-як вчився в Київо-Могилянські академіі і переніс цей напрямок і на свій грунт. В другі половині XVIII століття, за царювання Елисавети Петровни Моргулець видав в Почаівські лаврі книжку: «Сѣмя слова Божія», це б то «Казання» чи проповіді. Ці «казання» написані звичайною в той час вченою славянсько-українською мовою. Але на кінці книжки він помістив чималий виділ: «Казання въ великій постъ». Ці казання вже виложені чистою

1) Див. № 2.

сільською украінською мовою без усяких книжніх слів, тільки с примішкою чималоі скількости текстів с Сьвятого Пісьма на церковно-славянські мові, як звичайно поводиться в проповідях [1]. В великий піст в лаврі, як усім відомо, говіє багацько прочан селян, і певно с тіеі причини Моргулець вважав за потрібне прыспособляться до мови спасеників, щоб вони добре втямили ті «казання». З цього факта можна пересьвідчиться в тому, що тогочасні пастирі церкві не зовсім нехтували народньою мовою, коли обертались з нею до народа з церковноі кафедри, але все таки вважали на неі, як на просту мову, котрою в церкві можна балакать тільки с простими селюками для йіх напутіння, але не с панами, для котрих говорились «казання» вищою книжньою мішаниною,поміщені в перші половині книги. (В наш час на жаль і цього нема). Моргулець очевидячки вже одрізняв мову вищу од мови простоі, сільськоі, і користувався нею по-неволі, с причин педагогічніх, що вже служить проявком (проявленіемъ) нехтування й. кривди украінські мові.

В параллелі з цією книжньою мовою йшла пісьменська мова в козацькоі старшини, в козацьких актах, гетьманських універсалах, та тогочасних літописях. Козацтво само виникло з народа, було в разуразньому (непрерывномъ) йіднанні з народом і с тіеі причини було прихильніше до народньоі мови. Його пісьменство було не церковне, не духовне, а сьвіцьке і через це воно одхилялось од церковноі книжньоі мови й більше приверталось до народньоі. Деякі гетьманські універсали написані сливе чистою украінською мовою, наприклад в Мазепи, в Юрія Хмельницького, а судові акти XVII в. недавно знайдяні историком Ор. Ив. Ле-

[1]) Такі самі проповіді на сливе чисті украінські мові недавно знайшли в одні сільські церкві в подольські губерні. Це проповіді о. Іосифа Вишневського, написані чистою народньою мовою с примішкою церковно-славян. текстів. Належаться вони до 1820 року. Принаймні цей рік записаний в рукописі. Ці проповіді передані міні Львом Степановичем Мацієвичем, бувшим вчителем кишиневськоі д. семинаріі. Я передав рукопис в Чернигов, в музей Вас. В. Тарновського. По народні мові вони схожі на відомі проповіді Гречулевича. Йіх варто надруковать. Копія з йіх есть в мене вдома.

віцьким в Полтаві, написані навіть истино сільською мовою, хоч с примішкою форм і слів канцелярськоі, по теперішньому ніби галицькоі мови. Ці козацькі акти й літописі по народні мові можна поставить нарівні з галицькою сьогочасною вченою мовою, а найбілше з мовою «Записок Товариства імени Шевченка». Козацьке сьвіцьке пісьменство менче кривдило народню мову але все таки не дійшло до принціпа пісьменського поважання йіі й зумисного заведіння йіі в книги.

Але в другі половині XVIII віку почався на Украіні новий мовний напрямок. Пішов с півночі наплин Ломоносівщини. Відомий тогочасний философ Григорій Сковорода (та й його сучасники) вже просто нехтував народньою мовою і скривдив йіі дорешти. Тоді вже на Украіні потроху пішла мова Ломоносова. але ще не викоренилась дорешти й давня місцева книжня мова. Сковорода вмів говорити й сільською мовою. Він опинився, сказати б, на роспутті, на перехресті мов на тодішні Украіні. Деякі місьця в його утворах написані чистою церковно-славянською мовою, деякі стародавньою духовною мішаниною. Д Житецький приводе одні вірші, написані, ніби випадком, российською мовою вже зовсім нашого часу. Тільки декотрі дрібні ліричні річі, як «Бѣдну птичку уловили», «Тепер с козляти став цап бородатий» і т. д. написані украінською народньою мовою та й то незовсім. Очевидячки він нехтував своєю народньою мовою, як і Ломоносов називав великоруську сільську народню мову «подлою». Недурно ж д. Пипін зве Сковородину мову «дивовижною, чудернацькою». Наш философ був великий кривдник народньоі мови.

Тільки в той час одні й єдині складачі різдвяних та великодних віршів та утворники козацьких дум не кривдили народньоі мови, певно були с спудеів козаків, котрі стояли близько до народа та завжди були в йіднанні з ним. Вони мабуть були й нездатні й незугарні скривдить народню мову; бо позабували книжню академичню тодішню мову в час ворушливого разуразнього політичнього рушення на Украіні. Врівні з йіх чистою украінською мовою, з йіі народніми формами, мова судових полтавських актів XVII віку виходе ніби... галицькою.

Тільки в XIX віку, починаючи од Котляревського, наші пісьменики не робили кривди народні мові й шанували йіі, хоч наша інтеллігенція згодом потім в ті часи вже потроху одверталась од неі, доки не скривдила йіі так, що вважала на неі, як на *мужицьку*, котрою незвичайно (неприлично) і навіть сором говорити порядними людьм. За те ж пісьменики XIX віку усі дуже шанували народню мову, мали великий потяг до йіі вивчування з уст народа, позаписували народні пісьні й думи, як от Метлінський, Костомаров, Куліш, Номис, Чубинський й багацько инчих другорядних етнографів. Усе записувалось по селах і зараз пускалось в обертання в книжні мові.

В такі стосунки до народньоі мови ставили себе пісьменики в XIX столітті. Але теперички в наш час несподівано пішов напрямок в ці справі, схожий з напрямком в XVII та в XVIII віках. Давнішу роль стародавньоі киіво-могилянськоі книжньоі мови, пересипаноі силою польських слів, починае мати в нас на Украіні галицька книжня мова, котра в своему лексичньому й синтаксичньому складанні дуже аналогічна с стародавньою киівською мовою, як йіі остача, додержана до наших часів в Галичині.

І знов почались нові кривди украінські народні мові в наших сьогочасних часописях. Галицькі часописі натрусили в наші часописі безліч польських слів, та ще й додали три польські надіжі. Йіх так ряспо та густо в наших часописях, як в Лазаря Барановича або Транквиліона й инчих, де без усякоі потреби трапляються, наприклад, такі польські слова: «Что есть малженство (супружество), что есть малжонокъ? (супруг). Зовсім так натикано польських слів без ніякісінькоі потреби і в наших сьогочасних часописях. С часописноі мови вже зовсім викинуто багато украінських народних слів, як от: од, мині, міні, коло, навкруги, так-само, лиш, лишень, пак, окроми, опрічній (отдѣльный), нáрізно і т. д. Безліч народніх прикметників, котрими наша мова найбогатіша в славянщині,—все те покинуто, і ніхто йіх не вживае в часописях, як от: спохвату, сливе, хапком, пóхапком, похапцем, хáпки, обіруч, затóго, заздалегідь, згодом, напохваті, пóланки, навпомацки, навидноті (в Слобожанщині тільки й трапилось—новидноці), вобляги́, лягома, попліч, поруч, уявки (воочію,

наяву), посьтінь і т. д. Ці всі слова неначе померли с Старіцьким та Конисським. А причина в тім, що ціх слів нема в галицьких книжках. Це все пішло тепер в одставку, неначе якась непотріб, як щось непотрібне й зайве, і зостається тільки в словарі д. Грінченка. Натомісць скрізь суспіль пішли незрозумілі для публіки: також, позаяк, лише, майже і т. д.

Через сто років в наш час тепер в наших часописях почалося щось, схоже на те прямування, що панувало в пісьменстві колись в XVII та XVIII віках на Украіні. Знов, в кого сьвідомо, в кого од нетямучести, а загалом сказавши, в декотрих пісьмеників од тенденціі, почалося ніби нехтування народніми словами, котре панувало в ті давні часи XVII й XVIII віків. В наш час стала примітна байдужність до кміченння над народньою мовою, неприемне, неначе зумисне одхиляння од неі, ламання й псування йіі. За якийсь десяток років, начитавшись галицьких часописів, наші пісьменики неначе вже й позабували деякі украінські слова, занедбали йіх, занехаяли, зовсім одбились од народньоі мови і неначе нехтують нею. Вийшло щось навіть неймовірне. Невже ж таки за такий недовгий час можна позабувати народні простісінькі слова?

Очевидячки, що сюди примкнулась партійна тенденція, щоб доконешно завести в украінському пісьменстві галицьку книжню, буцім то вже готовісіньку, виробляну мову, не вважаючи ні на що, ні на усяких читалників, ні на широку публіку, ні на марнування гроший на видання на Украіні невиправляних по украінські мові галицьких пісьмеників. Це с певністю можна сказати не про тіх нових, молодих пісьмеників, котрі тільки що вперше почали писати в часописях украінською мовою, а за тіх, що вже давненько пишуть по—украінський...

Невже д. Єфремов за якихсь три або чотирі роки зовсім забув украінські слова: тихіше, хотів, міні, од, цей, ступіня, ступіні, вертався додому, і т. д., що в своему утворі: «Однаково,— чи жив, чи загинув» вже пише по-галицький ці слова: тихше, хтів, мені, від сей, ступня, ступні, вертав додому? Невже д. Доманіцький, завжди живучи в селі, вже дорешти забув деякі народні украінські слова: цей, оце, од, одйізд, міні, робисся, і т. д. що в

свої недавнечко видані книжці для народа «Потребительні товариства» заміняе йіх так-само галицькими: сей, отсе, від, мені, робишся, на сій землі, багатійший (багатіший) і т. д. І скрізь в його книжці рябіе, аж в очі муляе той галицький *від*, ще й до його додано слово «біля, замісць українського слова — *коло*? Невже д. Руссов вже навіки забув українські слова: таксамо, од, міні, тільки, встоювать, що вже в «Громадські Думці» заміняе йіх галицькими словами: також, від, мені, лише (великорус,— лиш, украін.—тільки), обстоювати? Обидва добродіі були колись вчителями. Невже вони позабували правило педагогії, що для народа треба писать книжки його сільською мовою з усіма йіі прикметами в формах, як от теперинька пишуть популярні книжки приміром, німці, або й наші сусіди галичани?.

І усе лихо скоілось через тенденцію. Вони так яро промкнуті тенденціею заведіння галицькоі книжньоі мови в українському пісьменстві, що для ціеі справи ладні пожертвувать народньою мовою в популярних народніх книжках, аби тільки провести свої думки, свої заміри до самого споду,... в народніх книжках!! Про таких добродіів ніяк неможна сказати, що вони роблять це діло знезнавки та з нетямучости. Про це сьвідчить недавно видана в Петербурзі для народа «Читанка» Білоусенка (псевдонім).

В ці «Читанці» само по собі тенденціозно й зумисне вимкнуті всі вище згадані народні українські форми слів і умкнуті галицькі,—навіть в утворах тіх авторів, котрі вживали народні форми мови, це зовсім так, як зробляно і в народніх книжках, виданих і в Петербурзі «Благотворительнымъ Обществомъ», а в Киіві видавництвом «Вік», иначе вони змовились... А народ—само по собі мусітиме читать, коли нема чого читати, як він теперички сьліпае і над российськими газетами, ловлячи «пяте через десяте» тяму й зміст в прочитаному та читаючи полапки й наздогад.

Невже д. Леся Украінка, що колись ще недавнечко писала чистою народньою мовою, вже забула йіі і перекручуе як раз так, як д. Єфремов, в йіі оповіданні «Приязнь» (Кіев. Старина, 1905 г., октябрь) українські слова на галицький лад: тихше, хтів, від, мені, до найвищого ступня (до найбілшоі міри—

так треба б сказати по-украінс. або до найвищого ступіня). Хіба ж це не кривда для украінськоі народньоі мови?

В цьому чималолу оповіданні навіть неможно впізнати чистоі давнішоі мови д. Лесі Украінки. І це певно сталось через модню направу (настроеніе), в наш час опанувавшу сливе усих часописних молодих пісьмеників. Я зумисне перелічу польські слова, напхані в це оповідання без ніякісінькоі потреби замісць украінських: шпетно (погано, паскудно), преці (przecie, одначе), доправди (справді), захоруе (занедужае, заслабне), забью (zabije, вбью), посаг (приданне; кажуть—була придáнкою на весіллі), незграбно (зателепувато, хамулувато), по що (*po co*, на що), покоівка (горнишна), мусить бути (musi być, повинно буть), сукенки (суконьки: в пісьні сьпівають—«ще й суконька не пошита, ще й боденька не набита), зграбненько (чепурненько), для хоровитоі Юзі (слабовитоі), вабив (принажував, надив—«у мене принада—сама молода»), повіншовання (поздоровління), до сальону (ще є польс. род. падіжем), грабянка (грапівна), вплив климату (польс. род. п.) й оточення, (й околиці, околичності) панунця (панночка), здатність до обсерваціі (до кмíчення, навиглядання, наблюденія; кміта — наблюдатель), пани не розуміються в строях (не тямлять в убранні, в уборах), тихим кроком (ступінем; треба б сказать—тихою ходою, а про животин кажуть — тихою ступòю), встид (сором, стид), дорівняла (пририівняла), тримала (держала), примус (силування, присилування), паненка (панна), уроча (урочиста, пишна, торжественна), приймали нові повіншування (поздоровління), на учту (на бенкет), Тереза *росточилась* (наче росточена одежа) в довгій нотаціі (напутінні), німка (німкення), вабив (принажував, надив, манив), мешкае при мачусі (живе, мае житло), лишилась (зосталась, це вже галацьке), сам потóму (потім) вмер, а мачуха за другого віддалася, (за другого вийшла).

І це ще не вся польщизна, виловляна мною в цьому оповіданні. Певно д. Леся Украінка пересьвідчена, що ці усі слова належаться до галицькоі мови, і через те на йіх вважала, як на украінсько-галицькі, і через те вони, буцім-то, мають повне право на заведіння йіх в украінську книжню мову;—бо польські слова й фрази вона таки пише польськими буквами: «Aleź, kochana

Koczkosiu! і т. д. Часто в йіі оповіданні трапляеться ще й польське слово, підхопляне сливе усіма молодими пісьмениками: *яскрава* сукня, (яркая, рѣзкая—яра сукня). В українські мові е одповідне слово—яра, ярий. Значаться воно й «*яркій, рѣзкій*», коли мова мовиться про кольори, і «*яростний*», лютий, коли мова мовиться про людину: «посіяла яру руту над водою» (яркую по кольору). «Засьвічу я серед ночі воску ярого сьвічу». «Це чорт яроі баби!—так часом лаються на селах. Тут вже — яроі баби значитиметься—лютоі (яростной) баби. Ще додамо, що в оповіданні Лесі Украінки усі прикметники поставляні с польським закінченням на *е*, а не на *о*: властиве (властиво), власне (власно), звичайне (звичайно), а инчі с польською приставкою на початку слів: замало, за-багато (дуже мало, надто багато). Само по собі, що для нашоі публіки такі польські слова, як замало, замалий і т. д, не показують найбілшоі міри прикмет, а показують звичайну міру: мало, багато, малий.

Хіба ж це усе не такі достоту кривди для украінськоі народньоі мови, які колись в передніші часи робили йіі Лазарь Баранович, Транквиліон, Моргулець і т. д.

Само по собі, що-в оповіданні Лесі Украінки скрізь роскидані ще й сьогачасні кривди, котрих не робили київські давні вчені: замісць украінських слів скрізь стерчять галицькі: від, відйізд, мені, робишся, якесь чудне—*відшепнула*, з-осібна, невтримливо, річенець (строк). відсоток, відробіток, просторо, набившися жінки (попобивши жінку), навколо, помчала (покатала), отримала скромний титул пані гардеробяноі. Одним словом, це оповідання повно польщизни та галицизмів, ще й до того е слова, призведяні Кулішем на зразець церковно-славянських слів: десница, шуйца—правиця, лівиця. Навіть місцевого, специяльно поліського в оповіданні дуже мало. Воно ледві примітне тільки в словах ви—те, ми—те, малейка, сімнайцятий рік. Од цього оповідання просто таки вийнятково одгонить духом то польським, то галицьким і... найменче поліським. Такою достоту украінсько-польською мовою балакають двірські слуги та челядинці при польських дідицьких дворах в седлецькі та гродняиські губерніях та на волинському поліссі. Це я чув на своі вуха.

Опріч того в цьому оповіданні трапляються фрази й місьця, котрих і я не розумію, як, наприклад, оца фраза: «Для Юзі все служило за підручныкы до наукы жыття,—перш усього вся власна особа Mademoiselle Lucie (вчительки), шнурована, гляпсована, фрызована, уроча своею парыжською неподильностю штучного й натуральньного в найменшому (в найменчому) рухови й слови». Що значяться слова:—уроча, неподільностю—трудно навіть догадаться: *уроча* це певно вкорочене польське слово «урочи́ста», (торжественна). Принаймні так міні здается. Але що таке—«неподильностю»? Публіка не втяме й галицького слова «пидручники» (школьні книжки, учебники). Чи не краще пак було б просто зоставить слово—учебники, взяте на північ з давньоі українсько-київськоі мови? Або й ця фраза: «він (панич) вабивъ (надив, принаджував, чарував), але вже не лякавъ Юзі». Хто втямить це польське слово—вабив (привлекалъ,-притягував)?

Це оповідання по мові скинулось на «Ходимо за Нимъ». Конисського, а ще більше на «Ніобею» д. Кобилянськоі, котру передніше треба б переложить на українську мову, а потім вже читать. Ці обидва утвори по мові нагадують недоладні галицькі переклади (неизящные переводы) повістів та оповіданнів, виданих, як додатки до галицькоі часописі «Діло», котрих нам читати-зовсім неможливо. Вже було оповіщено в часописях, що в Киіві незабаром буде засновано «Товариство для перекладання чужомовних чужоземських авторів на українську мову». С того оповіщення я дізнавсь, що до тіеі спілки належиться чимало пісьмеників. Я радив би передніше од усього вдруге переложить на українську народню мову «Ходімо за Ним», потім і «Ніобею», як гарненьке оповідання. Нові спільці треба б поставити собі за безпремінну повинність перше за все попідправлять по мові по-украйський утвори галицьких кращих пісьмеників: д. Стефаника, Франка, Кобилянськоі і т. д. для українського видання в нас на Украіні. Це повинно буть першим завданням новоі, Спілки, бо инакше широка публіка не читатиме ціх галицьких утворів, а це було б шкода. Я заздалегідь вже вгадую й гадаю, що переклади с французькоі, або з німецькоі мови на українську будуть схожі по мові на «Приязнь», «Ніобею», «Хидімо за Ним»,

або, що гірше од усього, на страшні переклади по мові в додатках до галицького «Діла». Мене вже заздалегідь бере óстрах (опасеніе), що ті переклади дуже пошкодять українському пісьменству а то, надісь, і занапастять українську пісьменську справу... Поки що, нетреба завчасу навіть витикаться с такими перекладами, та ще коли в перекладчиків не буде здатности й хисту до цього діла. Цю справу доконешне треба одкласти надалі: ще не час. З оповістки видно, що д. Леся Украінка теж записана між спілниками нового товариства. Леся Украінка повинна почать с переклада свого оповідання «Приязнь» на українську чисту мову, котрою вона писала ще недавнечко, або принаймні обчистить його од польських слів та ясніше написати декотрі фрази, в котрих ніхто не постереже тями в словах.

Як д. Леся Украінка в такий недовгий час встигла переродить свою українську мову на польсько-галицьку, цього я ні на який спосіб не зможу постерегти. Це в неі трапилось може через те, що жінки загалóм більше прийнятливі на вдачу (восприимчивы), більше перейнятливі, ніж чоловіки. Але... тут я бачу уявки тенденцію й постерегаю змову заздалегідню. Невже д. Василь Доманіцький та д. Д. Дорошенко за якийсь там недовгий час встигли забуть рідну мову і видали своі книжки для українського народа (видані «Петербург. Благот. Общ. 1906 р.) галицькою мовою з усіма йіі формами: від, сей, відкрито Америку (знайдяно Америку; знахід Америки), сі, ранійше, також, (таксамо, окрема річ (опрічня), виднійше, зупинились (спинились), трохи лісу (Д. Дорош. «На громад. роботі») (—do liásu!) та ще й до того— з российськими словами: «сю льготу (по украінс. цю вільготу, полегкість), член (очевидячки д. Доманіцький хоче сказать-спілник товариських крамниць), обчот (облік, обліч), грамотний (пісьменний), потребляти—(споживать, потребитель—спожúвач), потребительські товариства (споживаючі, споживальні товариства)? Д. Доманіцькій завжди пробуває на селі, і, здається, міг би прислухаться, як говоре народ, які форми його мови, та й писать не галицькі—від, сей ранійше, отсе, член, сю, а українські—од, цей, раніше, оце, спілник, цю. Коли автори забули українську мову, то йім доконче треба довчить йіі, а коли вони зумисне

проводять свої галицькі тенденції через книжки для народа, то вони ні про яку педагогію не дбають, а народові й українські народні мові роблять велику шкоду й кривду. Я радив би йім йти сьлідком за німецькими педагогами, або хоч за Моргульцем, за його книгою «Сѣмя слова Божія», видану в другі половині XVIII віку в Почаевському манастирі, в котрі «Казання на великий піст» зміщені окроми од казаннів для панів і видані чистою народньою мовою, багато чистішою, ніж в д. Домаціцького та д. Дорошенка. Я радив би тім, що пишуть книжки для народа принаймні одрізнять свої писання по мові для панів од своіх писаннів, виданих вийнятково для селян, для народа, коли вже йіх опанувала така манія до галицькоі мови, та робить так, як робив преподобний о. Моргулець ще в XVIII столітті, щоб не морочить селян і не кривдить живоі украінськоі мови незгірше пісьменників XVIII віку. Оттакі книжки для народа, написані ламаною недоладньою мовою, як «Ходімо за Ним» і згадані вище,—все одно будуть такі ж темні, неясні для народа, як і писані хоч би й простенькою российською мовою. І справді: що швидче зрозуміють селяни? чи як написать по-российський: «открыто новый свѣтъ», чи, як написав д. Д. Дорошенко: *видкрыто* новый свитъ? Сказати по правди слово *открыто* селянин втямить швидче, ніж—*видкрыто*, бо воно ближче до украінського слова — одкрить. Я робив в Білі-Церкві усякі проби с такими книжками між старими селянами й між школярами. Через те то я не радив би таким тенденційним добродіям писати книжки для народа, зоставивши цю справу дотепнішим популяризаторам, як от д. Чикаленко, Немоловський, Волошиновський і т. д. До цього діла треба таксамо й здатности, й хисту. Микаться в цю справу с своім часописним жаргоном зовсім таки не личить... А «Благотворительное Общество», видаючи таким жаргоном книжки, не багацько зробить добродійности для украінського народа, а навпаки. А може д. Дорошенко й инчі складачі популярних книжок, виданих «Благотворительнымъ Обществомъ» стільки винні в каліченні своіх книжок... скільки винен я в каліченні мови моіх деяких книжок, навіть народніх, покалічених без моеі згоди відомим небіжчиком «Віком»,

котрий понаставляв в повидаваних моіх книжках такої галицької старовини, як от приміром: сей, оповіданне, пущанне, отсе, мені і т. д., або скільки я винен в такі калічі в моєму оповіданні, якої понаставляли міні в херсонському альманасі «Зъ потоку життя», виданому під редакцією д. Чернявського? (Другий видавець д. Коцюбінський саме тоді був за границею). І справді, в часописних статтях д. Дорошенка, скільки я памятаю, стояли народні форми декотрих слів, за вийнятком галицького страшного *від* та *мені*. Моя гадка може буть і правдива, бо... «Благотворительное Общество» починаючи од свого заснування, забулось за педагогію і зумисне вимикувало українські форми слів, або перероблювало їх на галицькі навіть в тих авторів, котрі завжди вживали форми рідної народньої мови... Це ж давня ганжа видавничої комиссії того книжнього «Бл. Общества». Про д. Доманіцького цього неможна сказати: в усіх його часописних статтях тенденційно проведяні усякові мовні форми ті, що вживаються в галицькому пісьменстві. Тепериньки він проводе їх і в популярних книжках, хоч кожному вчителеві личило б не забувати про педагогію, коли діло стосується до народньої просьвіти.

Випадком трапилось так, що я, прочитавши „Прыязнь“ Лесі Українки, зараз заходився читать повість д. Чернявського «Весняна повідь» в «Київські Старині» (1906 р. 1-й 2 книж.) Міні чомусь здалося, що я вернувся з чужої якоїсь ніби словінської, або словацької сторони додому, в рідний край і почув свою рідну мову. Повість цікава, сьогочасна, написано гарною пісьменською мовою. Стиль доладній (изящний), легкий, плавкий, хоч подекуди ганжують мову (безобразятъ):—мені, модне—біля, та важке, теж модне—від ще в приставках, в словах, що виходять і важкі, й сьмішні: відсахнутись від його. (бік 178), з відповідним маніфестом (бік 167), відбиваючись від Кудлая (бік 162), відлогий край (бік 306), відчалили від берега (бік 210), відштовхнув, відчиняючи... відсталістю від молоді. Відвідав, відвіт,—правда нігде не трапляються. Тільки тричі автор помилився й написав: одповів (бік 191), одштовхнув... годинник одбиває хвилини (виби-

нає хвилини). І тут, як і в часописях, народні форми пішли взаштат, і тільки випадком прихоплюються, ніби помилки, як от і в „Шершні“ і в „Громад. Думці“, і в „Рід. Краі“.

Але в другі частці своеі повісті, аж на-прикінці автор певно згадав за свою тенденцію, вперше в нашому пісьменстві проведяпому ним в альманасі «Зъ потоку життя», — цьому предтечі часописної псованої мови. І... посипались, мов с торби, слова буцім то галицькі, а справді польські, а за ними вкупі зателепуваті галицькі, а потім посипалисъ ще й слова й фрази российські, хоч вони потроху трапляються і в перші частці повісті. Ось які там польські слова: переконання (шпеконанне, укр. пересьвідчення), замислений (задуманий), на шляху поступу (постемпъ), выраховував—(вилічував), не звабливи (не принадливи, не принадні), скута (скована) земля, струмки (потічки, течіі), цілком (цалкіемъ—зовсім), ображаю васъ (зобижаю, кривджу). Андрыка забыто (неначе кілка... укр. вбито) винъ уникавъ (одхилявся, одмикував) од повинности, шалених людей (навіжених, навісних, скажених), яскраво (ярко, яро), не рахував (не лічив), крок за кроком (ступінь за ступінем), мусыть буты куплена (повинна буть), навколо (навкруги), притомність (свідомість, память). Окрім ціх слів скрізь роскидані галицькі слова: настрій (народ. укр. направа), перестереження (застережіння), окремі згуки (нарізні згуки), истнуе (животіе), примушуе (силуе), загубила надію (втратила надію), препогане слово *рішуче* (наважливо, наважиться — рѣшиться), насамперед (найперше, передніше), видносыны (стосунки), жадним (ніяким) способомъ, окремість (опрічність), окремих одиниць (опрічніх), очевыдно (очевидячки), дрибныци (дрібязки дрібнота), увесь потопъ въ думкахъ (потонув, це виходе — всесьвітній потоп). Окрім цього скрізь стоіть галицько-великоруське слово — скоро, та й скоро, неначе в нас і нема в мові слів — швидко, хутчі, мерщі! І скрісь натиканий польський род. і дат. падіж: в порту (в порті), до народу (це слово для народу наші вже внесли і в «Кіев. Отголоски жизни» в останніх номерах) біля столу (коло стола); навіть таке чудне як от: поіхав до городу Одессу (до города Одесса). Незабаром ще може почнуть

писать і «до місту Київу» поіхав! І скрізь стоїть галицько-польський род. пад. мн. ч. куций падіж: вражінь (вражіннів), вірувань, поривань, пореконань! і т. д. Автор тільки й зумів написати по народньому одно слово: вони не бачять... проваллив! (бік 84 «Кіев Ст.» январь к. 1). Погана справа! нема що й казать!

Під кінець повісьті намішано безліч российських слів, а то й фраз: загубила надію (втратила надію), обернулась въ слухъ (стала вся чуттямъ), карманы (кишені), лампа (лямпа), сылуючысь (силкуючись), жруть (жеруть), вынуватого (винного), розоряють повітки (роскидають, руйнують), пишлы въ ростъ (погнались в гору), крипку (міцну), устрій (уклад), поблыжче, поришывъ (постановив), скоро, очевидно, пахалы (оралы), удобрышъ поле (вигноіш), на вільну лаву (на свободную скамью, укр. на порожню лаву), ронылы сльозы (лили сльози), скрылы газету (сховалы), ящыкы (скриньки, шухляди), розплàвлене олыво (ростопляне), не вынуватъ (невиненъ), нарождалось (народжувалось), мольба (благання), вызволення (вызвоління), чорну якъ смоль (чомъ же не сміль!!), сім разів (сім раз, разів сім), ящыкивъ та куливъ (це не *кулі* соломи, а лантухи з борошном), похоже (схоже). чудесно (гарно, чудово); на ходулях (на дибах), ходимъ-те, (йдімо, ходім). І при цьому сливе скрізь стоять галицько-российські форми йменнів прикметних: ганебнійший, дальнійший, самитнійший, сумнійший ганебнішний і т. д., що покинули навіть усі часописі, окрім хіба д Руссова та д. Доманіцького, як книжників. І скрізь в автора российське (й чернигівське, стародавне в Кониського) кожен, добер і т. д.) вкорочене ймення прикметне: потрібен, коженъ крокъ, пездатенъ[1]), непотрибенъ (непотрібний)! Хіба це поукраінський?

Три рази трапляеться в повісьті чудне слово: якийся анекдотъ, по якійся ироніи, який-ся... ця форма слів, як і такі слова, як от приміром: до городу Одессу, 17 падолисту, жалють, ходють, сплють, котрі трапляються в мові на східні Слобожанщині, — це певно остача староі мови в селах, давно одірваних

---

[1]) В украінські мові тільки е дві слові: *винен* і *ладен* з коротким кінцем.

од центра й закоцілілих там, як от французька мова XVI віку додержалась і досі в переселенців на острові Джерсеі. Пісьменикам нетреба б держаться старих форм, вже зміняних на Украіні.

Певно автор писав кінець хапки і не доглядав гаразд своеі мови. Ці «потопи в думках» та «вільні лави» недалеко одскочили од Осипових «знатних флотов привержениковъ» та «люблений» 1798 року. Вольні бувають тільки люде, а не лави на Украіні. Хіба це все не кривди українські мові! Хіба ж це не півечіння йіі? Так не кривдив нашоі мови навіть Сковорода в XVIII столітті, бо він вже вимкнув з неі усі польські слова, хоч хапав і вмикував вже слова российські, Ломоносівські. Невже д. Чернявський, котрий недавнечко писав чистою украінською мовою, встиг так швидко йіі забуть? Хіба ж це не тенденція...

Колись кривдили украінську мову старі пісьменики XVII та XVIII віків під впливом тодішньоі й державноі, й культурноі мови польськоі та ще й церковно-славянськоі. Через своі неправдиві пересьвідчення та тенденціі д. Чернявський самохіть зганжував свою украінську мову і збився доброхіть на якийсь галицько-польсько-российсько-украінський жаргон Лесі Украінки та й усіх сьогочасних часописів. Коли міні кажуть, що наші часописні пісьменики силкуються писати галицькою мовою, щоб вийшло як можна далі од российськоі мови, то д. Чернявський не достягнув і цього: бо одним кінцем він одхилився од российськоі, а другим кінцем несьвідомо прихилився до неі так близько, що воно вийшло вже сливе по-российський в деяких фразах. І перекладать нетреба. Ще добре, що редакція, через свій погляд, позмінювала в повісьті —сей, сю, отсе, на-це, цю, оце, бо автор принціпіяльно давно покинув ці украінські слова рідноі мови і вживае галицькі. А то мова була б ще ближча до российськоі навіть с польськими кроками (читалники подумають, що то крокви), усякими настріями, рішуче, біля й від. І цей важкий *від* і модне біля нічогісінько не помогли б.

А нарешті це все в автора, як і в Лесі Украінки, і в часописях—вийшло ніби латано, сіро й рябо-рябо, як і в давні старі київські мові, XVII віку і в сьогочасні галицькі, та й наші часо-

писні, ще гірше й рябіше, ніж в книжні российські мові, котру Пипін недурно зве «самою пестрою книжньою» мовою між европейськими мовами. А хіба ж це гарно?

Я зумисне взяв на себе важке й нудне завдання передивиться всі дрібязки мови в повістях: «Приязнь» та «Весняна повідь», бо обидві повісьті написані хороше, а найбільше повість д. Чернявського, котра пісьля виправки мабуть матиме посьпіх і читатиметься залюбки в широкі публиці, а може й і в народі. Ця повісьть гарна. Коли автор схоче видавати свої утвори чи опрічніми томами, чи нарізними одбитками, я радив би, щоб він повикидав показані мною нахапані чужі слова і позмінював йіх на українські, щоб він счистив з неі оту модню падь (налётъ). Бо инакше широка публіка спротивиться і не схоче йіі читать, як не хоче читати й часописів через йіх чудернацьку рябу мішанину „гороху с капустою". І передніше од усього обом авторам доконче треба повикидати отой чудний галицький *від*; відвідав, відвіт, сей, отсе, біля, бо це все на Украіні просто таки чудне, силує людей читать поланки, наздогад, з напругою, а через це наші книжки не надять (ваблять) читалників, а тільки одхиляють йіх од українського пісьменства.

Так то гірко скривдили українську мову часописні й не часописні пісьменики XX віку, як ніколи не кривдили йіі пісьменики минувшого віку, не вважаючи на роспочате одродіння Украіни й визвольницьке рушення. А примічений мною проявок легкодумного одхиляння од народньоі мови й навіть нехтування нею недоброхіть наводе на дуже сумні думки, гадки та міркування... про долю нашоі книжньоі мови й нашого пісеменства. В XIX столітті кривдила деспотично нашу книжню мову тільки бюрократія своіми заборонами, та цензура, а тепер кривдять йіі вже по своі волі усякі пісьменики без відомого цензурного загаду: «не смѣть отступать отъ общепринятого правописанія», як цензор колись писав до мене з «Главного управленія по дѣламъ печати».

Книжники, грамматники та деякі падіжники, ці коставі жерці пісьменства, завжди були в усіх літературах. Отож вони запу-

стили скрізь в пісьменстві правопис і саму книжню мову, бо не поновляли йіі с плином віків, кили народня мова дуже мінялась і поновлялась. Було і в нас ціх псалтирників багацько. Не перевелись ці книжники й напастники мови і в наш час, окрім людей, вже сьвідомо тенденційних. Недурно ж Петро Одинець каже (Кіев. Стар. 1906 г. іюль—авг.), що — питання про мову неможна доручать «государству и филологам». І ті й другі таки добре докладають рук до нівечення та псування нашоі народньоі мови, так що направить йіі, довести до пуття може згодом потім буде вже трудно, як писав до мене один кмітливий і тямущий в ціх справах вчений. Що стосується до книжньоі мови, з усіх наших пісьмеників найбілше підвернулись під галицький вплив добродіі: Вороний, Федорченко, Хоткевич, Леся Украінка, та Чернявський, загалом вкупі з редакціею «Шершня». Вони завзято скрізь видержують цю свою сістему калічення украінськоі мови й навертання йіі на галицький зразець. Добродіі Русов і Доманіцький вкупі з д. Чернявським вживають вийнятково вони одні ще й оці галицькі важенні форми: чорнійший, сістематичнійший, дрібнійше, милійше, побілійшав, мерщій, хутчій. і т. д. Ці форми вже покинули сливе усі часописі. Мабуть д. Руссов та д. Доманіцький, як бувші вчителі, ще й досі не позабували дрібязкових правил российськоі грамматики. Я жадаю, щоб вони швидче забули грамматику, а найбілше порівнюючі міри (степені сравненія) йменнів прикметних. [1]) Може аж в той час йіх мова в книжках, виданих для народа, стане чисто народньою, а не переплутаною якимсь трухлявим хамлом, так здорово заважаючим при читанні йіх книжок.

---

[1]) Замість галицького терміна: ступні порівняючі (польс. стопні, российське—*степени*. це цер. славянське слово значиться по украинський — східці на сходах, по-росс. ступени на лѣстницѣ) чи не краще б вживать: порівнююча міра йменнів прикметних: звичайна, міра, порівнююча й найбілша міра: добрий, добріший, найдобріший. Слова: „въ высшей степени“ треба перекладать: — „до найбілшоі міри“.

Опріч того треба ще додати, що в деяких украінських пісьменників примітно якийсь чудний потяг до манерничання, до оригинальничання, схожого на кокецтво, або на украінське—пишання. Першим манерником в давні часи в украінському пісьменстві був відомий Григорій Саввич Сковорода. Це була особість трохи чудновата в усьому. Чернець та аскет на вдачу зроду, він одкинувся од чернецького клобука, звичайного для сучасних з ним вчених, бо був ліберальний, навіть пантеіст. За такі пантеістичні погляди, як от, прúміром :«все въ мірѣ, даже всякая старая дрянь, носитъ на себѣ слѣды Бога и вѣчности», харьківське дворянство одняло од його вчительське місце в дворянські коллегіі. Він був чудний і в своєму мандрівному житті, скидався на тодішнього мандрованого дяка, або пройдисьвіта ченця, або непосидящого запорожця. Таксамо Сковорода був чудний і в мові своіх писаннів. Він стояв саме на роспутті тодішньоі книжньоі мови на Украіні. Передніша книжня мова вже була загарбана Ломоносовим, заведяна в российське пісьменство й верталась на Украіну вже в великоруських ярих кольорах; але й церковна мова ще не вивелась до решти. Не міг Сковорода забуться й одкаснутись і од рідноі народньоі украінськоі мови. Усі ці мовні течіі Сковорода мішав докупи часом в дивовижних мовних композиціях, чудних, рябих і загалом темних. В його писаннях виявилась і його манерна, часом ніби кокетна чудновата вдача. Пипін зве його мову надзвичайно поганою й чудною. І справді,—місьцями часом трудно дійти до тями, так вона закручена в словах.

Така ж сама манерність в мові примітна і в писаннях в Куліша, а найбільше в перекладі Сьвятого Пісьма та в «Богдані Хмельницькому», написаному на зразець мови «Козацьких Дум». Щоб не обважнювать своеі статті нудними виписами, ми одсилаемо шановних читалників до книжки д. Житецького «О переводахъ евангелія на малорус. языкъ. Пет. 1906 р.», де докладно сказано про манерність мови в Куліша та в Лободовського в йіх перекладах С. Пісьма, як вони зумисне вибірали для переклада або старі, давні, або якісь чудні, провинціяльні слова, і зумисне минали прості, кожному відомі: як от в библіі, Куліша е слово

«чамбул», це б то «отряд» війська, або пять «чоловіки», а не чоловіка, бо так кажуть в глухівському повіті, де зріс Куліш і т. д. Як историк, Куліш любив староття (древность) і любив стародавню мову. Через те в його мові примітний потяг до величности в мові, до церковних або староукраінських форм в мові [1]). За ним сьлідком пішов в своі мові й д. Єфремов і натворив чогось дутого й риторичнього. Дуже кидається ввічі така сама манерність і в Лесі Украінки в йii оповіданні «Приязнь» в массі польських та галицьких слів та в уживанні таких слів, як от: «лівиця лівицю держала, а правицею хлопець *хтів* піймати Дарку (Кіев. Ст. 1905, октябрь бік 63). Ця «лівиця й правиця», складяна Кулішем по формі ц.-славянських слів—десница и шуйца, а не по законах украінськоі мови, од чого такі слова й вийшли чудні, як і слово «днедавній» зложене з ц.-славянського «ветхій деньми». За манерність в оповіданні, д. Єфремова, вже вище згаданному мною, на зразець кулішевоі мови, нема що й казати; таке воно чудне та повне усяких викрутасів. Та хіба ж це не кулішівська манерність в «Вольні Украіні», коли авторі минають вісім однозначніх, кожному відомих украінських слів, і ставлять навіщось польське — шалений? або усі часописі замісць слів — житло, квартира, живу на квартирі—ставляють польські слова—мешкання, мешкаю? Усі наші часописі просто таки ніби шикують усякими теперь модніми в йіх галицькими та польськими слівцями, як усякі панни й панії чваняться французькими. Нате, мов, вам ось ще инче, модне, нечуване, з закарлючками, а не звичайне й просте!

В галицьких пісьмеників теж примітна манерність. Я давно чув за неі. В йіх слова: цей, оця, оце маються за мужицькі, неварті того, щоб йіх вживать в пісьменстві, а сей, ся, отсе

---

[1]) Небіжчик Куліш любив робить такий чудний роскдад слів в мислі: „Приступивши тоді Петр до него, рече: (еванг. од Матф. гл. 18, ст. 21). Головний предмет (подлеж.) він ставив в додаткових мисцях, а не в головних; писав—*яко*, а не *як*, пійшли бо вони, а не—бо вони пішли.

вважаються за кращі й вищі, бо... вони є в церковно-славянські мові... Вони наважились зовсім вимкнуть не тільки с книжок, але й з звичайної розмови латинські слова—номер, переномеровати, і скрізь заміняють йіх словами—число, перечислити і т. д. Так в новому галицькому виданні моіх «Хмар» 1904 р. вставили міні ось яку чудасію: Масюк з зятем та дочкою, та з Лекеріею Високою зайняли в гостиниці *трое чисел* підряд... Панія Висока забрала найіч *в число* упряж і мішок з обороком. Вона була ладна завести *в число й коні*, щоб часом злодіі не покрали йіх вночі». Хіба ж це не манерничання? Числа є тільки в арифметиці та в лічінні (счисленіи), а в гостиницях по всі Європі кімнати звуть номерами, бо й справді треба ж йіх назвать якимсь назвищем, опрічнім од арифметичніх чисел. Така манерність просто таки сьмішна. Я вже не кажу про народні слова, котрі в галичан маються за «приличні й неприличні», а найбільше в театральних піесах...

Уся ця манерність, усе це пісьменське кокетування та пишання трохи скипулось на сьогочасні декадентські пісьменські викрутаси в европейських літературах, так вдатно осьміяні Макс. Нордау в його книжці: «Виродіння», але в нас манерність своя, доморосла, бо давня. Вона має свого праотця по мові, Григорія Саввича Сковороду. Ще Сковорода любив закручувать словами думку так, що до неі ніяк не добраться,—так воно темно сказано. Хіба ж пак «Ходімо за Ним, або «Однаково—чи жив, чи загинув» не одгонить сковородинством? Невже це сковородинство єсть проявок (проявленіе) нашоі національноі, якоісь опричньоі вдачі?.. Не казавши лихого слова, треба признатись, що тепериньки загальне в Россіі визвольницьке [1]) рушення одгукнулось в украінському часописному пісьменстві «визволінням» часописних пісьменників од рідноі народньоі украінськоі мови. Ви-

---

[1]) Кажуть же в нас: пісьні невольницькі: оттак треба вживать і слово—визвольницьке. Замісць галицького слова—вітчина, краще писать давне украінське старе слово—отчизна (як от — дідизна, материзна, дівизна).

падок чудний, дивовижний. Побічніх причин скупилось тут чимало, але... доволі йіх замикаеться (заключаеться) і в самі сутноті національноі украінськоі вдачі.

Пробуваючи влітку в Білі-Церкві, побувавши в околишніх селах, я при всякі нагоді скрізь роспитував в просьвічених людей, в батюшок, в панків, в місцевих гімназистів та гімназісток, чи вони пак читали українські часописі? чи вони припали йім до вподоби? Я дізнавсь, що багатьом доводилось йіх читать. Деякі сільські інтеллігенти навіть виписали декотрі часописі: дехто мае «Громадську Думку», дехто виписуе «Світову Зірницю»; декому випадком траплялось читать «Рідний Край», і «Вольну Украіну», й «Громадську Думку» й «Нову Громаду». Багатьом міщанам та селянам я сам давав читать привезені зумисне деякі часописі, щоб пересьвідчиться, яке враження вони матимуть на селюків.

Деякі батюшки, вчителі та вчительки й писарі, зробивши складку гуртом, виписали й «Хлібороба», й «Громадську Думку», й «Світову Зірницю», щоб самим перечитати, а потім оддать пісьменним селянам. Одна добродійка (Любов. В. Савур—С...) с сквирського повіта казала міні, що йіх гурток в селі виписав «Громадську Думку». Гурток той мало що розібрав в газеті. Оддав він часопись одному пісьмакові в селі. Той чоловік сьліпав-сьліпав, приніс часопись до д. Савур—С.. та й каже: і що це за газета? Написано нібі то й по нашому, але я читав, читав і нічогісінько не второпав і не розібрав.

Гімназісти й бувші гімназісткі панни, усі ці селюки такі, що настояще знають украінську сільську мову й розмовляють так, як самі селяни, казали, що ці усі часописі й журнали написані якоюсь чудною мовою, нібі пополовині с польською; в йіх дуже багато слів або чудних, або польських; деякі украінські слова поставляні там, де йіх нетреба б було ставить. Як часом прочитаєшь будлі-яке місце, то або нічого не розбереш, або виходе щось неясне, темне, щось виходе навіть нібі нави-

воріт... так що й думки часом гаразд ніяк не вхопиш, скільки не силкуєсся йіі вловить. А це певно через такі слова, як—мусить бути. Селяни й міщани кажуть те ж таки саме: написано ніби й по нашому, але ми розбіраємо тільки те, що написано в «Хліборобі» та в «Світові Зірниці».

Одним словом, я чув думки та гадки усякових читалників, дуже не прияючі для часописної мови... Це залежиться од того, що одним одна «Світова Зірниця» пишеться истино сільською, народньою мовою, хоч потроху й місцевою подольською. Трохи шкодить подольське—від, відвідати, відступити, для херсонських та київських селян чудне. «Світова Зірниця» має 1560 виписувачів в подол., а найбільше в херсонські та київські губерніях поміж селянами [1]).

Оттак треба б було писати й видавать инчі часописі та журнали. Видавцям доконешне треба було писать такою чистою сільською мовою, якою писали Куліш, Стороженко, Квітка та Марко-Вовчок, або Ганна Барвінок, і в таку мову тільки подекуди врядигоди вставлять нові винці слова, і вже ні яким способом не польські, або й галицькі провинціяльні, незрозумілі й навіть чудні для нашого народа, як от: завдяки, віч-у-віч, прецінь, цілком, також (так-само), россійське переиначене—лише і т. д., котрих повно скрізь в часописях.

Одповідніх або й однозначніх з ціми українських слів нетреба було викидать з часописів, бо йіх зрозуміли б навіть баби й діти, а не тільки пани, панни та гімназісти. Усе це помилки й хиби, та ще й шкодливі, а може й непоправні.

Я й не дивуюсь, що ці читалники читають часописі й часто часом ні на який спосіб не схоплять тями в читаному. Міні самому доводилось часом подвічі й потричі перечитувать деякі місця в часописях, щоб впіймати й зрозуміть саму сутно́ту в

---

[1]) Треба сказать, що селяни читають і в „Світові Зірниці" наздогад такі діеслови, як от—відсік, відбув, відвідав і т. д., а декотрі й не розуміють йіх. Я радив би д. Волошиновському писать усі ці слова з прийменником—*од*, а не *від*.

фразі. Передніше я вже виясиив, що польське слово — «мусить бути» (musi być), таке сподобне нашим часописним пісьменикам, неревернуло навиворіт ввесь зміст і перекинуло догори ногами всю тяму в «Оповістці» радикальноі полтавськоі партіі, що була прислана, як додаток до «Рідного краю». А таких слів, повертаючих навпаки, або кудись набік тяму фрази, або й цілого місьця, по часописях роскидано таки густенько, як оть польське слово—«примус», ніби то присилування, або силування. А воно по нашi мові значиться не силування, а щось ні се ні те, наче б то «вынужденіе» або вимагання. Леся Украінка пише так: «Чому ж Ярина не чергуеться зъ (съ) тобою?—*наставала* Юзя... *проникаючись* интересамы своеи прыятелькы (К. Стар. Прыязнь, бік 38). Як украінець втямить оцю фразу? Що то значиться—наставала Юзя? Кажуть: настае новий місяць, молодик, настала третя кватира місяця, настала весна і т. д. Але ж Юзя не місяць і не весна, що йіі треба було наставать. Слова — проникаючись, нема в народні мові, і воно мае значіння не те, що российське—«проникнутий, проникать». Є украінські слова: виникать, зникать (возникать, исчезнуть). Кажуть: води в Росі побілшало; каміння серед Росі зникло; вода вже спадае, бо каміння з води вже виникае. Хто настояще знае сільську мову, той несамохіть подумае, що Юзя або зникла, або десь никае, блукае, і, никаючи, це говоре. Замісць того, щоб сказать: Юзя стояла на своему, встаювала, хотіла поставить на своему, написано; «Юзя наставала» та ще й *проникаючись* (це певно — *промикуючись* інтересами). Хіба ж це не збивае с пантелику читалників?

Або от в часописях скрізь вживають галицькі слова: *лише*, (це те, що великорус.—лишь, а не украінське — лишень) і *усунути*. В «Вольні Украіні» читаемо: „Р. С.-Д. Р. П. партія лише тепер також стала партіею масс пролетарських... фактъ, котрого неможа усунути... („Вільн. Укр.“ статя М. Ч.). Кожний украінець, котрий гаразд знае украінську народню мову, само по собі, подумае, що оте *лишв* це й есть украінське вкорочене — *лишень* (дай лишень, повеликоруському — дай-ка!), а слово *усунути* те саме, що й всунуть, бо кажуть же в нас: треба всу-

нуть в торбу, або треба усунуть в торбу: увійшовъ у хату, ввійшов у хату, бо букви *в* та *у* тутечки однозначні і заміняють одна одну, вважаючи на те, чи вони стоять перед повнозгучною, чи півзгучною буквою. В перекладі по-российському написана думка буде так розуміться читалниками: «партія-ка теперь також (хто його зна, що воно таке) стала... фактъ, котораго нельзя вдвинуть куда то, навязать. По написаному в автора М. Ч. галицькою мовою наш читалник подумає, що той факт треба *всунуть*, але автор М. Ч. хоче сказать, що той факт треба *одсунуть*, одкинуть, бо по галицькі мові—*усунути* це те саме, що в нас: *одсунуть.* От і розбірайте, люде добрі, таку плутанину в фразі, де через галицькі слова виходе щось супротилежне тому, що автор каже. Це просто таки виходе якесь *язичіе*, а не українська мова. І чом би пак авторові М. Ч. замісьць галицького слова — усунути та написать українське—одсунуть! Тоді б кожне втямило, що с тим фактом робить, куди треба його совать: чи всунуть, чи одсунуть. Невже автор забув українське слово—одсунуть? Я певний в тім, що хоч би автор і знав українське слово — одсунуть, то він безпремінно перекрутив би його таки на галицьке—відсунути. Од таких то слів і залежиться те лихо, що читалники жаліються на *неясність* в часописні мові. А скільки то по часописях роскидано цього галицького добра! Це слово й справді треба б всунуть в торбу вкупі с словами — обстоювать, примус, мусить бути, настрій (направа), зусилля, примушений, з усіма кроками, шаленими, ошуканцями, термінами, теками і с псевдоукраінською грамматикою Залозного,—завязать це добре мотузкою та й закинуть туди, де й людський голос не заходе, як нашіптують знахурки.

В останній час в «Громадські Думці» пішла звичка вживать слова:—таким зáсобом, замісьць слів: таким способом, або — на такий спосіб. Ці слова таксамо затемнюють тяму фраз і збивають с пантелику читалників. Слово—засіб в народні мові значиться—«средства къ обогащенію», заможності, або просто значиться: «состоятельность», заможок, заможність. На селах кажуть так: в мого батька був засіб більший, ніж у мене (васильк. повіт),

це б то: в мого батька «средствъ къ обогащенію» було більше, ніж у мене. Можна тепер уявити собі, яку каламутню та джумигу в читалника роблять такі думки: «таким засобом можна дійти до мети»... Це виходе так: такою «зажиточностью», заможністю можна «достигнуть цѣли», замісьць: — на такий спосіб, або таким способом можна достягти до мети. І недиво, що отаке все, недоладу написане, заплутує й збиває читалника, і він мусить все догадуваться та міркувать, що замикається в фразі. Треба зауважить, що хто бере читати українські часописі, той, само по собі, вже прихильний до українського пісьменства, настояще знає народню мову і розумітиме народні слова так, як і треба розуміть їх значіння.

Колиб вже хутчі випускали український словарь. Він дуже став би в пригоді часописним пісьменикам. Без словаря—як без рук! і хиби за хибами та помилки недоброхіть все траплятимуться в наших пісьмеників. А поки що, можна порадить молодчим пісьменикам, в стосунках до виправки мови, завжди обертаться до тіх вчителів, до котрих оберталось і старше покоління українських пісьмеників: до селян, поки що одних профессорів української чистої мови, до котрих завжди обертаюсь і я, блукаючи по ярмарках, і то до селян старих, досьвідних в ці справі, а найбільше до цікавих на язик бабів, бо молоді селяни не знають ще всіх слів в мові, а найбільше слів вищого значіння. А до того ще їм треба б завжди вчитуваться в народні пісьні та збірники народніх казок.

Окрім перелічених мною с початку моеі статті польських слів, ціх приблуд в мові, котрі доконешне треба вимкнуть с пісьменськоі мови, в часописях трапляеться чимало галицьких слів, таксамо затемнюючих тяму в фразах, як от: оголосить (оповістить), оголошення (оповіщення), охорона (захист), охороняти (захищать), обстоювать (встоювать за що), повідомлення (оповістка) і т. д. Перелічка ціх слів в моі невеличкі праці зайняла б дуже багацько місьця. Треба додати, що буква *й* в наді́жах йменнів прикметних та займенників та в словах: мерщі, хутчі, далі—таксамо заважае селянам та селюкам інтеллігентам, як вони міні

жалілись, бо цієї букви нема в народі мові. Вони казали міні: в часописях написано так, а ми читаємо инакше, по-своєму, минаємо те зайве книжне *й*. Цю букву доконче треба б викинуть для полегкости читалникам, бо вона більше заважає, ніж *ъ*. Твердий знак німий, не вимовляється ніяк, а *й* не німий і намагається недоброхіть, щоб і його вимовляли.

Галицьке слово *від* та ще й в приставках, як от: відповів, відвідав, відсік і т. д. теж заважає при читанні, бо часом і міні треба спиниться, щоб догадатись, що то воно таке, та ще й в галицьких словах, як от: відшукав (в нас кажуть —вйшукав), а не одшукав. Це в Галичині якийсь старий русизм:—«отыскалъ». Слова «біля, піля», що животіють тільки в под. губернії», на Украіні ніхто не розуміє таки зовсім. Це таки добра припиначка та притичина для читалників. Народ і дієсловів з приставками — від не розуміє зовсім. І нащо воно всунуто нашими переймачами?

Опріч того в часописях трапляються часом чималі фрази з неологізмами, скупченими в такі скількості, що й справді трудно втямить, про що воно говориться. В «Приязні» Лесі Украінки стоіть така фраза: «Все служило за підручника до науки життя (молоді панні Юзі): перш усього вся власна особа mademoiselle Lucie, шнурована, глянсована, фризована, уроча своєю парижською неподилпистю, штучною й натуральною в найменшому (менчому) рухови й слови». Або знов: «Панич... вабив, але не лякав Юз » і т. д. Ці місьця зовсім неможна зрозуміть. Такі місьця трапляються і в «Ніобеі» д. Кобилянськоі. Такі достоту темні місьця трапляються купами в часописях. Недурно ж публіка каже, Ой що це за бублик? що ці всі часописі написані темно, неясно: читаєш і розбіраєш наздогад, як кажуть на селі: пяте через десяте. Що ж це за мова?

Оттака сама темрява панувала колись і в российському піcьменстві сто років назад. Такі достоту неясні, поплутані місьця трапляються в Осиповому перекладі «Алкивіада». В свої промові до афинян Алкивіад каже: «Я долженъ теперь защищаться мужественно; ибо что въ семъ случаѣ касается до меня (це по-украінському), то принадлежитъ (мабуть—относится) не меньше и во-

обще всѣмъ вамъ» (ч. 4, бік 15). «Ти Никій... страшишься наружной войны, а не трепещешь того, что будетъ». «Никій собралъ всю остроту своего разума... Алькивіадъ... подавляетъ одну пружину (в шлемѣ), и шлемъ, раздвоясь съ верху, *преобращается* большимъ *кубкомъ*» (бік 39). «Алкивіадъ сидѣлъ на кормѣ... его приверженики были на палубѣ... Примѣтно было изъ (по) пылающаго въ глазахъ его пламени и изъ *живности* его движеній, что онъ восхищался моремъ (ч. 4, бік 61). Тимандра, Алкивіадова коханка, каже до його: «Сициліанская красавица въ состояніи отнять у меня сего непостоянника... Покажи, Алкивідъ, въ явственномъ видѣ *прехожденіе твое* изъ Афинянина *съ Спартанца*!» Можна тільки паздогад думать, що вона хоче сказать: покажи ясно свое переродіння, переробління з афинянина на спартанця, а не втікання од афинян до спартанців. «Однакожъ не происходило никаких несогласій (пісьля того як Лікург завів жорстокі закони), і народ *подвергался* съ покорностію *законамъ* (бік 93, ч. 4); цеб то корився законам, чи що.

Якраз така темрява та неясність часом трапляється і в наших часописних пісьмеників од показанних мною причин. Ще треба зауважить, що Осипов ставить при всіх формах дієсловів не *сь*, а *ся*: обнаруживалося, собравшися, заклинались, разставшися, а не-обнаруживалось, собравшись і т. д. Це *ся* скрізь в дієсловах писав і Карамзін. По-народньому змінили цю форму Грибоедов та Пушкин. В нас цього *ся* не на своєму місьці не вживав ні Куліш, ні Шевченко, та й ніхто. Вони писали, як говоре народ. Тільки галичани писали подавньому, по-славянському: трапилося, бачучися, зустрівшися (стрівшись), роставшися, робилися, зачинилися (зачинились). А в наш час наші пісьменики, йдучи несьвідомо за галичанами, повертають назад на сотню років, поминувши й Куліша й Шевченка. І це чудно, щоб не сказать більше.

Осипов, як і Карамзин, скрізь пише: сей, сія, сію (а не этотъ); на кінці йменнів прикметних Осипов ставе не *ый*, *ій*, а *ой*: онъ былъ спокойной; доброй человѣкъ, примѣтной і т. д. В наш час в часописях кидають народні слова: цей, оце, на оці, на чу-

жі стороні, міні, і повертають, пісьля Шевченка, знов назад, в старовину; бо пишуть: сей, ся, отсе, мені і т. д. Потягли наші далеченько назад, все далі та далі од народньоі мови... і це не знезнавки та з нетямучести, а тендейційно...

Ще треба зауважить, що в «Вольні Україні» пишуть по-галицький такі слова, як от, приміром: клясса (классъ), фльот, плян, пляномірність, і т. д., а ще згодом потім може й писатимуть по галицькому: Атени, Теби, Пітагор, клюмби, клюб (клуб) і т. д. Ці усякові фльоти, клясси, пляни будуть для всіх такі сьмішні, як в наш час сьмішні для нас в Осипова: «знатные флоты Афинян (значительные), большія войськи (войська), сѣмяна, времяна, наимяновалъ, сумнѣвался, жесточае, уповательно, любленіе і т. д. Осипов не вмів склонять деяких слів, як у нас не вміють зміняти по падіжах: оповідання, оповіданнів, весіллів, в житті, в столітті, на Поділлі (на Поділлю), проваллів, полів і т. д. Недиво буде, коли од таких штучок наші часописі почнуть хлять та чвріть, а потім охлянуть, а може й до решти захлянуть та зачучверіють; недурно ж вони вмірають одна по одні.

В наш час, це б то починаючи з виданнів усяких часописів та журналів, почався якийсь макаронічній період пісьменської мови, а не тільки часописноі. Чи довго цей період продовжиться, цього напевно неможна вгадати. Таке збочення з нормальноі, простоі стежки, таке одхиляння набік траплялось і в инчих літературах, як от, приміром, в сербські та в польські. Сербська література на сербські народні мові, а найбільше сербська поезія почалась і розвилась ще од XVI в. в Дубровникові, де сьпівав своі пісьні й писав поеми геніяльний Гундулич, а потім переголя його син і унук. Діячі цієі школи звичайно вчились в недалекі Венеціі тоді, як в Італіі роспочалась європейська «епоха одродіння». Під впливом італіянських канцонет та сонетів Петрарки й Бокаччіо пишно розцьвілась сербська народня поезія вийнятково в ці дубровницькі школі. Але згодом потім, с початку XVII віку в Сербію пішла с Киіва виробляна вища книжня мова, як пішла вона через Ломоносова і в Петербург. Серби перейняли силу київських вищих слів і внесли йіх в своє пісьменство. Книжня,

пісьменська сербська мова пішла в антинародньому напрямкові, так що Гундуличова народня „мужицька“ мова стала несподобна вченим сербам. І вони перекладали його поезіі з народньоі мови на тогочасну модню книжню мову. Аж потім згодом, при дальшому розвиткові пісьменства, серби якось таки схаменулись і потім перегодя занехаяли таку переробку гундуличовоі народньоі мови на «панський» книжній лад. Було ще таке чудне прямування і в польському пісьменстві.

Після Яна Кохановського та Рея (XVI в.), котрі писали польською мовою, в тодішні Польщі вже були перестали писати латинською мовою, і всі пісьменики почали писать польською. Але од початку XVII віку польським правленством були запрошені езуіти для боротьби з виникшим тоді в Польщі социніянством та з диссидентами. Єзуіти, як захожі люде, знов завели латинщину в пісьменстві. Але згодом, як латинщина почала потроху занепадать, знов почали вертаться до польськоі мови, тільки писали вже польською мовою подекуди в перемішку з латинською. Цей період зветься періодом макароничньоі мови. Щось схоже на макароничню мову заводиться тепер і в нашому часописному, та й не тільки в одному часописному пісьменстві. Я, само по собі жадаю, щоб це прямування як мога швидче зникло. І в сербів, і в поляків в той давній час просто таки була пішла така поведенція на мову, як оце тепер в нас.

В наш час вийняткового політичнього рушення, молодим з радикально-демократичньоі партіі доконешне треба б заходиться коло заснування в кожні губерні усякових часописів та журнальчиків для народа, і політичних, і хліборобських, і лікарських, або й газеток загальнього змісту, як от д. Волошиновський завів на Подоліі часопись «Світову Зірницю». Коли в народа є запит (спросъ) на політичні часописі, то доконче треба, не гаячись, вдоволять такий запит. Покористувавшись вольнішою цензурою, наші молоді пісьменики з радикально-демократичньоі партіі повинні були й почати з цього. І видавати такі часописі треба чистою народньою сільською мовою і правописом простим .. старою кулішівкою, с приставкою до початковаго мякого і букви й: йіж, йіі, а не мудрою желехівкою з массою точек, с «київськи-

ми» вигаданими апострофами, з цими умовними непотрібними значками, котрих ніхто на селі й не розбере.

Коли наші часописні та й деякі не часописні пісьменики пишуть макароничньою мішаниною, то, само по собі, йім здається, що йіх мова гарна, і може навіть взорцева. Вони певно гадають, що така мова здаватиметься гарною й доладньою й для широкої публіки, коли йдуть в публіку с своіми писаннями про́товпом та проломом, не приспособляються ні до неі в мові, ні до народа. Але вони дуже помилились. Щоб показать, яка гарна йіх мова і для народа, і для публіки, я спробую дати в ярих кольорах підхожий зразець не на галицькі, а на треті українські говірці, на відомі поліські, на північному краєчку України, межуючому з Білоруссією, приміром, над Припятю, коло Чорнобіля радомисльського повіта. А щоб в ярому кольорі показать, яким чудним здається на Україні старе слово *мені*, я зміню займенник міні на поліське міне, ще й накидаю польських словець.

Раз якось влітку в одному селі, недалечко од Чорнобіля, ще не старий чоловік Петро Макогун вранці порався в дворі, а потім, мабуть втомившись, сів на старому пеньку. Його жіна Вувдя бігцем бігла од панських пуль.

— Вувде! гукнув Макогун: де це ти була! Одкуль біжиш, аж засапалась?

— Одтуль біжу, де коні пасуться. Наш гнідий кунь набіг до панських пуль. Вон (він) подлий утьок та й ускочив в панське жито. Був би в займані за випас, якби я не угледіла. Не стульки того випасу, скульки клопоту набрались би. Ти не дивисся за куньми, а міне однуй клопоти. Скоро (як тільки) вгледіла, та так і помчалась (покатала) до пуль та якось і перейняла.

— Добре зробила, а то був би міне вудвіт перед паном за коня. Той панський сторож часом наче спуд землі вискочить.

— Вудвіт ще не біда, коли гроші йость. А йіх то й нема: не спуд землі ж йіх викопаєш. Треба везти вуге́лле в Чорнобіль на продаж.

— Чи вугалля ж вже випалилось? Як вже, то й вези. А то сев сабі на пень, тай седиш. Та стережися в місті ошуканців. А то ще й тебе преці ошукають (піддурять), як недавно ошукали Мирона Вудода. А міне буде шкода грошей. Грошей треба: чогось наш сірий вул шкандибае. А ти все седиш і *кроку* не зробиш, а вон шкандибае.

— Як то й кроку не зробиш? Кроки за кроками! все хожу коло роботи. Гроші все потрібні. Хто ж йіх не прагне! Хіба ж ти, Вувде, не прагнеш грошей.

— Ти-то мабуть недуже прагнеш, бо тебе все вабить отой пеньок. Але ти преці майже (сливе) ніколи добре не тримаеш йіх в руках. Дай преці міне гроші до рук! вудповіла Вувдя [1]).

Чи гарно? Оттака ж лостоту гарна для публіки часописна мішанина. Міні й недивно, що ця мова роспудила читалників, і широка публіка одкаснулась од неі. Сказати по правді, одкаснувсь таксамо од неі й я. Читать написане згапжованою часописною мовою важко й неприемно, як важко читати усе, що написано якоюсь мішаниною, або будлі-яким допотопним провинціяльним жаргоном, як от, приміром, невимовно важко до нудьги читати галицькі оповіданнячка, написані карпатською гуцульською мовою. Йіх можна перечитувать тільки тим етнографам кмітам, що кмітять за народніми усяковими говірками та підмовами й записують народні пісьні та казки.

А скільки слали в редакціі листів, що часописноі мови неможна розібрать? Скільки йім говорять за це! Але це нічого не помагае. Як скажеш кому з часописних пісьмеників, що публіка ремствуе па мову в часописях, як дуже чудну, незрозумілу, то кожне каже: та то не публіка! то так думае якихсь там дві або три душі, та й то якихсь неприхильних до украінського пісьмен-

---

[1]) Чи можна було б назвать «русскою» книжню росс. мову, якби змінили початкове о на псковське у оттак: унъ утошолъ далеко утъ села—ще й всунули туди три польські падіжі?

ства, або й ворожих. Яка самонадійність! Яка віра в свою нехибність! С таким помильним пересьвідченням, с такою тенденціею можна і справді занапастить українське пісьменство, здескредитовать його до решти в широкі публіці, коли й деякі націонали й прихильники не можуть читати ціеі неясноі, часом незрозумілоі мішанини, і часом просто сьмішноі.

Врешті всього мушу признаться, що сьогочасна часописна й нечасописна пісьменська мова на Украіні наводить на мене смутні й навіть сумні думки. В часописних, та й загалом і в старших і в молодчих пісьмеників примітна велика здатність до механичнього переймання, якась пассивність, недостача самостійности в ці справі навіть в тіх, котрі промкнулись ліберальними й навіть радикальними поглядами. На цей раз треба винуватить тільки самих себе і більше нікого. Ми знаемо, що невеличкий гурток молодчих радикалів пісьмеників, згодившись з небагатьма галицькими пісьмениками з радикальноі партіі, партійно постановили завести і в українському пісьменстві буцім—то вже виробляну, готовісіньку галицьку книжню мову, само по собі, з йіі правописом і з йіі деякими формами: від, сей, отсе і. т. д. Решта молодих і недуже молодих пісьмеників пішла сьлідком за ними без усякоі критики, навіть без розсудливости, без міркування, необачно, неоглядно, забувши, що пісьменство—не політика... Йдуть вони всі в ці справі завзято, проломом та протовню, з українською упертістю, не вважаючи на листи в редакціі, повні досади, навіть гніву та лайки, не вважаючи на якусь буцім-то безглузду публіку, на котру навіть неварто і вважать. Декотрі щиріші й одкритіші на вдачу признавались міні, що як почнуть вони писать, то с пера сами спадають і неначе аж дзюрком ллються якось несамохіть ті деякі галицізми: від, сей, отсе, навколо, окремо, з-осібна, позаяк, майже, кроки і. т. д. А в розмові зо мною аж сердяться, що в йіх недоброхіть зслизае з язика галицьке *від* (замісць українського *од*), котре й йім самім не припадае до вподоби. На наше лихо між пісьмениками багацько людей мало осьвічених, або й зовсім непросьвічених. Ці вже йдуть, як вівці за ватажком... за часописями.

Тільки добродіі Шемет, проф. Кримський, Михновський, Немоловський, Грінченко ти молодий поет Олекса Коваленко виявили більше самостійности в писаннях, хто в правописові, хто в мові, в йіі формах, і не пішли механично, порабському за галицьким пісьменством. І тільки добродіі Грінченко, Коцюбінський, проф. Кримський та Олекса Коваленко не вносять зумисне чи й незумисне в свою мову польських слів. Я радив би йім ще викинути й галицьке слово *від* та стародавне *мені* змінить на міні, як в проф. Кримського, або на-мині задля чистоти украінськоі мови. Тоді йіх мова була б недалека од взорцевоі. Часом ще десь в глушині, куди мабуть ще не заходили галицькі часописі, ще не зайшла нова пошесть, зьявиться якась книжечка, писана чистою украінською мовою, без галицьких та польських слів та новомодніх викрутасів, як от: від, біля і т. д. І тільки ще сливе кожний пісьменик зостався самостійним в стилі та в змісті своіх поезій, повістів та оповіданнів. І в наш час сливе кожний пісьменик ще має свою самостійну физіономію та вдачу і в поезіях, і в прозаічніх оповіданнях та повісьтях (окрім модніх декадентів), котру мали й передніші наші пісьменники. Ще не загинула пісьменська самостійність та оригінальність, котра стала причиною, що Котляревській та Гоголь поклали новий засновок, міцний та певний, в двох літературах: украінські та российські. Але... що стосуеться до мови, то мабуть ще од часів автора «Слова о полку Игоревѣ», та «Повісті временних лѣтъ» Нестора наші украінці були слабкі в ці справі, не дерзкі й... перейнятливі... Багацько в ці справі винне й наше історичне життя.

Чи думали пак, чи гадали часописні пісьменики та й инчі, що широка публіка не спротивиться оті галицькі старовині й прихильно прийме йіі та и читатиме всмак? Мабуть була в йіх така думка, на наш погляд дуже необачна й навіть небезпешна для нас. Але нетрудно було заздалегідь напророкувать, що часописі, писані такою мовою та ще й потрушені таким безтямким значковим правописом, не матимуть посьпіху в широкоі та й в неширокоі публіки. І справді, декотрі часописі спинились зовсім

таки не с причини арештів, а самі впали і вмірають одна по одні недоброхіть, бо... йіх не змогла читать публіка.

А шкоди, і може непоправноі шкоди для украінськоі літератури наші часописі наробили чимало. Часописі нашкодили тим, що обездовірили украінське пісьменство в публіки, дискредитували його в суспільстві, одбили навіть прихильних до украінського пісьменства людей, зробили його навіть трохи сьмішним, давши привід до сьмішків та глуму, як було колись передніше в сімдесятих роках... а в прихильників до украінського пісьменства викликали ремствування й нарікання. Тепер пісьля цього всього вже небезпешно й витикаться кому-небудь з виданням новоі газети або журнала: така недобра слава про йіх, така несприяюча йім направа (настроеніе) пішла в суспільстві. Посьпіха ще можна сподіваться в народніх массах. Але як непоміркованi видавці підсунуть і народові часописі с такою ж самою покаліченою, або галицькою незрозумілою та неясною мовою, та з усякими китайськими значками й ребусами, то, само по собі, й народ одкинеться од йіх і не читатиме. Народ не буде читать полапки, по значках та апострофах і точках: селяни надто реалистичні і не звикли, та не зучились до ребусів. Низькоокі наші часописні редакторі та пісьменики певно не добачають цього, і... наробили може непоправноі шкоди.

Оце недавно вийшла «Граматка» чи букварь для народніх школ д. Норця. Граматка гарна й педагогічна на зміст, написана народньою доладньою мовою, але вона зовсім не педагогічна через деякі форми мови й правопис, бо написана не давньою простою кулішівкою, а мудрою, напів етимологічньою желехівкою. Міні казали, що якийсь студент переробив поставляний мною кулішів правопис на желехівський і понаставляв в граматці ось яких слів: їв, їли, їжа, їду, її, їх і т. д. Я вже згадував вище, що небіжчик Желехівський взяв це ї з двома точками з церковних книжок, назвавши його йотированим, мяким. Через це желехівське ї вийде в народніх (та й в не народніх) школах така

плутанина. Батюшки казатимуть хлопцям, щоб вони читали в молитвах і загалом в церковних книгах ї (иже), як просте і: Іоаннъ, Іаковъ і т. д. а вчителі казатимуть, що в граматці те ж таки ї з двома точками зверху треба читати инакше, вже як мяке *і*, як—йі. Батюшки казатимуть, щоб читали: Іоаннъ, Іаковъ, а по Норцеві граматці школярі збиватимуться, бо по неі треба читать: Йіоаннъ, Йіаковъ і т. д. Вийде спотичка між ї церковним та українським—і все збиватиме дітей. Це гарна педагогія! Нічого казать. Ґострі хлопчаки безпремінно спитають вчителя: чого ж це так, що в молитвах та сама буква ї читається так, а в граматці вже инакше? Яку одповідь повинен дати вчитель? Хто вчив дітвору, той добре знає, що хлопці часом завдають такі питання, що... вчитель мусить тільки--одбріхуваться сяк-так. Коли дорослі люде казали міні, що вони все спохвату читають ті слова: їду, їсти і т. д. иду, исти, а не йіду, йісти, а дітвора і потім читатиме таксамо. В граматці написано (бік 38): «йде баба на базар. Їде чоловік і каже: сідай бабо, підвезу тебе». Як не товмач дітям (та й не дітям), що треба читать їде, як — йіде, а вони все збиватимуться й читатимуть: «Иде чоловикъ возомъ»; як сбиваються й дорослі люде, таксамо збиватимуться й діти. Та ще й батюшка кажуть, що треба так читати... й вимовлять ї, як российське—*і*. От і потрапляй поміж гіллям! як кажуть в приказці. А такого непотрібного гілля й накидано в граматці д. Норця. Та я й певний, що цього гілля накидають і в ті букварі та читанки, що, як кажуть, готуються і в Київі, і в Полтаві... Само по собі, що в цім разі мається на думці зовсім не педагогія, не та полегкість для народа, котру мав на думці Куліш, заводячи легкий правопис, без *ъ* та *ѣ*, а щось инче: заведіння галицького желехівського правописа на Украіні.

Само по собі, вчителям доведеться вчити школярів ще й писать по український, і писать як сьлід, без помилок. А чи потраплять же школярі, де писать мяке, йотироване ї з двома точками, а де просте, звичайне, з однією точкою? Я вже казав вище, і потім ще казатиму, що самі ж наші часописні пісьменники й ґаличани, вже люде дорослі й навіт вчені в вищих шко-

лах місьцями тикають ті дві точки навманя, на́зря, не на своєму місьці не то що спохвату, а просто таки з нетямучести. Як же втямлять діти? Одрізнять *і* йотироване од *і* нейотированого зовсім не так легко, як декому здається, а діти зовсім не втямлять тиеі одли́чки і таксамо тикатимуть на́зря точки, як і старі і в нас, і в Галичині. Норцева граматка заводе в шко́льні книжки щось таке трудне, ак от буква *ѣ*, і таке саме морочливе в правописі. Доведеться вчителям просто таки перелічувать слова, або падіжі, де треба писа́ти *і* йотироване, як перелічують в «русских грамматиках» усі слова й падіжі, де треба писать букву *ѣ* [1]). Коли в Галичині морочять в школах дітей, то це ж не значиться, що і в наших школах повинна буть така морочлива штука. Найкраще буде викинути отой камінь спотикання для школярів заздалегідь. А галичани нехай покинуть потайний етимологичній правопис Желехівського і знов вернуться до простішоі немудроі кулішівки, котрою колись видавались «Мета», «Правда» й «Зоря». Тоді зсякне саме джерело, таке принадне для наших позичників та переймачиів, і—буде однаковість в правописові на Украіні й в Галичині.

Довелось міні бала́кать с кількома сільськими вчителями, котрі прочитали Норцеву граматку. Вони казали, що коли заведуть цю книжку в школи, то вони перше од усього поприставляють букву й с початку слів: їм, їси, їж, її, їду возом, та тоді вже роздадуть йіі школярам, ще й скажуть, що нетреба вважать на дві точки в книжці та ставить в своіх писаннях скрізь одну точку над і. Що це буде розумно й педагогічно, буде полегкість для школярів, котру й мав на увазі Куліш, про це нема що й казать.

Та й усі сливе часописі, окрім «Шершня», певно й самі не дуже то вірять в чародійну силу тіх китайських значків, ціх

---

[1]) Я радив би нашим грамматистам зоставить деякі стародавні терміни без зміни: склонять, склоніння, падіж, вид, лице, спрягать, спряжіння... бо слова: вид, лице, спрягать—це ж украінські: спрягать воли, спрягаться волами, в супрязі, супряжич, супряжник і т. д.

значкових «драконів», і хоч пісьменики й пишуть желехівкою, але все таки приставляють с початку *й* в словах: йісти, йіду, йів, йіхав, бо, надісь, почувають несамохіть, що то не фонетичній правопис, і тільки в решті схожих слів зоставляють чародійні точки: їх, їм, її, і так далі. Увірував в цього китайського дракона тільки «Шершень», бо він один пише: їсти, їхати, та той студент що напхав таких достоту китайських драконів в Норцеву граматку, певно на страх дітям та на мороку. Я благаю не китайського дракона, а Господа Бога, щоб він захистив од тіеі идольськоі напасти й украінські букварі, і читанки, і безталанних украінських школярів, на шкурі котрих наші теоретики та механичні переймачі хотять випробовувать уподобні тільки йім однім галицькі тенденціі, достоту так, як і усякоі масти обрусителі теж випробовували своі особові або державні бюрократичні сістеми й тенденціі. Галиціомани це теж бюрократи по-своєму, тільки на свій, инчий спосіб: в йіх на думці галиціозація украінськоі народньоі мови, й пісьменськоі, книжньоі, і... школи. Для цього вони ладні поступиться й рідною мовою і навіть... украінськими школярами. Це в йіх річ другорядна, на другому плані, чи «пляні», як пишуть в Петербурзі. Діло тут у тому, що «хозяинъ музику любилъ», як каже Крилов, і хотів, пошанувать гостей не хлібом-сіллю, а музиками... Але ці часописні наші музики заграли такоі, од котроі луснуть вуха і в старих людей, і в малих школярів...

Є ще й инчі хиби в Норцеві граматці. Коли він ставляе в азбуці *Ї* йотироване, як опрічню букву, то йому доконешне треба було поставіть ще одну букву в азбуці, котра мае таке ж саме право на сомостійність. Це *о* мяке, чи йотироване. По такі системі довелось би ставіть дві точки над *ö* задля одлички (галиц. ріжниці) од твердого *о*. Ми ж, пісьменики, всі орудуємо цім *й* в таких випадках і пишемо: його, йому, йолоп, Йосип і т. д. А коли ми всі пишемо: його, йому і т. д., то чому б пак за одним махом не писать і: йіх, йіі, йій Богу, йіжа і т. д. І тут одгонить чимсь не логичнім, недоробляним. А недоробляне воно тим, що в галицькому пісьменстві цього нема... А якби й це було,

тоді й наші переймачі заводили б це і в украінському пісьменстві. Хвалить Бога, що хоч цього в Галичині нема.

В граматці д. Норця скрізь поставляно займенник *мені*, вже всюди на Украіні і навіть навкруги Львова (проф. М. Пачовський) вимерший, а на своі живі мові школярі кажуть: міні, або мині. Д. Норець скрізь ставляє дат. і пред. падіжі з буквою *й* на кінці: «чи не думаєш стать за панібрата такій мудрій, як от я», поставляно в читанці. А діти живою мовою кажуть: за панібрата такі мудрі, як от я. Само по собі, дітвора спитає: на що пак стоіть в граматці на кінці буква й, коли люде так не кажуть? А чи потраплять же школярі писать в своіх писаннях те зайве, померше й? На що написано—мені, коли на селі кажуть: міні? Само по собі, що це все буде обважнювать і вчителя, вчеників. Норцева граматка держиться не книжньоі мови наших классиків Куліша й Шевченка, де стоіть — мині, міні, не держиться й живоі народньоі мови і йіі форм, а держаться мови часописноі... зовсім таки не авторітетноі в педагогичні справі, та ще коли це стосується до сільських школ. І при ці пагоді треба сказать: «Хозяін... музику любилъ», а не педагогію... Та певно він вже й не знає, як там говорять на селах, як не знають і наші сьогочасні часописні й нечасописні пісьменики. Ще треба додать, що д. Норець зовсім викинув з азбуки букву Ф, а тим часом в нас є чимало слів з буквою ф: фастка — діжечка для збивання масла, фиги, филя, филюється, в Куліша: Над филястими морями, — Досвітки стор. 163, 1876 р., в Глібова, Котляревс. — Чи не филя збила; в буков. пісьмеників; волинське фаля, фигури (хрести при дорозі); та й ненаписати ж нам чужомовні слова оттак: хвамилія (фамилія), хвортуна (фортуна), хворма (форма) і т. д. А сіл у нас в Киівщині є багато оттакіх: Фісюрі, Фурси, призвіще — Фалендич, Фесченко і т. д. Норцеві треба б поставіть цю букву Ф в азбуці і викинуть Ї. І в российському словарі на букву ф починаются сливе усі чужеземські слова і дуже мало российських.

Норцева граматка просто таки одстала од живоі народньоі сьогочасноі мови. Через це в йіі й трапляються отакі хиби й

помилки. Ми радимо авторові познайомитись с цією справою в Німеччині, як там в наш час поставляна ця справа в народніх школах. Німці завели в школах школьні книжки на трьох народніх підмовах чи говірках: на осередкові саксонські, на швабські мові по Рейні, в Бадені, Віртенберзі, Баваріі і в Швейцаріі, і на силезські мові, ще й додали виділ книжок на швабсько-люцернські мові в горяних краях кантона. В тіх книжках нема такоі мертвоі старовини, як в читанці д. Норця. Там все написано так, як говорять діти, а не так, як говорять вчителі, бо школи животіють для дітей, а не діти для школи, та ще й школи з якимись тенденціями: чи обрусіння, чи обгаличення, чи спольщення, як у нас було до цього часу, та оце знов намагається буть... В Німеччині постановляно за правило, що вчителі в школі в перші роки повинні навіть говорить і вчити тією мовою, якою говорять йіх ученики в будлі-які місцині, щоб як найшвидче діти вивчились читати й писать. А в нас в ці справі все робиться навиворіт, та ще й тепер вже хоче так робиться [1]. Ще хвалить Бога, що автор хоч повикидав з граматки галицьке *від*, бо воно було в його написано, а поставив украінське од, бо це від в приставках маскує й затемнює таки здорово тяму слів навіть для старих.

Коли не годиться кривдить украінськоі мови ради якихсь побічніх та ще й хибних тенденцій, то кривдить і морочити дітей задля цього просто негуманно. Тоді як в школах молитви й псалтирь, і российські книжки треба читать, як вони надруковані, школярам доведеться читать в украінських граматках, букварях та читанках оттакі примітивні написи, химерні, ніби ребуси: ïм, ïв, ïж, ïду (йіду), та ще такі як—з'ïзд, з'ïхався і т. д. з гніздами якихсь китайських премудрих значків. Це, ніби сорочі та ластовині гнізда, наліпляні на книжках, повинні розбірать діти. І ці гнізда звуться в йіх фонетичнім правописом. Це ж просто

---

[1]) На саксонський platdeutsch чи mundart (говірку, підмову) теперички навіть переробляють поезіі давніших поетів: Уланда, Шиллера й инч. Дуже вдатно перероблянi для народа Шиллерові «Ивикові журавлі» і инч. (Säksche boesieu von Max Varmejer).

безглуздя! Нас же люде осьміють. Ці слова с приставками с. півзгучних букв треба писать по фонетиці так: зйізд, обйіхать, обйів, зьявивсь і т. д.

Через ці усі хиби, котрі будуть обважнювать і учеників, і вчителів, неможна рекомендовать Норцеву граматку, як школьну книжку для народніх школ. Ми радимо, щоб в другому виданні автор змінив мудру желехівку на багато простішу кулішівку, таку як у Кулішеві граматці, тільки с приставкою й: йів, йіі, і позмінював слова й падіжі так, як в наш час говоре на Украіні народ, та, само по собі, його діти школярі, а не йіх вчителі.

Є народня приказка: «Біда ходе не сама, а з дітьми». З Галичини вже прийшла до нас «біда» в пісьменстві, в мові й правописі, але вона прийшла тимчасом ще сама, без дітей. А це в останій час вона вже перекликае на Украіну й своіх дітей.

Діло в тому, що небіжчик Желехівський завів дві точки не тільки над мяким, йотированим і, (мої, її їм), але й над тим вже не йотірованим, а простісіньким *i*, що одповідае церковно-славянському *ѣ* не тільки в таких звичайних словах, як от, приміром: хлїб, лїс, але ще і в тіх, котрі одповідали, або повстали с тіх слів, що мали в корінї *ѣ* ще мабуть за Кирила й Мефодія, як от—*нї*, що буцім-то повстало з ц.-слав. *нѣсть*. В Галичині ще було додержалось до недавнього часу в книжні мові *ѣ* на кінці таких слів, як слово—Чернівці, і т. д. Я ще памятаю, як стара, чи москвофільська партія писала: Черпивцѣ, пивцѣ (співці), і т. д. Желехівський завів дві точки і над цім *i*. Окрім того він завів ще дві точки й над *i* в чужомовних словах: полїтика, лїтература, библїя і т. д. Вже й не знаю, навіщо йім така честь? Так теперички пишуть в Галичині по рецепту Желехівського ніби фонетикою, але вона прикривае старий церковно-славянський етимологічній правопис. Галицьким тогочаснім вченим очевидячки було шкода навіки розстатись з Максимовичовим правописом, а найжальніше йім було дуже сподобноі для йіх букви *ѣ*, котру й Осип Бодянський найбілше вподобав, бо, одкинувши Максимовичів правопис;—кôнь, вôн і т. д. він писав в листі: «а букву *ѣ* я таки оставляю». Він зоставив таки букву *ѣ* в своіх—«Насьі

ких казках» Иська Материнки. В це, таке принадне для вчених, *ѣ* мабуть був закоханий і Желехівський, бо позначкував його двома точками, щоб принаймні зостались памятники на могилках коханого *ѣ*.

Д. Вдовиченко оце перший на Украіні пробує заводить оттакі штучки мабуть за для того, щоб було вже повне пойіднання з галицьким пісьменством в правописові. Може буть, що він задля того й переложив Короленкове оповідання «Лѣсъ шумитъ», бо воно було вже переложене ще передніше. Д. Вдовиченко надрукував його в 5 номері «Зорі». Може буть, що під тим назвищем і прізвищем ховаеться зовсім не Вдовиченко, а хтось инчий, але нам про це байдуже. Подивимось, як то здійснив задуману справу цей переймач галицькоі мови з йіі останнім правописним словом, опанувавшим тепер галицьке пісьменство.

Він ставляе дві точки над йотированим *ї* там, де тепер ставляють йіх в наших часописях та книжках. Але він і в цьому плутае й не потрапляе ще гірше, ніж плутають в часописях і книжках, бо пише дві точки ось в якіх словах: «*нїякі* муки, до широкої *волї* (волі), мінї, мусїв (чи не думав часом він, що тут криеться ѣ — мусѣвъ?), могутнїшим, *нїхто* (ніхто), ведмедї (ведмеді), нїчого, нїби, нї з давнїх (з давніх) і т. д. Як ці всі йотировані *ї* потрапили попасти в слова, де стоіть просте і, за це один Бог відае, та... автор перекладчик. По желехівці ці слова треба читать так: до широкоі волйі, мінйі, нйіди, нйі з давнйіх. Отак само будуть розбірать йотироване й просте *і* й школярі в школах.

Вкупі з цім перекладчик ставляе дві точки по-галицький над і, де воно виникло (чи виникло ж і справді?) з букви *ѣ*. Ці намогильні желехівські памятники так надили (вабили, привлекали) перекладчика, що він задумав і собі пошанувать небіжчиків памяткою і натикав йіх на такий спосіб: «в пансіонї, зовсїм, вилїз дїд, в лїсї, і разом с тим плутае так: «довести сьвітові, на сьвітї, (на свїтї), на горі (ѣ), (на горї), його гріх (ѣ), грїх зовсїм, і тут же—вітру (ѣ) (вїтру), з усміхом, під сьтїною, лісовий *дід* (дїд), зїмою й лїтом, нї, нїхто, нїчого, ведмедї, півнї і т. д.

Така мішанина й плутанина в правописі сьвідчить уявки (воочію, явно), що перекладчик або гаразд не тямить, або хоч знав колись, та вже позабував, де в российські мові пишеться буква *ѣ*, мішаючи российське *никто* й *нѣкто*, ничто—нѣчто, і т. д. тикаючи йіх пазря, навмання.

А внизу, в примітці од Редакції ми бачимо таку саму плутанину: «в *цїй* повісті»; тут доводитъся читати: в цйій повісті, бо поставляно *ї* йотироване. Потім стоять слова, написані ось як: «Далї, публїцистів в обороні, з полїського волинського побуту, а далі—*повість* (повѣсть). І тут ще й стремлять польські падіжі; в гуманнім оповіданню (оповіданні), українського народу (народа). Чи не думає пак Редакція заводить в українському пісьменстві *ї* з двома точками, що повстало з ѣ? Чи може це теж звичайна в цьому плутанина, як і в самому галицькому пісьменстві, як і в д. М. І. Вдовиченка?

Якби те давнє ѣ очумалось та встало з могили, воно б добре оддячило перекладчикові за таку зневагу на його могилї, і певно наговорило б йому багацько не лицарських слів за такі кривдні для його памяті панахидки, та ще ці турецькі панахидки автор часто править на чужих гробках, де поховано не *ѣ*, а щось инче [1]).

Окрім того д. Вдовиченко задумав ставити дві точки ще й над чужомовними словами, як ставлять в Галичині, але таксамо не потрапляє. Ось як він йіх ставляє, містїцізму (мистицизма), найделікатнїших, ріжноманїтних, турїст... Мабуть він думає, що слова делікатний, турїст—це слова українські (вони французькі), а слова ріжноманітний, ведмеді, півні — чужомовні, бо над ведме-

---

[1]) В тому таки номері «Зорі» надруковано оповідання Старицького: „Заклятий скарб". Старицький, видаючи „Раду" 1883 р., видав йіі кулішівкою. як протест проти желехівки в моіх „Хмарах". В „Зорі" надрукували його оповідання желехівкою, ще й понаставляли — *від* навіть в приставках. В „Раді" в його стоіть: „од кожного, одволожити поезію, од радісних, засмієсся (стр. 306, 388).

дями стоять дві точки, тоді як вони цього не заслужили, бо вони поліщуки, наші таки, а не якісь загрянишні особи, щоб ще й з ними панькаться.

Цей псевдофонетичній правопис желехівського вже промикується в українське пісьменство і через статтю д. Франка в «Кіев. Стар. 1906 року (іюль—августъ); «Откровеніе св. Стефана». Може незабаром він промкнеться і в наші часописі... Щось воно до того йдеться..... Ми бачимо, що вже зьявились такі мудрагелі. Начувайтесь, українські читалники й. школярі, і вчителі!

Коли вже так плутає пісьменик Вдовиченко, плутають галицькі пісьменики і вчені люде в Галичині в вживані йотированого *ї* навіть там, де воно не виникло з давнього *ѣ*, то як же плутатимуть його сільські, недуже то тямущі в филологіі вчителі, та ще й йіх ученики, сільські хлопці, або хоч би й гімназісти. Діло це не таке просте, як здається на перший погляд декому. І це треба мать на увазі всім складачам (составителям) букварів, граматок, читанок та й українських грамматик. Як тільки складачі понаставляють желехівських точок в своіх книжках, як понаставляв йіх якийсь студент в Норцеві граматці, то нехай вкупі с тим сьміливо ставляють таке правописне правило для школярів: пишіть над *і* чи одну точку, чи дві, — де влучите, як схочете, де трапиться, а над двома і в заіменникові *йіі* ставте або дві, або три, або й чотирі точки, як кому припаде до вподоби. Таке правило, виведяне й мною з усього галицького пісьменства й з українських часописів та журналів, буде найправдивіше і разом с тим—дуже просте й легке. Над ним і голови нетреба морочить.

Оту нісенітницю, оту желехівку, вигадану давнішими галицькими схоластами, перше од усього треба покинуть галичанам і знов завести багато простішу давню кулішівку, котрою колись видавались перші часописі в Галичині «Мета», «Правда» й «Зоря», а на Украіні—«Основа» й «Метелики» для народа. Як зсякне саме джерело, як зслизне самий зразець тіеі нісенітниці в Галичині, то й нашим переймачам не буде чого звідтіль переймать, коли вони вже зроду такі здатні до переймання мови. Щоб

потрапить, де ставити дві точки над ї, що одповідае букві *ѣ*, то треба ж доконче *знать*, де колись писали букву *ѣ*. А це ж велика труднота! зовсім не легке діло.

Оце тільки що вийшла в сьвіт евангелія од Матфея в перекладі Морачевського. Мова й правопис в цьому виданні підхожі до часописноі мови, і через це ми дамо с цієі причини кільки примiток. Св. синодъ доручив перегляд евангелії Камянецькому комітетові з місцевого архиерея, родом украінця, та кількох місцевих сьвящеників, само-по-собі, подолян. Євангелія од Матфея надрукована галицьким правописом, але не повною желехівкою, і не давнішою кулішівкою, як видали в Галичині переклад Нового Завіта перекладчики Куліш та Пулюй в 1871 р. в Відні і в 1880 р. у Львові. Сьвященики завели правопис такий, який знали по галицьких книжках та украінських часописях. Я вагаюсь в тім (сомнѣваюсь), чи й знали вони про давню кулішівку, котрою писались перші галицькі часописі «Мета», «Правда» й «Зоря», котрою видав Куліш свої «Досвітки», а Старицький видав два томи «Ради», 1881 р., одкинувши желехівку, проведяну в моіх «Хмарах», 1874 р.. небіжчиком Антеповичем без моеі згоди. Правопис в давніших книжках—це ж дрібязкова річ і через те дуже забутна, бо й я сам часом мушу заглядать в давніші книжки, щоб пригадати, як хтось колись писав. Комітет так само неоглядно й необачно скопірував галицький правопис, як і д. Норець, як і наші часописні пісьменики з вийнятком «Хлібороба», «Слобожанщини» та «Хати». Через те то в евангелії *від* Матфея, як і в Норцеві граматці, як і в часописях стоять такі ж самі дивовижні слова їсти, їли і. т. д.. Євангелію передніше од усіх читатимуть селяни та духовні, а духовні особи це—теж селюки. Селянам доведеться таки добре поморочить голову, щоб розібрать оттакі слова, як їсти, їли, її і т. д. та ще й коли нема кому витовмачить (растолковать) селянам оті загадкові слова. Але комітет пішов таки трохи уперед в порівнянні з часописами. Часописі суспіль ставлять галицький прийменник *від* і окроми, і в

приставках і зовсім вимкнули с книжок украінське *од*, неначе якогось провинника. В евангеліі од Матфея таки зоставили хоч подекуди й украінське *од*, як і в Кулішевому виданні: де в Куліша *від*, там і в йіх *від*. Але сказать поправді ці *від* в приставках—відвідав, відсік, відіслав і т. д.—дуже заважають в читанні, так що украінським селянам і духовним особам доведеться все спиняться, і через те читать полапки, навздогад. Читаю я, наприклад, в перекладі евангеліі *від* Матфея стих 51, глав. 7: «відсік йому ухо». Я спершу не розібрав його. В мене найперше майнула думка про засік в коморі, та вже аж потім, як я перевів очі на слово—ухо, я догадавсь, що то значиться *відсік*,—таке воно для мене чудне. Таким воно здаватиметься й для украінського народа, бо народ зовсім не разбірае дієсловів: відкинув, відсік, відбув і т. д. На Украіні скрізь кажуть: сікти капусту, бурьян, мясо на товченики. А про инчі речі кажуть так: стяли голову, одтяв ухо, носа, пальця; «поодтинай по одному кихтикові в курчят, щоб позначкувать йіх, щоб були «значковані»; «постинав дубцем вершечки бурьяну» і т. д. Куліш і Пулюй видавали свій переклад для Галичини, то й мусіли ставлять — *від*, а переклад евангеліі Морачевського видається не для подольськоі губерні, а для всеі Украіни, де *від* вже вмерло, або де його й споконвіку не було ніколи. В перекладі евангеліі Морачевського нігде нема прийменника *від*, а скрізь поставляно—*од*. Окрім того в евангеліі скрізь поставляно слова: мені (мині, міні) сей, сю, отсе. Морачевський перекладав евангелію в Ніжені давно, ще в 50-х роках. Теперички ці форми слів вже скрізь вимерли й за Дніпром. В остерському повіті, як я сам чув в Н.-Слободці за мостом та в Пізняках, казали сей, ся, отсе в пятидесятих роках, а тепер і в остер. повіті, і далі в Черниговщині вже скрізь кажуть: цей, ця, оце. Справщики певно держались переклада библіі, виправляноі і в мові і в формах по-галицький д. Пулюєм, але в оригиналі переклада библіі Куліш і я скрізь ставили украін. *од*, а не *від*. Комітет певно держався того Полюевого библійного текста і підроблювався під його в ціх формах мови і в самому желехівсь-

кому правописі, мабуть, думав, що то й есть справдешня кулішівка... Це дуже шкодить для переклада, що камянецький комітет не держався в правописі сьвятого пісьма Нового Завіта, виданого Кулішем і Др. Ів. Пулюем в Відні 1871 не желехівським, а давнішим кулішівським правописом з однією точкою над мяким *і*, а не з двома. Комітет в своему справляному виданні евангеліі од Матфея на двадцять раз *від*, *відсік* і т. д. може ставить один раз українське *од*, як ставив д. Пулюй в загранишному виданні. Треба було б зробити навпаки, а найкраще було б, якби комітет в дальших виданнях евангеліі й евангелистів скрізь ставляв замісць *від* українське *од*, а найбільше в приставках. Це стародавне від в приставках, як от: відсік, відповів і т. д. і важке, зателепувате, і для публіки просто таки сьмішне, та все несамохіть спиняе читалника. Воно на Украіні якось проти волі викликае осьміх. А цього осьміху неповинно бути при читанні Сьвятого Пісьма...

В Новому Завіті, виданому в Відні 1874 р. та в Кулішевому й моему перекладі библіі, виданому в Відні Лондонським библійним товариством, оте від і Кулішеві, й міні повставляв проф. Пулюй. Він змінив і правопис рукописів. В оригинал нáших рукописів цього нема, як нема й правописа желехівського. Усі рукописи написані давньою простою кулішівкою. Я приставляв початкове й перед мяким і: йісти, йіхать, йіі—і скрізь писав по-народні мові: цей, оце, цю і т. д. І Куліш писав завжди прийменник од, а не від: «Гірш од татар (Чорна Рада 1857 р. бік 183), «од товариства (бік 123)»; «одчини перше ворота (бік 6)»: «с кіньми, с тобою, с тим», а не потеперішньому польському, з тобою, з кіньми, з полем і т. д. «Се Василь (бік 6) і покажемо оцьому юнакові» (буква ц) (бік 162).

Вважаючи на це все, ми радимо Камянецькому комітетові в виданні дальших евангелистів поставить—од скрізь, замісць від і навіть в приставках, та ще замінить стародавні померші форми: мені, сей, отсе і т. д. на живі народні форми: міні, мині, цей, оце. В Сьв. Пісьмі неповинно буть нічого чудного, або такого,

що силує читальника недоброхіть осьміхнуться. В евангелії од Матфея щось тільки двічі чи тричі трапляється слово — оце, неначе випадкова, друкарська помилка, як і в наших часописях та журналах часом пускають українські форми, наче... помилки.

І Комітет, як бачимо, кривдить українську мову як раз так, як у нас кривдили йії здавніх-давен, як кривдять йії часописні сьогочасні пісьменики.

Уся пісьменська кривда украінськоі мови теперички йде з Галічини і навіть з украінського переклада библіі, перероблянього на галицьку мову й желехівський поганий значковий, дуже непрактичній правопис.

Я вже писав проф. Пулюєві і од себе і, загалом, як бажання багатьох украінців, щоб він в другому виданні библіі видав йіі такою украінською мовою і таким кулішівським давнім правописом, як написані рукописи Кулішеві й моі. Добродійка Олек. М. Кулішева теж писала таксамо до мене лист згодно з цім, встоюючи за украінськи форми мови й давній Кулішів правопис в рукописах небіжчика. При ці нагоді подаю шановному професорові й »Британському Библійному Товариству« прохання і од себе, і од д. Кулішевоі за цю ж таки справу. А од себе скажу при ці нагоді, що про видання й мого переклада библіі, й усіх моіх писаннів давньою кулішівкою й з усіма формами живоі сьогочасноі украінськоі мови я мусів постановити такий пункт в своі духовниці, давши право душеприкащикам кмітить за усякими видяннями й захищать йіх од усяких корректорів та видавців, котрі й давніше псували, і навіть ще за мого живоття псують міні й мову й правопис, як кому сподобно... Тепер намножилось багато такіх добродіів, що ладні проводить по чужих утворах і за чужі гроші своі мовні й правописні погляди й тенденціі, часом неправдиві, а то й просто таки безглузді.

Камянецький комитет не прийняв апострофів, котрі вигадав «Вік», і котрі ставляються в усіх теперішніх часописях там, де букви: в, б, л, п—в приставках піби трохи спиняються, стрівшись з буквою я, або з якоюсь инчою самозгучною буквою. І комитет видання евангелій зробив розумно.

В евангеліі поставляно скрізь: пять, розвяжеш, памятаю, розъясни нам, зъявилась. Знать, що духовні отці в Камянці ще не втратили украінськоі вимови в ціх словах і не почувають потреби спиняти вище показані неповнозгучні букви якимись значками. Але в перекладі суспіль і скрізь поставляні галицько-польські род. і предл. падіжі, ця хвороба усіх без вийнятку наших часописів: до Єгипту (Єгипта), багато народу (народа), коло Іордану (Іордана), завіту (завіта), вашого заповіту (заповіта), не має кореню (коріня; «накопала коріня спід білого каміня»), цього світу (глав. 13 ст.). Кажуть же на селі: «встав вдосьвіта», або «ще до сьвіта схопивсь». Трапляються й росс. падіж: по морю, де треба по-украінський ставить предлож. п. — по морі (як кажуть: товар ходе по полі, по дворі, а не по полю, по двору). Слово — свідоцтва (криві свідоцтва) польське. На Украіні кажуть сьвідок, сьвідчення (на суді), а «свидѣтельство», як бомагу, звуть— засьвідчення. Окрім того скризь по-галицький поставляно прийменник—*з* там, де по народні наші мові (перед. к, п, т, х, с) чуть с, як писав і Куліш. В евангеліі поставляно: з того часу (гл. 15. 28), зповістив (сповістив) і т. д., а додаткові мислі починаються, як в польські й галицькі мові, не з займенника — котрий, а з—який. І це чудно. Галицького слова «данину» (подать) в нас ніхто не втяме, що то таке. Слово — зустрілись (стрілись) чудне для нас; усумнились — це треба сказать: завагались; завтра само про своє журитиметься — треба сказать: — пиклюватиметься само про своє, наруга—по-украінський буде — глум, глузування; слово «улюблений» (Син мой) невдатне, та ще й польське. В цьому місці треба було ставити «любий», як поставляно в Кулішевому перекладі, або «коханий» (Син мій), бо воно загальне: й польське й украінське. А польського слова «ulіubіony» (улюблений) зовсім нема в украінські мові. От вірш с польськоі пісьні: Дзіе іест край тен улюбьони, дзіе серце свободніе тхніе?» В украінські мові є підхожі слова: міні сподобний — (любъ мнѣ), уподобний—(любимый). Оціми й треба було переложить слово—возлюбленний. В 14 ч. ст. 25 поставляно: «І зараз примусив Ісус учеників... сісти в човен». Слово «приму-

сив» теж польське й галицьке. На Украіні його нема. Замісць його кажуть: «присилував». Краще було б в евангеліі поставить: загадав, звелів. Слова—злійших, пійшов (пішов) (гл. 12. ст. 45) поставляно по-галицькому: на Украіні кажуть: «духів злішних», пішов. В перекладі слово свита—дуже вульгарне. Треба б було ставлять—удяганка, загальне назвище усякоі верхньоі одежі з рукавами́. Замісць—біжи в Египет, треба було поставить—тікай в Египет; замісць—сноходців (лунатиковъ)—причинуватих, причинних; лагодили мережі—значиться «подчиняли»; треба було поставить—налагоджували мережі; замісць—харч (снѣдь) йіжа, сіль нездатна—непридатна; перед свині — перед свиньми.

В перекладі скрізь поставляно: «Авраам породив Ісаака, Ісаак породив Іакова... Іуда породив Фареса та Зару від (од) Өамари» і т. д. Це по народні мові треба сказать зовсім навпаки: «од Авраама народивсь або вродився Ісаак... од Іуди Өамарь породила Фареса та Зару» і т. д. так як поставляно далі (гл. 1, ст. 18): «вона понесла (й породила)... од Духа Сьвятого».

І справді, людям здаватиметься чудно, що чоловіки родили дітей, наче породіллі, а не жінки, та ще й чоловіки породили дітей од жінок. на селах кажуть так: в ціеі молодиці два сини родились од першого чоловіка, а дочка од другого. Хто ж таки скаже, що Грицько породив сина од своеі жінки Мотрі? Це ж просто буде нісенітниця. Так переложив ці місьця й Куліш. Може це вийшло од того, що в 1871 р. Милярд, агент Британського библійного товариства, порадившись з відомим вченим славістом Миклосичом, котрому він давав передивиться Кулішеві переклади, сказав Кулішеві, що Лондонське библійне Товариство тільки тоді згодиться купити украінський переклад евангеліі, як переклад буде правдивою фотографіею грецького текста. Куліш і проф. Пулюй після цього, само-по-собі, силкувались не одступать од грецького текста (О переводах еван. на мал. языкъ. Житецкаго, бік 29). Може буть, що Куліш і проф. Пулюй йшли сливе за буквою грецького текста. Але воно вийшло не по-украінському, бо не одповідае наші народні мові. Я держався народньоі мови і в Перші книзі Паралiпеменон переложив так: «Од Куша народився

ще й Нимврод: цей почав бути велетнем на землі (гл. 1. ст 10)». «А од Авраама народився Ісаак» (ст. 34). «Сини Давидові, що народились од його в Гедроні, були: найстарший Амнон од Ахинфами ізраільки; другий — Далуя од Абигеі кармелійки (гл. 3. ст. 1). Ще камянецьким комітетом поставляно (як і в Куліша) (гл. 5. ст. 29): «щоб один з членів твоіх згинув». Слово згинув в народні мові значиться—здох. Кажуть так: кінь здох, віл згинув, а корова одійшла. Виходе що—член здох. Кажуть в пісьні: поіхав я на чужину, та там і загинув. Треба б поставить: одна частка тіла загинула. В гл. 7 ст. 16 17. переложено: «добре дерево добрий плід родить». В Куліша поставляно народнє слово—овощ. Плід стосується до животин: купив телицю на росплід, на плід; ми молодиці—царські плідниці.

В перекладі Кулішевого Нового Завіта скрізь поставляно по-народньому: молисся, одречесся; а в євангеліі від Матфея стоіть по-российському: молишся, відречешся. І це недобре, не по народні мові.

Ця стаття написана мною, як одповідь на ті листи, котрі вже давно шлють міні добродіі про часописну й сьогочасну книжню українську мову. Ціх листів я маю чимало. Одписувать кожному, та ще й писати про те саме разів десять, або й більше, я не маю часу, та ще й я пересьвідчився, що ті моі листи—це ж надаремне гаяння часу й сил, та й годі. Ці листи до мене писали декотрі пісьменики й не пісьменики с тієі молодоі (та й не дуже молодоі) партіі, що вже давно наважилась потроху наближити українську пісьменську мову до галицькоі, готуючи Украіну до прийняття скарбів галицькоі, буцім-би-то вже готовісінькоі виробляноі мови, тієі партіі що вже давненько сістематично зміняла зумисне деякі українські форми слів, а то й самі слова в виданих популярних книжках, і в літературних збірниках, і в повидаваних нею утворах деяких передніших пісьмеників. Ці добродіі радять міні, щоб я писав по-галицький: сей, сю, отсе, на отсій, від, відвіт, берешся, роздивишся, мені, насіннє, пущеннє—і инчу стародавню нісенітницю, а на Украіні (пишуть

вони) хто схоче, нехай собі ці слова читає по-своєму, як схоче (гарна пошана до рідноі мови!): чи цей, цю, оце, на оці, од, одвіт, берессія, насіння, мині—чи міні, чи сей, сю, отсе, на отсій, насіння і т. д.—одним словом—як хто схоче. Як бачать читалники, ці листи йшли або од закатованих книжників, ладних поступиться украінською народньою мовою, як завгодно, навіть не маючи на увазі популярних книжок для просьвіти народа, забувших навіть за елементарні правила педагогіі про видання книжок для народа та для народніх школ. Ці добродіі просто кажуть міні: пиши ти по-галицький, а украінці нехай читають по своєму, або як собі схотять. Ця партія повидавала для украінців усякі збірники: «Літературний Збірник», «Дубове листє», і виявила своі заміри й тенденціі в дивовижному по мові херсонському альманасі «Зъ потоку життя», як прелюдію або передмову до мови дальших своіх видавнів. Покориставшись вольнішою цензурою, ця партія вже просто й безцеремонно заходилась заводить книжню галицьку мову в часописях і такий самий галицький значковий правопис, а ні трішечки не вважаючи на украінську, в ці справі дуже вередливу публіку.

Инчі листи слали міні люде другоі партіі, і старі й молоді. Ці добродіі вже встоюють за украінську мову, як осередкову, пісьменську, що повинна бути і для Украіни й Галичини спільною пісьменською мовою. Од страшноі часописноі мови вони просто впали не в польський «розпач», не в галицьку «роспуку», а в правдивий украінський сум та в тугу, страхаючись (опасаясь) наступаючого для украінськоі мови занапастіння й погибелі.

Деякі кмітливі й мірковані пісьменики, з людей мі́рних (умѣренныхъ, среднихъ), побачивши, що в нашому пісьменстві настала якась плутанина, якесь безладдя і в мові і в безтямкому правописові, заприкмітивши, що галицьке пісьменство і своєю мовою, й чудернацьким нефонетичнім правописом зрушило нормальну пісьменську течію на Украіні і збиває йіі с пуття, просять писати й росплутать ту плутанину, щоб хоч заздалегід і завчасу вияснить цю всю поплутану справу в сьогочасні часописні

макароничні мові, доки ще книжня мова не зміцніла в пісьменстві, доки ця мова не стала звичкою для пісьмеників, і доки ця макаронична мова ще не заведяна в школи. Можна сподіваться та ще й с певністю, що такої мови ніхто й не покваниться пускать в школи, та ще й сільські.

Моя стаття нехай буде загальною одповіддю усім моім шановним корреспондентам, що сподобили мене своіх, в декого часом дуже вартних і наукових листів.

І. Нечуй-Левіцький.

м. Біла-Церква
1906 року.

Історія українськоі драми.[1]

III.

Новим фактом, що мав величезний вплив на розвит драми, був знов релігійний, а власне—християнство. Коли воно роспов-сюдилось в Західній Європі, то зараз же стало до боротьби з релігією старою, поганською, і, звичайно, з усіма тими формами, в яких та мітологічна релігія проявлялась. Але ця боротьба на перших кроках мусила бути надзвичайно трудною; народові не так легко було розстатись з душею своєї старої релігії і з усіма формами, що втілювали ту душу. Романо-германський світ під-лягав впливу римської культури і через те мусив і в сфері шту-ки перейматись тими враженнями, що йому подавав Рим періоду занепаду. І ця штука мусила робити багато неприємностів отцям церкви уже і на грунті чисто римському, тим більше могла вона робити подібний же вплив, сполучившись з поганською твор-честю „варварів“. Римська драма інтеллігентного тіпу занепала, і натомісць „чисто народня основа скоморошества,—зложення ці-лої касти служебників стародавних релігійних обрядів народа,

[1]) Див. № 2.

стіхійних свят, торжеств шлюбної спілки, тризни, що з занепадом первітно-чистої і пурітансько-строгої обрядности обертаються тільки в розважателів народа, — ця основа одержала перевагу над літературною стіхією і підбурила проти неї боротьбу всіх споконвічних, захованих в цівілізованому суспільстві, засад стародавнього первітно-мітологічного побуту» [1]). А ті роспусні форми, в яких виявлялись ці римські религійно-артистичні забавки, особливо мусили обурювати проти себе христіянських письмовців. «Аполлінарій Сідоній і сучасні йому письменники з призирством згадують про театр їх часу, на якому панувало жартування гістріонів, спокусливі пісні жінок, супроводжені гуками тімпанів і гусель, игрища, які обертали кін в арену цірка чи акробатських вистав, де нарешті, на потіху пожадливої до видовиц юрми, виображались невтрімані, хижі пристрасті чи солодка, явна роспуста» [2]).

«Пристрасть до такого театру, невтрімно поривала за собою юрму, примушувала її забувати навіть видатнішні події горожанського її життя, громадські скорботи та бідування».

В чім же конкретно виявились всі оті вистави, що так потішали й захоплювали почуття західних народів в ранні доби їх нової, христіянської культури? Про це ми можемо догадуватися і про це нам ясно свідчать гнобителі всього поганського тогочасні духовні письменники.

«Святкування на честь настання весни й прокидання природи від зімового сна, веселий цікл обрядових гриц на честь Вакха під час збирання винограда, календи, перебирання чоловіків у жіночі вбрання, жінок у чоловічі, і вдягання звірячих шкур, як напр. перебирання оленями і биками в пору январських календ, зганене Оксеррським собором, весільні обряди, що їх Мартин Браганцський просто зве весільними виставами, похо-

1) Веселовскій. Старинний театръ. стор. 1.

2) Ibid. стор. 2.

ронні обряди, бенькети й грища і врешті уламки ранішої римської трагедії та комедії норовів, що перейшла з колонізацією в найдальші краї сучасного історічного світа, піеси Лентула, і Гостілія, проти яких повстає Тертуліан у своїй Апологетиці, трагедії та комедії, що виображають, по його словах, розгнуздані пристрасті та переступи, твори кріваві, любашні й безбожні, врешті широкий розвит цірків та боїв гладіаторів,—така була різноманітність родів видовищ і одмін драматичного початку в погаслому старовинному життю в той час, коли його застає християнська проповідь» [1]).

«Поволі всилене зближення з ріжноманітними племенами варварів і потім гвалтовно покинені ними Риму нові початки сімйового та народнього життя дали нову страву народно-драматичному елементу. Побутові святкування та обряди неминуче мусили підтрімувати і розвивати ті-ж явища і в пристарілому римському життю» [2]).

Може бути, з надходом варварів прибули на південний схід Європи ті первітні представники скоморошества, ті scamari або scamatores, про яких каже Іорнанд і другі стародавні літописці, особливий погаслий потім нарід, мандрівний носитель і охоронець народних пісенних початків, подібний загадковому племені циганському, що вимира в нас на очіх».

З такого становища штуки, а з-осібна драматичної, з такого становища поганської релігії, яко підвалини драми, не трудно гадати про відносини, що мусили встановитися межи останньою і християнством, особливо перших віків, з їх гострим аскетізмом.

Засади братерства, всеобіймаючої любови до людскости, ідея поневірянь та суворого втрімання за-для вгамування плоті, повне перебудовання сімйового та громадського життя, не могло знайти зразу великого числа цілих адептів; юрба, жадібна бувало

---

[1]) Веселовскій, стор. 4.

[2]) ibid—стор. 5.

тільки до хліба та видовищ, не могла цілком і раптово спекатись од своїх засадничих нахилів: старі основи мимоволі пробивались через нову поволоку, і християнську спілку, що виростала з кожним днем, осягало неминуче для кожного новооберненого народа двоєвірство. З перших віків, побіч із відомостями про страждання мучеників, являються пересвіди і протести отців церкви проти пристрасті до поганських видовищ, проти явної охорони багатьох обрядів колишньої релігії, проти запровадження чужого народно-побутового початку в нові, прості й строгі звичаї. Тихі трапези любови, первітні християнські агапи, набувають поволі вдачу гульливих, вакхичних учтів припускаючи запровадження игрищ та інтермедій» [1]). Те саме примічаємо ми і в відносинах християнської церкви до представників тії поганської штуки і народних вірувань,—до всякого рода гістріонів. «Мандрівні гістріони, після повільного занепаду постійного театру, набувають ще більше значіння в житті народньому, і твори отців церкви та правила перших соборів не знаходять досить сильних мір для складання їм опіру; відлучення від церкви, позбавлення причастя нагрожувало їм; вступаючи до християнської спілки, вони мусили цілком одрікатися від своеї профессії; духовні особи, що випадково ставали у зносини з ними, підлягали тяжким карам. Але привязання народу не легко було зламати, а скоморошество, переживши запровадження нової віри, знайшло навіть собі патрона в Святому Генезії, що, як оголошувало його життя, пародіруючи на сцені християнський обряд хрещення, чудесно увірував у нього і потім постраждав за прихилля до християнства» [2]). Таким чином боротьба проти драматично-поганського елементу в житті народньому мусила бути в великій мірі трудною, в багатьох випадках навіть безнадійною. Цей драматичний елемент був, як ми бачили, одною з основних прикмет людської псіхіки навіть у найдавніші часи, і через те християнським віровчителям треба було з ним серьозно рахуватить. Не ухвалюючи, звичайно, поганської осно-

[1]) Веселовскій—Старин. театр., стор. 4.

[2]) ibid—стор. 5.

ви народньої драми, провидливі отці церкви мусили скористуватись принаймні формальним, вніпним боком останньої: тільки при таких умовинах могло йти більш-менше успішно росповсюдження нової християнської віри. Католицька церква пішла власне цією дорогою. Вона завважила: «драматичний елемент, до якого так лежало серце римлянина, що знаходив його в великій мірі і в своїй релігії, в її містеріях і рочистих процессіях, був такий міцний, що його не могла обійти байдужо християнська обрядовість. Для народа, що звик до тілесного представлення абстрактних засад, до виображення важливіших, головних подій його мітології чи історії, що виконуються на його очіх, треба було протиставити такого рода видовищам инші і в первітнопростих та наочних образах виясняти народові догмати християнства, або уособляти важливіші події евангельські. Цій засаді обовязана своїм драматизмом первітня католицька літургія, що розвивалась і поволі збагачувалась різноманітними обрядами та сценами, спочатку німими, групами маріонеток, процессіями, а потім все ширше і ширше розрослими до розмовних сцен і духовних пієс» [1]).

«Сама месса, кажучи словами Газе, була з часів Григорія Великого сливе цілком драматичним виображенням всесвітнього Голгофського видовища, цілим строєм релігійних почувань од повного смутку miserere до радісного gloria in excelsis, і через те то вона завжди так зручно слугувала текстом для величних симфоній». Молитва пресвітера та диякона, антифонне співання хора, що заміщав собою уже в III стол. співи ad libitum самих прочан,—все це склало вже драматичну, оживлену однією ідеєю і струнко розвинену дію. Але на цьому не спинилась католицька обрядність; до святовідправи спричиняються масси рочистих видовищ, процессій і драматичних обрядів» [2]). Пристосовані первітно до важливійших свят церковного року, до Різдва Христового, Великодня, ці нові видовища поволі прикладаються до инших рочи-

[1]) Веселовскій—Старинный театръ, стор. 6.

[2]) ibid—стор. 7.

стих випадків, памяткових роковщин і т. д. По містах і селах проходять юрми перебраних біблейських та евангельских масок, що представляють собою свячені особи. С початку недоторканість святощів не дозволяла людям маскуватись у святі, і їх ролі в процессіях виконували ляльки та маріонетки, і тільки потім, по ослабленню первітнього пурізма, поволі злились ті різнохарактерні юрми рябих масок, що фигурували при кожнім народнім святі. На думку Маньена, вже в V чи VI віці почались процессії на спомин вступу в Іерусалім, при чому Христа виображав один з попів, що сидів на ослі. Тако-ж рано, безперечно, виник звичай, споружати процессії на протязі страстного тижня, звичай, непорушно захований у багатьох місцевостях Франції та Італії до нашого часу; знемогаючи під тягарем важкого хреста, повагом іпов Спаситель, підпадаючи зневазі та лайці перебраної в ніби еврейські убрання юрби, сторожа в римських убраннях, первосвященники верхи на роскішно прибраних конях, Іосиф Аріматейський, одно слово, вся обстанова евангельського оповідання, часто вибачливо змінена і фантастично доповнена, віджививлялась і уособлювалась для народа в цій процессії. Але найбільше значіння в відносинах до розвою духовної драми мали обряди, що виконувались в самій середині церкви. Читання самого евангелія в страсний тиждень поділялось драматично межи кількома священо-служителями; в старих виданнях страстного вжитку, по свідоцтву Леруа, вірші ще відділяються один від другого значками + C.S., при чому слова, означені хрестом, ясували мову Спасителя, відзнака C—означала слова, промовлені співцем (chantre) або читцем, врешті S — промови в сінагозі. Газе теж указує на захований доси звичай римських церков виконувати у ранній одправі, в страсну пятницю, відповідне читання з евангелія, в вигляді ораторії, де слова Спасителя виконує тенор, Пілата бас, первосвященників, сторожі і народа—хор, слова-ж самого евангелиста гучать в вигляді речітатіва. На Різдво серед церкви ставився зразок ясел, оточений спочатку мальованими виображеннями, а потім статуетками чи рухомими ляльками (маріонетками), що представляли Богородицю, пастухів, осла та бика; ймовірно,

що й младенець виображався у вигляді статуетки. Наочне виображення подій, що обставили Різдво, доповнювалось промовами кліріків з-за вівтаря та співанням духовних кантів. Ніч на Великдень теж ознаймовувалась ріжними обрядами: з співанням і відповідними промовами витягався з труни, спорудженої під вівтарем, хрест, положений туди у велику пятницю.

В других епархіях Воскресення Христа віщувалось промовою попа, вдягненого янголом, у білому хитоні, з золотим осяннням над головою, до двох жінок, що виображали Богородицю та Марію Іаковлю (їх вдавали два молодих попа, закутані в свої плащі ad similitudinem mulierum, як це вказано у церковному вжитку [1]); по словах Герберта, останні ввіходили у храм, виголошуючи у пів голоса і на виспів «quis revolvet obis lapidum»; тоді диякон, що виображав янголя, стрівав їх біля труни, що пропускалась в одному з побічних вівтарів, питанням (яке він теж співав): quem queritis? Жінки одповідають: Jesum Nazareum. Тоді диякон (промовляючи: «non est hic»), додавав «ite, nuntiate» і потім, обернувшись до хору, починав гімн «Surrexit Dominus de sepulchri», по якому слідкували «Тебе Бога хвалимо», інтоноване абатом, при супроводі всіх дзвонів». Не обмежуючись спорудою подібних обрядів у найбільш важливі церковні свята, духовенство поволі росповсюджувало цей звичай і на инші рочисті дні; в свято трьох царів (Epiphania) в одправу вводилась їх розмова з Богородицею (по вказівці Еберта, одни з самих ранніх драмованих епізодів, бо чудо появи звізди було першим, що ознаймувало земне життя Спасителя); в день вибивання немовлят чулися скарги несчасних матерів, і являвся Ірод, що віддавав свій жорстокий наказ (цей епізод розвинувся потім до значного обсягу в духовних маріонетних пієсах); в день св Духа в церквах Італії істнував звичай наочно вдавати схід святого Духа на апостолів; вогненні язики дійсно спускались з церковної бані на юрму зібраних і костюмованих кліриків, — цей звичай істнував

---

[1]) Старинный театр. - стор. 8—9.

до другої половини 15 віку. Врешті на протязі страсного тижня виконувались часом так звані «жалі Марії» (Marienklage, planctus Mariae), що викладались спочатку в вигляді діалога Марії з Іоанном, — жалі, що послугували своїм чередом основою задля цілої низки творів містеріальної вдачі». В таких ще неясних образах заложено було підвалини дальшому розвиту духовної драми, всі її головні роди та відміни було вже накреслено; зоставалось зьєднанням в них духовного початку з народним довершити роспочате, перетворити уривочні сцени в цілі драматичні твори і поволі підвисити їх від служебної ролі до цілком самостійного істнування» [1]). Це одначе зробилось не хутко.

Духовна драма, «по часу рукописи, не доходить далі XI в., про те драматичні вистави духовного змісту мусили явитися в церквах південної і західної Європи далеко раніше XI в.» [2]). Але «через те що сама драма ще була занадто тісно зьєднана з церковною одправою, то й ці невеликі церковні драми вважалися всіма за невідніману частину церковних служб (officia), віднесених до церковних свят» [3]). І тільки по виявві в них чогось окремого від одправ, їх зовуть «ludi sacri, mysteria». В рукописі ця духовна драма могла й не бути, бо її знав напамять увесь причт. «От через що давніші зразки церковної драми знаходються частіш за все в служебниках XI — XIII в.в. під назвою одправ» [4]). Амаларій Мецскій, що описав коло 830 р. святочні одправи, не говорить про драми «власне через те, що такі обряди в його добу, певно, ще не досить гостро визначились і відокремились від церковної одправи». [5]) Але цей процесс відокремлення драми поволі настигає, драма поволі від церковного обряду відступа, хоч і носить іще назву, що вказує на близькість драми

[1]) Веселовскій.—стар. театр.—стор. 10—11.
[2]) Полевой—стор. 53.
[3]) ibid—стор. 53—4.
[4]) ibid—стор. 54.
[5]) ibid—стор. 54.

до того обряда (ministerium, а відтіля й «містерія» — що значить служба, одправа).

І «природний розвит містерії з церковного обряду твориться непомітно, завжди ускладняючись, побільшуючи число дієвих особ, спочатку обмежоване тільки присутним церковним персоналом, поширюючи коло виображених свячених подій і доповнюючи речення Нового Завіту належними до них ветхо-завітними пророкуваннями, прообразуваннями, і в решті з огляду на більше та наочне навчення масси, представляючи короткий переказ чільніших моментів біблейського та евангельського оповідання, починаючи від створіння світа» [1]).

«Біля показаних головних церковно-драматичних обрядів починають складатись цілі группи нових церковних драм, з кантік та промов, що виголошувались з вівтаря, ніби від лиця Богородиці, Йосипа, пастухів,—в той час, коли в церкві стояли міньятюрні ясла та ляльки чи писані зображення названих осіб. З цього первітнього різдвяного обряду поволі складається різдвяна драма; неодушевлені предмети заміняються дієвими особами в убраннях, промови клиріків, захованих за вівтарем, природними розмовами актьорів по за нього, на очіх побожного народа; врешті, один лиш момент уклонення пастухів, що доси виображався, споряжається переказом евангельського оповідання, і починаючи з Благовіщення, вводить всі аксесуарні подробиці, винищення немовлят, розмову Ірода з волхвами, втеки до Єгипту і т. д. Так само і з короткої сцени янгола з жінками, що шукають Христа по його воскресенню, витворюється найпросторіший і повніший з усіх вигляців духовної драми, — драма пасхальна, що обнімає собою потім виображення страстей Господніх, воскресення, появи апостолам.

Найкраще можна простежити цей процес на порівнянні опису пасхальних обрядів з officia'ми X—XI вв. Тоді ми побачимо, що пасхальний обряд, «спочатку поширений прозаїчними

---

[1]) Старинный театръ—стор. 202.

вставками та описами, потім зовсім перемінився і одержав цілком правильну віршовану форму, в якій самий обряд містився вже, як тільки складова частина, хоч у ньому все ще не можна не бачити основи, з якої розвинувся весь твір». [1])

Розвиту пасхалії багато спричинились виникшії в перші віки христіянства рочисті процессії в костюмах, що вдавали хід на Голгофу і представляли, по перенесенню їх у сценічну обстанову, готову підвалину для драматичного твору. В самому способі передавання свячених подій твориться поволі переворіт і всі важливіші речення виголошуються на виспів і потім навіть співаються відповідно обраним церковним мелодіям, поки натовп нових засад не рішає духовної драми її первітної вдачі і не зрівнює її з звичайною розмовною мовою.

Але це все потім; поки ж що духовна драма XI віку тісно звязана з церковною одправою, і дослід її в тих памьятниках, що до нас дійшли, дає такі виводи про неї: «не відокремлена від церковної одправи, вона ще стояла в тіснішій залежності од тих умов, серед яких зародилась. Залежність ця виражалась перш за все в тому, що вистави церковних драм відбувались в мові латинській, як і вся церковна одправа, і ці драми починались, кінчались, а в багатьох місцях перетинались по-середині молитвами чи покликами «amen», «alleluja», що складали неодіймапу частину церковної одправи» [2]). Крім того вони співались, заоновувались на св. письмі і викопувались духовенством. В XII віці, навіть в кінці XI-го, ця драма значно посунулась наперед, і це з причин, що містились у ній самій.

Виходючи з церковно-обрядової формули, первовзір драми мусив засвоїти собі і її мову, орган всії одправи, мову латинську; таким чином головна мета драмування христіянського вчення, наочність і легка зрозумілість для масси досягалась тільки вншним засобом: нарід бачив перед собою уособлені зображення свячених осіб, але не розумів розмов їх. Таке розладдя, що

---

[1]) Полевой. стор. 70.

[2]) ibid—стор. 95.

могло пошкодити пропаганді, не могло трівати довго; з раннього часу духовенство силкується заповнити хибу зрозумілости латинської одправи і літургічної драми» [1]). Відповідну гармонію встановлено було зближенням в XII віці церковної драми з народним елементом. «Подібне поривання до зближення з народним елементом і з-осібна з говором народним, не могли довго лишатись чужим духовній драмі, в латинській мові якої починають проскокувати спершу окремі вирази і врешті широкі, піби вводні сцени. Зближення з пародною мовою умовлювалось, крім осягнення зрозумілости для народа, і неминучостю притягти до виконання бистро-розвиненої драми мирян, участь яких могла надати більш оживлення сценічній її обстанові, для якої ставало бракувати одного персонала духовенства. Таким чином склалось непомітно злучення церковного й свіцького елементу в світі драматичної обрядовости, що з віками одержало важливі історічні скутки» [2]). Першим таким скутком сталось те, що «в кінці XII в. бачим у Франції цілу драму на народній мові (Ordo representationis Ade» [3]).

Але «участь мирян не могла одбитися на одному тільки внішньому складі мови містерії; це неминучо внесло з собою риси чисто-народні, що часто перечили вдачі останніх виділів драми, і звикшії до складу своїх пісенних обрядів та імпровізації гістріонів свіцькі виконавці ледве трімались меж побожної творчости, що гальмували вільне натхнення; вони переступали їх непомітно і вабили за собою духовних актьорів, ще близьких до народнього осередку, до забуття гідности і суворої знеслости вистави; живий початок переважав гнітучі форми; святість виображенних осіб паралізувалась вибачливо введеними в духовні п'єси характерами виключно забавними» [4]).

І всі ці відносини народа до сюжетів церковних цілком умовлювались його світоглядом і старо-поганськими звичаями. Як

---

[1]) Веселовскій. Старинный театр.—стор. 29.

[2]) ibid—стор. 30.

[3]) Полевой—-стор. 100.

[4]) Веселовскій. Старинный театръ—стор. 33.

не дивитись на церковну драму, що в очіх духовенства мала вигляд святощів, в усякому разі треба завважити, що вона мала метою забаву, що вона призначалась для веселощів, хоча б останні й мали вдачу веселощів «духовних». Народ веселощі розумів по своєму, і наслідки цього розуміння виявлялись у самій церкві. «В самий короткий час церкви,—трудно повірити, каже історія драми [1],—сповнились проявами свіцьких веселощів: шумливими оргіями, піснями, танцями, що супроводились і музикою і жартівними перебираннями; «свіцькі пісні дуже рано вриваються в церкву»; «в VII—IX вв. духовенство і нарід за-одно складали церковні гімни»; «а як круг церковних пісень і сама вдача церковного співання встановились на Заході тільки геть пізніше (в кінці XII в), то й розуміння про те, що здавалось для церковного вжитку, було саме темне і неозначене. На цій підставі пісні, цілком свіцькі і по змісту, і по виспіву, співались під час одправи в церквах і духовенством і мирянами, а з другого боку, духовні пісні... підлягати в різних місцевостях ріжним переробкам... робились народними» [2]).

Народ тим охвітніше співав у церкві, що «не одрізняв своїх свят, по значінню, од свят церковних» [3]). «От через віщо в дні деяких святих, жінки й заводили в церквах формальні хороводи з піснями й танцями; навіть і далеко пізніше, в XII віці, під час рочистих процессій, жінки... тако-ж співали веселі пісні» [4]). Але, як ми знаємо, «пісня в народі бува, звичайно, тісно сполучена з музикою і танцями. І в церквах також ці відносини межи піснями й танками не одмінились ні трохи» [5]). «Од кінця 13-го віку заховалась навіть така звістка, що вказує, як танці в церквах були сливе повсюдною зьявою»: «вони подекуди тягли своє істнування і по XII віці, але вже були пристосовані тільки до

[1]) Полевой—стор. 42.
[2]) ibid—стор. 43.
[3]) ibid—стор. 44.
[4]) ibid—стор. 45.
[5]) ibid—стор. 45.

небагатьох великих свят, як неминуча частина їх пріватного святкування» [1]).

Подібні про́яви дикої гульні мусять вразити всякого, хто порівня це поводження правовірних у церкві з поводженням людей такого-ж тіпа, сучасних. Але залишаючи на-бік всякі дивування, ми повинні запитати, де ж причина такого дивовижного зьявища і як дозволяли його в церквах ті, хто мусив дивитись за порядком у церкві,—власне духовенство? Коли говорити про вище духовенство, то йому не можна закинути в цьому смислі нічого,—ми маємо ряд свідоцтв, як подібні виступи в церкві суворо забороняються. Але не так стояла справа з низчим духовенством, з його загалом. Воно перш за все не було здатне стояти на сторожі церковно-християнських інтересів і виступати супроти народних видовищ з їх ріжноманітними забавами. З одного боку на духовну карьєру ступали особи тільки за-для самої карьєри і для її привабностів. Вступивши з такою метою до кліру, попинеофіти не могли спекатись свого ранішого світогляду і своїх раніших звичок. А через те молодь, «вступаючи у церковний стан, завжди більше дбала про веселощі, забави й пустоти, ніж про захования чистоти і недоторканости обрядового боку християнства» [2]).

З другого боку, до того кліру вступали часто люде неосвічені, цілком народнього світогляду. Звісно, що вони мало чому могли навчити своїх парафіян, але за-те, стоючи близько до народнього осередку, мусили спочувати і всім проявам «духовних» веселощів, як вони виявлялися в церкві.

Мало того, вони сами приймали участь у тих веселощах і освячували їх своїм авторітетом. От через що «під час святочних веселощів, побіч з піснями й танцями, в церквах дійсно не лише миряне, але часто навіть і скоморохи, надягали на себе одіж духовних, а ті передягались у світську одіж і скоморошє вбран-

[1]) Полевой—стор. 46.
[2]) ibid. стор. 37.

ня» [1]). Крім того, різні народні обряди в церкві свідомо «ховались низчим напівсвіцьким персоналом духовенства і одбились на розвиті їх в цілий органичний рітуал наївного шанування осла, що тричі став у великій послузі, по переказу Нового Завіту, в найбільш важливі хвилини життя Христа й Богоматері» [2]).

«Шанування осла й було самою ранньою формулою святкування дурнів, біля якої під вирослим впливом народньої стіхії поволі розвинулись ріжноманітні жартівні обряди середневічнього духовенства» [3]). Наслідком цього сталось те, «що під час самої одправи... диякони і піддиякони в масках, перебрані у жіночу одіж і в скоморошу «скруту», танцюють у храмі, співають на хорах соромицькі пісні, їдять ковбаси, сидючи на самому престолі, поруч зо священиком, що править одправу, тут-же грають у кістки і наповняють церкву смердючим димом кадил, в яких спалюють шматки старих підошов, всюди з криком бігають, танцюють і стрибають» [4]).

Разом з тим і самі клііріки тікають до мандрівних труп і потім, вертаючись до церков, як це звісно з данних XII—XIII вв., «будучи присутними при одправі, вони дозволяли собі співати ріжні пісні, зложені на голос найбільш відомих пісень церковних, чим, звичайно, збивали з пуття священослужителів, перебаранчали поправному ходу церковної одправи і каламутили нарафіян» [5]). При таких умовинах не дивно, що народний елемент мусить увійти у церковну драму, і її історія в цей період власне й є історією переймання драми народними впливами та надбання форм і істоти, цілком відповідних ріжноманітним народним потребам.

Ставши по мові народньою і таким чином зробивши крок вперед в смислі соціального значіння, в смислі приступности для

---

1) Полевой—стор. 47.

2) Старинный театръ.—стор. 35.

3) ibid.—стор. 35.

4) Полевой—стор. 50.

5) ibid. стор. 48.

народу, драма XII віку зробила крок і в смислі естетичному. «В містерії XII віку ми бачимо чисто драматичний інтерес; вона зьявляється вже цілком сценічною виставою, в якій помітні досить ясно визначені відносини дієвих особ і публичности, в якій бачимо й більш складну обстанову, чим у містерії XI віку, в якій і самий персонал не стіснено більш вузькою межою тільки того, що було потрібно для виконання всім відомого обряда» [1]).

Духовна драма очевидячки розросталась; і хоч, з одного боку, вона ніби освячувалась авторітетом церкви, за-те з другого— їй ставало все тісніше й тісніше в царині церкви.

В цей період західної драми сценічна обставина уже розвинена. «Вся середина церкви од хора й цвінтаря до вівтаря слугувала місцем дії для містерії, що не мала ще жадної сцени і відбувалась, значить, не перед народом, а серед народу» [2]); і одначе при таких умовинах «дії стає ніяково й тісно в церкві, де занадто багато доводилось пропускати і тільки quasi виконувати; от через що дія містерій починає також поволі виділятися з тісного місця в середині храма» [3]).

«Вівтарь, приділи і нефи церков були занадто невиробленими сценічними приладдями; зміцнення життевої основи вело до визволення від церковної ферули, до виходу на простір, за церковну огорожу. Імпульс в цьому випадку було дано самою церквою. Ганьбу й прокльони, якими стовпи її громили раніш поганські театральні вистави, цірки, народні свята, перенесено було на драматичні вистави в церквах, що ухилились від первітньої вдачи і припижували в очіх вищих духовних сфер привабність церковної основи» [4]). Духовна драма XII віку мусила через те потроху виходити з меж церкви,—і вона переходить в церковну огорожу. Проте в XII віці вона ще відбувається «в середині і з-окола церкви» [5]).

---

[1]) Полевой—стор. 101

[2]) ibid—стор. 146.

[3]) ibid—стор. 147.

[4]) Стар. театр.—стор. 37.

[5]) Полевой—стор. 148.

Навіть більше: «умови обрядности» тіснили містерію і в 12 в., навіть після того, як вона покинула стіни церкви й переселилась у церковну огорожу; її ще силкуються звязати з церковною одправою; починають виставу містерії молитвами або читанням того місця св. Письма, яке стало підвалиною драматичного сюжета; замикають його співанням звичайного «Amen», „Тебе бога хвалим", а також і другими молитвами»[1]).

«Але цей звязок з церковною одправою в XII віці уже видимо слабшає і стає чисто внішнім». Це особливо завважається при переході драми у вік XIII-й. Тепер «латинські містерії більше й більше виходять з ужитку, бо вже не притягають уваги юрми»[2]). Потім зьявляється «більше свободи в поводжінню з текстом св. Письма, більше штуки у розположенню сцен, нарешті і в самих характерах більш означенности, більш істини»; в драмі вже «не згадується про участь хора, не наводиться жадна молитва, жадне евангельське речення»[3]). Разом з тим виставлення містерій у цей час цілком перейшло до рук співців скоморохів, що й до того часу безперечно брали участь у духовних виставах, навіть і тоді, коли вони ще не переходили за поріг церкви»[4]). Але разом з усим оцим поступом, драма все більше мусила підлягати уганянню з боку вищих урядовців духовних.

І справді, «уже на початку XIII віку папа Іннокентій III 1210 року повставав у своїх посланнях до епіскопів проти вистав, даваних у церквах; собори у Зальцбурзі, Трірі, Коньяці, та Буржі (у другій половині XIII-го) цілком забороняють святкування, танці й драматичні обряди в церквах; збільшена в них участь жонглерів та повільна перевага народної стіхії, очевидячки, кидають в мотивуванні цих заборон більш за все тіні на вистави містеріального типу. Зарівно з жартовими святами і різними одмінами свята дурнів, підлягали переслідуванню й містерії.

---

[1]) Полевой—стор. 102.

[2]) ibid—стор. 162.

[3]) ibid—стор. 165.

[4]) ibid—стор. 198.

Вигнані з стін церковних, вони не зараз поступились перед силою; просторінь в середині церковної огорожи, гробовища з їх памьятниками, склепами і яскинями стали першим притулком для угоненої духовно-народної драми. Про те звязок з церковною обстановою не поривався, і церква слугувала для виображення святіших місць і подій; дія відбуваеться в огорожі, але рай міститься в церкві, і відтіля чуеться голос Бога-отця, відтіля, певно, виходють і янголи» [1]).

Новий період історії духовної драми, що починаеться з упровадження її на гробовищі, тягся вельми довго: заборони театральних вистав на гробовищах, виникаючи з самим початком їх, повторюються до другої половини 16-го століття, і як Утрехтський епархіальний сінод забороняв у 1293 р. ludos theatrales in ecclesiis et cimiteriis, так і ліонські statuts synodaux 1566 і 1567 років забороняють фарси й трагедії і т. д. в церквах і на гробовищах.

Стиснена відусюди, духовна драма виходить нарешті за церковну огорожу, скида з себе пута умовних клерікальних вимагань і йде на зустріч запитам народного життя; перехрестя, майдан, вільне місце під голим небом, нашвидку збита сцена—заміняють собою вівтарь, нефи, цвінтарь і ріжноманітні приналежности гробовища. Драма дожила до свого визволення» [2]).

«Містерія була первітним виглядом духовної драми і послугувала загальним назвиськом для ріжноманітних виглядів її. В латинських списках вона носить назвисько ludus, в Італії—rappresentazione, mistero, festa, storia, в Германії Spiel, Geschichte, у Франції—jeu, mystère і т. д. Сама назва містерії, походючи від латинського ministerium—обряд, цим самим показуе на ранній звязок її з церковним обрядом. Різдвяні містерії, що мали прототіпом вертепний обряд, і пасхальні, що вийшли з відомого уже рітуального діалога, склали перші й основні групи, біля

---

[1]) Старинный театръ.—стор. 37, 8.

[2]) ibid.—стор. 38.

яких відбувався розвит нових. До виображення подій, що супроводили Різдво Спасителя або його Воскресення, прилучались всі події Ветхого Завіту, що мали до нього відносини доходючи навіть до створіння всесвіта, і весь ряд епізодичних сцен приймав образ оригинального цілого, що носило в Англії вдатну назву коллектівних містерій. Більший розмір захопленого драмою періода священої історії умовлював і більше число виконавців і значну довжину вистав: коллектівні містерії, що виконувались в Англії на страсному тижні, розложено було на три дні, починаючи з великого четверга; одна коллектівна містерія,знайдена в Іорку, містила в собі більш тридцяти окремих пієс, а D'ontreman, історік Валансьена, каже про містерії страстей в 25 днях. Часто розтягненість пієси принукала на час перервати виставу; так в одному селі кантона Унтервальден почали виконання містерії страстей з семи годин ранку, в пять о полудень ще багато зоставалось до кінця, і актьори мимоволі мусили вдатись до своїх звичайних занять; один з них, вийшовши на сцену, прохав глядачів почекати, бо всі дванадцять апостолів пішли доїти корів» [1]. Але містерія, навіть коллектівна, не могла бути прихильним грунтом до розвиту духовної драми. Всі умовиии її складання сковували цей розвит: сюжетом їх головно був Спаситель, і оповідання про нього мусило проводитись в межах відомого евангельського тексту. Крок поступу зробила драма тоді, коли вона від зображення Христа перейшла до різних святих, апокріфічне життя яких часто давало повний простір для поетової фантазії. «Вшанування святих, що приймало поволі широкі розміри в католицькому світі, одбилось на дальшому розвиті духовної драми складанням особливого вигляду містерій, присвячених уславленню життя, діянь і чудес святих, найбільш популярних у народі: містерії чудес або міраклі (Miracle-plays) слугували часто навіть головнішим і переважним тіпом драми взагалі; довгий час під словом Miracle-play англійський народ розумів усю сущність духовно-драматичних творів.

---

1) Старинный театръ стор. 39, 40.

Розвит міраклів доходить до апогея в XV столітті, коли зьявляеться у Франції гігантське зібрання міраклів «Діяння апостольські», що складаються з девяти книг або 4 день [1]).

Розвит матеріалу і сюжетів для драми посунули останню далі. «Стикаючись з любимими мотівами народного життя, містерії давали часто місце уособленню абстрактних засад поруч з оживленними людськими тіпами; честність, правда, милосердя одержують рішуче значіння в кругу лиць, що діють в старійших містеріях. Розвит в творах народного життя аллегорічного початку рано одбиваеться на духовній драмі, впроваджуе його і в неї і швидко приводить до переваги його над иншими елементами і до торжества вчення моралі,—звідки й назва нового вигляду народно-духовної драми—moralité; цей вигляд веде за собою потім пристосування її до мет освітних, в руках досвідних моралістів, і зближуе її з дідактичними вправами духовних шкіл» [2]).

«В подібних уособленнях не слід про те бачити одно поривання до морального навчення; мети дідактичні дійсно не були чужі й старішим містеріям, але перевага моральної основи завершуеться лише в пізніший період; вказаний же захід стріваеться і в народній поезії, а в ранніх піснях трубадурів ми стріваемо змагання церкви з сінагогою» [3]).

«Драматична переробка евангельских притч складае вже собою крок вперед до повного виділу моралів, яко окремої частини» [4]). «Але з зміцненням духовного театру, з усиленням впливу на нього ріжноманітних брацтв, що часто містили в собі в значній мірі інтеллігенцію країни, окремі моральні вставки в великих містеріях, де-не-де заведяні в них аллегоричні особи, нарешті й драматичний переказ притч поступаеться місцем струнким тво-

---

1) Старинный театръ—стор. 40.
2) ibid—стор. 44.
3) ibid—стор. 45.
4) ibid—стор. 45.

рам, цілком закінченим і перейнятим лише вдачою наочного навчення у вірі» [1]).

«Твори такого роду, перейняті в сильній мірі містіцізмом освічених церковних сфер, цілком придатні були для духовно-освітньої мети, через те, при вкоріненню духовної драми в школах, академіях і коллегіях,—гніздах проповідництва і побожної пропаганди, моралі займають одно з видатних місць у шкільній драматургії» [2]).

Такі були головні тіпи середневічньої драми; кожен з них мав спеціальний круг сюжетів; кожен з них мав тим самим і грунт для окремого розвиту. Винятком тільки були згадані коллективні містерії, що по своїй внутрішній будові мали всі данні для того, щоб загубити свій первітний вигляд. «Коллективні містерії при всій грандіозності плана не представляють ще значного поступу в розвиті духовної драми; переходючи від зображення поодинокої події до змалювання низки головніших подій священної історії, вони рідко сполучають їх внутрішнім звязком, за те в окремих, складових частинах безборонно докінчується обробка епізодів, обмалювання характерів, розвит сценічних засобів і постанови. Пієси ці подібні до просторих свячено-історичних хронік, так слабко сполучених внутрішними ланками, що окремі їх частини легко можут виділитися і скласти окремі самостійні твори. Так з коллектівних різдвяних містерій Англії виділились окремі пієси, що слугували розвитом лише однії сцени первітньої пієси—уклонення пастухів. Це пасторальні містерії, коли можна так висловитись,—paginae pastorum (від pageant—назва містерії взагалі), як їх звали в старовину в Англії, що оживляли епізодичними вставками мальовничу і завжди близьку народному серцю сцену» [3]).

«Від драмованих хронік недалекий перехід до хронік історичних, між якими сполучуючим кільцем слугує або втручання божественної сили в діла людей, або чудесне обертання невір-

---

1) Веселовскій—стор. 45.

2) ibid—стор. 48.

3) ibid—стор. 48.

них чи «поган» в християнство, або звитяга над ворогами хреста» [1]). «Перехід від містерії власне до історичної хроніки відбувається непомітно; вченість духовних писателів або поривання до самостійної творчости писателів мирян, трубадурів, поетів примушує їх шукати засобів за межами вичерпаних багатьма головніших моментів Ветхого й Нового Завіта» [2]).

Правда, світський характер цієї нової форми драми виділяється і запановує не зразу; регігійні відносини і взагалі теологічні риси проскокують і тут цілком очевидно,—але нову течію видко уже в великій мірі: «історичні подробиці, змішані з легендарними вставками, заслонюють релігійний колоріт, а численні народні—надають твору характер світський» [3]).

Вступ світського елементу в містерію дає вже грунт для реформування духовної драми в цілком світську і стає новим кроком в її органічному поступі до визволення з під кормиги теологічних впливів. Такий крок представляють «містерії, виникшії з народних легенд, повірьїв та казок; вони відступили від певного оповідання історії, щоб наблизитись до почасту апокріфічного оповідання історії, або ходячої новелли чи повісті. Подібні твори, що від часу зьявляються у різних письменствах Західної Європи, складають собою ланку, що сполучує старий духовний театр з світським; лише при істнуванні цього попереднього періода з легендарним змістом, що розроблювали любимі народні теми, стало можливе потім повільне складання нової європейської, переважно англійської, драми,—драми Форда, Грина, Марло і врешті Шекспіра» [4]).

Але цей світський характер драми, звичайно, міг розвинутися лише тоді, коли вона зовсім вийшла з церковної огорожі і стала мати самостійне призначення — одного з родів суспільної

---

[1]) Старинный театръ—стор. 50.

[2]) ibid—стор. 51.

[3]) ibid—стор. 51.

[4]) ibid—стор. 56.

естетичної розваги. «Вийшовши з церковної огорожі, містерія була стрінута народом з одчиненими обіймами; свобода від умовних стиснень, свобода від узької і незмінної обстанови—надавали їй сили і нові завдатки розвиту. Першим наслідком пережитого перевертання було створіння своєї самостійної сцени» [1]). А для цього насамперед «треба було знайти засоб сполучити на невеличкій просторіні зображення троїстого місця дії передаваних подій: землі, раю й пекла», маючи на увазі конечність наочного представлення взаємин сил неба й тьми до земнородних. Цій потребі задовольняло трьох-поверхова споруда містеріальної сцени; земля, що хиталась межи добром та злом, містилась в середньому поверсі, над яким підносився рай, а знизу невитворений як слід механізм рушав двоє величезних щелепів, що виображали пащу пекла і приймали в своє надро одкинених грішників. Вся будова будувалась над рубленим помостом, що перший час по вигнанню містерії з церкви слугував єдиною для неї сценою. Кожний поверх ділився двома стінками знов на три виділи; в спідньому поверсі, що представляє житло сатани, власне пекло, в середньому виділі його, що лучився через двері з другими, йшли дві бічні драбини в середній поверх, що виображав землю; будова його була далеко складнішою від других через велику ріжноманітність в представлених місцевосях і значного числа вставочних сценічних подробиць; тільки одна драбина лучила цей поверх з горішнім, що будувався над самою глибиною сцени і відзначався взагалі невеликими розмірами. Це росположення багато спричинялося до оживлення дії, бо иноді траплялось грати в той самий час у декількох виділах; крім того для навчаючих апотеоз, що почасту закінчали містерію, воно було вельми зручно: на очіх всіх грішна душа скидалась у пекло, де гемони приймали її з лихою втіхою, тоді як праведник займав уготоване для нього місце в раю межи святими та сповідниками Христа. Описаний устрій сцени не був спільним для всіх місцевостей; иноді

---

[1]) Старинный театръ—стор. 61.

не було зовсім поверхового поділу, і рай і пекло роскладались на одній площині з землею. По боках її сцена значно роздавалась у ширину при незначній глибині, а пеклом иноді слугувала величезна діжка, в якій мав своє пробування царь пітьми. Навпаки тому, при виконанні англійських коллективних містерій, не задовольнялись розставленням ріжних місцевих подробиць на одному помості, але роздроблювали її виконання межи кількома деревяними будовами, при чому актьори, скінчивши один акт, переходили на другий приміст і там уже продовжували роспочату дію.

При постанові французкої містерії де l'incarnation et de la nativité de notre s. Jèsus Crist 1474 р., ринок в Руані було застановлено ешафотами чи примостами, з яких крайній східний виображав рай, а спідній його поверх—Назарет; біля нього містились примости, що виображали Єрусалим і Віфлеєм і врешті Рим, що замикали собою всю просторонь сцени.

Окремі примости, що слугували для виконання цілого акта пієси, або самостійно закінченого, але не великого твору, почасту наділялись колесами, і через те могли бути пересовувані з місця на місце, зближатись межи собою і віддалятися, і крім того давали змогу швидко переносити виконання тої-ж самої містерії в різні пункти. При подібному устрої поділеної сцени виник звичай визначати над окремими примостами наддане їм сценічне значіння через дошки з написами... Для розьяснення трудно зрозумілої зразу місцевости актьор почасту, попереду поручивши себе публіці, називав місце, де він діятиме.

В просторонї межи балаганами рушав народ; процессії, що входили в склад пієси, одержували разом з тим простір і еффектність. Сцену позбавлено було сливе всякої помоги декоративної штуки; вельми рідко мальовані зображення звірин розставлялись біля колиски святого младенця—звичай, що заховався від маріонетних різдвяних вистав у церквах... Перемін, що творяться машинами, не було також [1]). «Декорації і куліси являються

---

[1]) Веселовскій стор. 62, 64.

вельми пізно на сцені старого театру; появу їх в Англії відносять до часу царювання Якова І-го... Про те дрібні сценічні причандали... очевидячки відзначались ріжноманітностю і вірностю» [1])

«Перші костюми в містерії, що ще свято хоронила духовну вдачу, склались під виключним впливом іконописі й церковної скульптури. Спочатку вбраннями слугували священницькі ризи та инші церковні убори, що брались на часовий вжиток» [2]) «Убрання другорядних особ, народа, вояків, первосвященників, продавця омаст, якими умащається тіло Христа, трьох Марій, вбрання історичних особ у пізніших містеріях, були з такою-же лехкостю, яка почасту вражає спостерегача навіть в картинах найбільших італьянських художників вщерть до XVII віку, цілком взято з власного життя народу і, не вважаючи на етнографичні й історичні суперечности, прикладались до найрізніших тіпів. В зображенні поган, їх жерців або властителів варварських народів, вдавались до отожсамлення їх з племенами, в зносини з якими поставили Європейця хрестові походи, з Сарацинами». «Доповненням до вбрання, в початковім становищі театральної гріміровки, слугували почасту маски... й парики... У Франції вжиток масок при містеріях було заборонено декретом парламента 20 травня 1536 року [3]).

«Вистава починалась раннім ранком, коли пієса мала широкий обсяг, взагалі відбувалася в день і спинялась коли починало темніти: задовго до початку, зодягнені в свої різнохарактерні вбрання, виконавці містерій, без ріжниці стану й гідности виображаних характерів,—янголи разом з демонами, мученики за віру з жорстокими їх мучителями, Христос і апостоли з Пілатом і первосвященниками,—сідали на лавах, за відсутностю лаштунків, на авансцені головного примосту, чекаючи на початок вистави. Глядачі розташовувались по місцях, подібних до трибун, що

---

[1]) Веселовскій—стор. 62, 64.

[2]) ibid—стор. 66.

[3]) ibid—стор. 68.

споружаются в наші часи при ріжних процессіях, це-б то складались з ряду лавок, які підвисшались послідовно одна над другою і роскладались по прямій лінії, або рідче—амфітеатром».

«Вистава йшла під голим небом» [1]).

«Окличник, вістник, le meneur du jeu чи praecursor, — як він зветься часом у латинських текстах, віщував зібраним про початок вистави, прохав їх заховувати порядок і тишу і давав декілька загальних пояснень відносно наступної пєси. Цей звичай викликався необхідною конечностю пояснень трудно зрозумілого латинського текста перших містерій; в цьому пролозі, виголошуваному завжди на місцевому наріччю, духовенство для більшого поспіху своеї пропаганди, переказувало в простих виразах складні й почасто перейняті сімволічним змислом промови й дії свячених осіб драми. І в цьому пролозі раніш всього починають виявлятися народні вставки й світські, навіть комічні, звороти». «При повільному визволенню містерії від клерікального впливу, і серьозний пролог обернувся в широкомовні відозви, що пророкували юрмі чудеса і дрібніше від усякого оголошення перелічували дієвих осіб та події, в яких вони братимуть участь. Такі так звані Crys, передпосилані французьким містеріям і особливо розвинені у базошських клерків». Praecursor не обмежовувався одним лиш попереднім обертанням до глядачів; йому належав і навчаючий епілог, де він пильнував вивести у всій наочності практичну мораль всього виображеного, крім того йому дозволялось в найважливіших випадках обертатись до публічности і серед пєси з порадою звернути особливу увагу на вказані місця; або він просто вказував додержувати мовчазливість: Siléte,—казав він,— Silentium habete» [2]).

«В виконанні містерії брали участь особи всіх станів без ріжниці іменування: мета, що здавалась угодною Богові, приваблювала до себе всіх, вносючи життя й одушевлення в народний по-

---

[1]) Веселовскій—стор. 71.

[2]) ibid. 72

бут [1]). «Початок середне-вічної ассоціації, цехи, артілі, брацтва, натурально спріяли зміцненню засобів постанови містерій і давали зграбний вигляд виконанню; архиви повні вказівок на матеріяльну підпору, зроблену їми (першими) постанові, на живий рух, збурений в них поділом ролів, спорудою сцени і розвитом дії» [1])

Але «коли весь народ любив приймати участь в виставленню містерій, то в його осередку були люде, що спеціально присвятили себе, в числі инших поетичних вправ, і слугуванню цілям духовного театра. Раніш усіх наділені цим значінням трубадури й трувери старої Франції, вплив яких на виконання містерій і на розвит духовної драматургії набував тим більше ваги, що, виходючи з джерела світського, оживляючись під впливом поетичного елементу і стикаючись в циклі пісень трубадурів з багатим матерьялом народних легенд, вірувань, оповідань,—він вносив і в драму нові й живущі зарідки» [2]). В виконуванні містерій брали участь цілі літературні брацтва, так звані в Бельгії реторичні. [3])

«Не менче брацтв, цехів і труверів мали вплив на розвит стародавнього театру судові ассоціації середневічної Франції, знакомите Базошське королівство та імперія Галілейська» [4])—власне клерки рахункової палати». «Але стародавня драма, стріваючи всюди таке сильне спочуття, не могла обмежуватися кругом дії ріжних ассоціацій та брацтв, для яких вона складала тільки пріватне часове заняття або любиму розривку; в побожному та щиро шануючому свої релігійні ідеали середневічньому осередку не могли не заложитися особливі громади, що поставили собі *виключною* та всепоглинаючою метою клопотатися підтріманням та розвитом духовного театру, спричинятись до всилення творчої діяльности в цій царині і врешті брати участь у виконанню містерій. Італія в цьому смислі представля декілька зразків подібних громад; в Римі істнувала з 1264 р. compagnia del'Gonfalone, що

---

[1]) Веселовскій—стор. 73.
[2]) ibid—стор. 75.
[3]) ibid—стор. 77.
[4]) ibid—стор. 81.

виконувала в Колізеї... містерію страстей Господних. Сливе одночасно споружено було в Тревізо товариство бичованих (de Battuti), що взяло собі за спеціальність виконання містерій Благовіщення» [1]). «Але безмірно більш од усіх ціх товариств мало вплив на розвит драматичної штуки в Європі знамените парижське брацтво страстей Господних (Confrèrie de la Passion кінця 14-го віку. Брацтвом знайдено було для своїх мет помешкання в шпиталі св. Тройці, біля Porte st. Denis, де споружено було колись двома німецькими дворянами заховок для мандрівників, запущений та покинутий по смерті заснувателів» [2]). Потім королем Карлом VI було дано дозвіл на вистави 4 грудня 1402 року. і таким чином було положено основу першому постійному театру в Європі».

Але за той час драма перетерпіла досить істотні зміни. Попадаючи з рук народних виконавців до рук часом учених виконавців, як це мусило мати місце в реторічних брацтвах, духовна драма неминучо повинна була перейнятися всіма одзнаками, належними тодішній схоластичній вчености. Тому, розглядаючи пізніші духовно-драматичні твори, ми бачимо, що «вплив схоластичної науки одбивався вельми вадливо на цих творах: вказівки рутіни, строго виконувані вченими цінителями, накладали на суборців гнітучі вмовини, підганяли їх твори в умовні оправи. Як містерія під руками схоластичних учених обернулась в поетичну вправу, так в придворних сферах вона часто підлягала умовам церемоніальности і окольного блиску та оберталась в причандал рочистих зустріч, тріумфальних ходів і огулом святкувань першої ваги». [3])

Конкретно всі ці впливи одбились на поставі означеним парижським товариством 14—15 вв. містерії про страсті Господні. Остання «представля значний поступ стілістічної обробки і са-

[1]) Веселовскій—стор. 85.

[2]) ibid. стор. 86.

[3]) ibid. стор. 77.

мостійної творчої діяльности. Слог часто зраджує первітно-наївному складу і припускає літературну виборність, образність, часто реторичність. Велика просторінь одділяє цей твір од ранніх творів трубадурів і духовних письмовців первітнього ще не зложеного середневічнього суспільства, віби з осіданням та зміцненням народного та державного життя, що відбилось і на заснуванні постійного театра, і в сучасній драматургії повстає неминучий зворіт, і все випадкове у натхненні, підтрімуване й годоване переказами народа й священними текстами, зміняється обміркованностю, органічностю плана, порівнюючою свободою вимисла і віршовою обробкою стіля. Осягнений таким шляхом наслідок мігби бути пліднішим, коли-б вкорінений напрям більш скористувався багатьма коштовними гідностями ранішого містеріального ціклу; тоді він став-би на міцному грунті й був-би здатен і до дальшого вдосконалення; але «нелукаві відносини до легендарного боку предмета одсуваються ниньки на другий план і образи, належні народній творчості, зміняються штучними, робленими. Таким чином, коли з ліберального. гарожанського погляду, mystère de la Passion є плід оппозіції, поступу громадської свідомости, то відносно розвиту драми, яко вигляду поезії, вона зьявляється в значній мірі позбавленою жвавости й натуральности, надійних зарідків досконалення всього складу драми» [1]).

Те саме можно сказать й огулом про духовний театр данного періоду; не маючи в собі основи життя поетичности, і зійшовши до схоластичної мертвечини, західно-европейський театр звичайно сам під собою підрізував коріння і присуджував себе припаймні на занепад. Для його відновлення повинен був увійти новий живущий елемент, і тільки дякуючи цьому новому, духовна драма могла рахувати на дальший розвит. Чи явились-же ці нові елементи? Приглядаючись до божественних сюжетів духовної драми цього періоду, ми дійсно завважаємо, «як починають вчуватися

[1]) Веселовскій—стор. 90—1.

инші гуки, поволі впроваджується инший настрій, безмірно живіший та близчий до народу; сміх, жарти, дотепи й уціпливості невтрімним потоком вриваються на сцену, доти присвячену одним релігіозним представленням; живий і задиркуватий сатиричний зарідок, покидаючи вузький завід сімйового кружка і вжитку мандрівних співців, захоплює собі коштовне право говорити з театральних примостів незакриту нічим правду і веселити цілі тисячі глядачів» [1]). Таким чином в духовну драму входила нова стіхія,—при тому така, що не тільки наддавала життя застарілій і засушеній врешті схоластами духовній драмі, але й зовсім міняла внутрішне її обличчя. Яке-ж було її обличчя раніше? Оскільки ми могли бачити,—духовна драма, особливо першого періоду, була то трагедією, шо малювала страсті Христові, то в усякому разі драмою поважною, настрою божественного. Це зовсім логічно виникало з мети створіння драми,—остання мала на увазі наочно представити ріжні евангельські події, що звичайно мали вдачу поважну.

Але можучи зайняти увагу глядачів на декілька годин, чи навіть днів, поважна драма не могла заповнити собою всю їх увагу взагалі, і трагічне доповнюеться в житті комічним, і цей закон мусив також одбитись і на змісті й напрямі драми. І ми, справді, бачимо, як росте живий рух до всього веселого, комічного, як в сфері драми зароджується нова її форма — комедія. Цей «живий рух захоплював за собою одного за другим, вірні доти органи духовного театра; Базошські клерки поволі одбивались від виключного слугування містерії і засвоїли своему репертуару напрям сатиричний... представлення сорьозних містерій переривались жартливими комедіями; слова брацтва страстей Господних, репутація їх грандіозних вистав блідне перед розумними, гострими, хоч і сливе завжди цінічними пієсами виображеного побіч з строгою конфреріею брацтва, що обрало собі одзначним іменням

---

1) Веселовскій—стор. 92.

пряму вказівку на його вдачу, — брацтво безтурботних (Enfans sans sousi» [1]). Такий зворіт в настрію суспільства, актьорів і драматургів, звичайно, потрібує пояснення, і тим самим ми повинні вдатись до розгляду розвою комічного елементу в тогочасній драмі, — иншими словами, до історії західно-европейської комедії.

І. Стешенко.

(Далі буде).

---

[1]) Веселовскій—стор. 92—3.

О библейско-агадическомъ элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи.

Нема сумніву, що у памятках нашого старого письменства, де доси шукано лише греко-византийських взірців, при уважних пошукуванях та порівнанях з жидівськими жерелами, головно з Талмудом, вияснить ся не одно таке, що доси лишаєть ся загадковим. Звернути досліди в той бік тим цікавійше, що жидівство X—XIII віків було одним із найважнійших посередників передачі орієнтальних культурних елементів на захід, так само як у самім орієнті відіграло важну ролю посередника між старинною цівілізацією і Арабами та Персами. („Притча про сліпця і хромця“, Д-ра Івана Франко, Спб., 1905 г., стр. 1).

Въ серіи статей, посвященныхъ критико-сравнительному разбору нѣкоторыхъ древне-русскихъ литературныхъ и, преимущественно, юридическихъ письменныхъ памятниковъ, я доказывалъ, что текстъ послѣднихъ искаженъ едва-ли не безпримѣрными по своей грубости и своему чрезвычайному множеству погрѣшностями, въ числѣ коихъ самою главною является невообразимая перепутанность предложеній и отдѣльныхъ словъ и фразъ, поставленныхъ переписчиками на ненадлежащихъ мѣстахъ, черезъ что извращается или же совсѣмъ затемняется смыслъ рѣчи.

Вмѣстѣ съ тѣмъ, я демонстрировалъ признаваемое и компетентными знатоками южно-русской словесности и, между ними, И. И. Франкомъ, положеніе, что эта словесность находилась подъ

интесивнымъ вліяніемъ еврейскихъ религіозныхъ и правовыхъ идей и міровоззрѣній, проявлявшихся въ талмудо-раввинской письменности. [1])

Отсюда я пришелъ къ выводу, что для успѣшной разработки произведеній древней отечественной литературы и, особенно, юридическихъ памятниковъ, необходимо предварительно исправлять испорченный до послѣдней крайности текстъ ихъ посредствомъ примѣненія всѣхъ способовъ историко-филологической и, въ частности, дивинаторной критики и, главнымъ образомъ, путемъ перестановки предложеній и словосочетаній съ однихъ мѣстъ на другія и провѣрки затѣмъ основательности устанавливаемыхъ такимъ способомъ коньектуръ при помощи сопоставленія обсуждаемыхъ частей памятниковъ съ источниками, откуда онѣ заимствованы.

Эти же пріемы изслѣдованія я считаю въ такой же, если не въ большей еще, мѣрѣ, необходимымъ примѣнить и при изученіи т. н. Несторовой Лѣтописи.

Вникая въ послѣднюю, нельзя не замѣтить, что даже въ старѣйшихъ и лучшихъ ея спискахъ текстъ ея страдаетъ, не говоря уже о всякихъ другихъ видахъ порчи, сбивчивостью и перемѣшанностью изложенія въ такой степени, что мы на каждой почти страницѣ встрѣчаемъ сегменты, представляющіе собою буквально плетеницу безсвязныхъ словъ, лишенныхъ въ своей совокупности малѣйшаго слысла, или дающихъ смыслъ, противорѣчащій здравому разсудку, либо положительнымъ историческимъ даннымъ.

Происходитъ же это опять-таки отъ того, что слова и выраженія, «недописанныя» писцомъ въ одномъ какомъ-либо мѣстѣ, «переписывались» имъ же совершенно невпопадъ въ другомъ мѣстѣ, нерѣдко отстоящемъ отъ перваго на разстояніи даже десятковъ страницъ, и что въ самый текстъ вносились, и притомъ

---

[1]) См. статью И. И. Франко о южно-русской словесности въ энциклоп. словарѣ Брокгауза, т. 41, стр. 300, и его вышеозначенную работу: «Притча про сліпця і хромця».

не туда, куда слѣдовало, варіанты, глоссы и разныя замѣтки, имѣвшіеся на поляхъ первоначальной рукописи и въ пробѣлахъ между строками и столбцами.

Поэтому, первая задача изслѣдователя при разработкѣ лѣтописи должна заключаться въ томъ, чтобы предложенія, обороты и слова, оказывающіеся вставленными некстати въ какой-либо данный сегментъ, изъять оттуда и переставить въ другое мѣсто, гдѣ они, по всѣмъ признакамъ, были переписчикомъ пропущены и гдѣ въ нихъ ощущается настоятельная надобность.

Къ такому пріему очистки и перегонки текста многіе относятся, по выраженію Погодина, съ ученою насмѣшкою, считая его слишкомъ смѣлымъ и рискованнымъ. Но въ доказательство целесообразности и пригодности этого критическаго метода сошлюсь, на то, что имъ постоянно пользовались, напримѣръ, толкователи «Слова о полку Игоревѣ» и, между прочими, такіе авторитеты, какъ Максимовичъ и Потебня, и что даже рьяный защитникъ священной неприкосновенности текста сказанной поэмы, Е. В. Барсовъ, признаетъ, что «подобный способъ объясненія неисправныхъ мѣстъ того или другого памятника, конечно, можетъ имѣть свое мѣсто въ наукѣ». Правда, названный писатель прибавляетъ оговорку, что къ означенному способу реставраціи текста позволительно прибѣгать только тогда, когда къ тому дается основаніе другими списками того же памятника [1]. Но по сему поводу нельзя не вспомнить столько же справедливое, сколько и характерное замѣчаніе, сдѣланное въ 1848 году профессоромъ Фогелемъ, что однимъ сличеніемъ списковъ далеко еще нельзя помочь дѣлу истолкованія безсмысленныхъ мѣстъ памятниковъ, ибо, выражается онъ, «развѣ безсмыслица получаетъ смыслъ черезъ то, что она повторяется во многихъ спискахъ, или, по крайней мѣрѣ, въ древнѣйшихъ, и неужели глупость отъ времени становится мудростью?»

Однако, чтобы при перестановкахъ и измѣненіяхъ текста не впадать, дѣйствительно, въ ошибки и не надѣлать крупныхъ промаховъ, слѣдуетъ и въ примѣненіи къ лѣтописи употребить наи-

[1]) «Слово о полку Игоревѣ», ч. II, Москва, 1885 г., стр. 84.

болѣе надежный способъ провѣрки умѣстности предлагаемыхъ поправокъ, заключающійся въ сопоставленіи всякого анализируемаго мѣста съ настоящимъ его источникомъ.

Самымъ обильнымъ же источникомъ, изъ котораго составитель лѣтописнаго свода «съ весельемъ» черпалъ отчасти сюжетъ, а отчасти внѣшнюю форму, колоритъ, слогъ и обороты рѣчи для повѣстей и свидѣтельствъ, относящихся къ начальнымъ временамъ русской исторіи, служили, какъ оказывается, еврейская письменность и произведенія, писанныя евреями на другихъ, кромѣ еврейскаго, языкахъ, а именно: не говоря о [redacted]тныхъ библейскихъ книгахъ, вопервыхъ, Талмудъ; вовторыхъ, Мидраш'и (сборники легендъ, сказокъ, притчей, параболъ, алегорій, изреченій, пословицъ); въ третьихъ, сочиненія еврейскаго историка Іосифа Флавія; въ четвертыхъ, книга неизвѣстнаго автора подъ псевдонимомъ Іосифа бенъ-Горіонъ или Іосиппона, составленная, какъ полагаютъ, въ IX или X столѣтіи по Р. Х. въ Италіи или южной Франціи [1]; въ пятыхъ, книга подъ заглавіемъ: «Сеферъ га-яшаръ» (книга праведная или праведнаго), составленная, по мнѣнію нѣкоторыхъ ученыхъ, авторомъ предыдущаго сочиненія, въ шестыхъ, нѣкоторыя самаританскія и іудео-хазарскія легенды; и въ седьмыхъ, записки еврейскихъ путешественниковъ.

Такимъ образомъ, орудуя вышеобъясненными пріемами, я представлю рядъ замѣтокъ, направленныхъ къ возстановленію текста и истолкованію довольно значительной части лѣтописныхъ повѣстей о событіяхъ первыхъ двухъ вѣковъ русской исторической жизни.

На сей разъ я изложу давно уже мною написанный разборъ сказаній *о посѣщеніи апостоломъ Андреемъ русской страны, объ основаніи Кіева и о хазарской дани.*

Изъ числа обслѣдованныхъ мною повѣстей иныя, правда, признаются, и совершенно вѣрно, бродячими, международными

---

[1]) См. А. Я. Гаркави: „Сказанія еврейскихъ писателей о хазарскомъ царствѣ", Спб. 1874 г., стр. 326.

сказаніями, но я приведу соображенія, по коимъ можно будетъ убѣдиться, что даже и эти повѣсти сложились ближайшимъ образомъ подъ вліяніемъ означенныхъ мною выше источниковъ.

О посѣщеніи апостоломъ Андреемъ Кіева и Новгорода.

Знаменитая повѣсть эта въ продолженіе цѣлаго ряда вѣковъ пользовалась на Руси безусловною вѣрою. „Ее, по словамъ митроп. Макарія, русскіе высказывали при случаѣ вопрошающему, ее повторяли всѣ русскіе лѣтописцы отъ перваго до послѣдняго"[1]). Но еще въ началѣ прошлаго столѣтія московскій митроп. Платонъ, руководствуясь въ составленной имъ «Краткой Церковной Исторіи» (изд. въ 1805 г.) правиломъ, что «истина и безпристрастіе суть первое любезное и привлекательное исторіи свойство», возъимѣлъ гражданское мужество отрицать достовѣрность нашего разсказа, какъ несогласнаго съ болѣе древними свидѣтельствами о мѣстахъ апостольской проповѣди. Съ тѣхъ поръ взглядъ на означенную повѣсть, какъ на легенду, лишенную всякой реальной основы, все болѣе и болѣе упрочивался въ русской исторической литературѣ, какъ общегражданской, такъ и церковной. Естественно, однако, долженъ былъ возникать вопросъ: съ какою же цѣлью и когда именно сочинено было это непонятное сказаніе и откуда и для чего попало оно въ древнѣйшій лѣтописный сводъ? Разрѣшеніемъ этихъ вопросовъ въ послѣднія два десятилѣтія прошлаго вѣка занимались профессора-спеціалисты: академикъ Е. Е. Голубинскій и покойный И. И. Малышевскій,—первый въ своемъ капитальномъ трудѣ: «Исторія Русской церкви», а второй въ научно обставленной статьѣ, помѣщенной въ «Трудахъ Кіевской Духовной Академіи», за 1888 г., № 6.

Результаты, къ которымъ пришли оба названные изслѣдователя, сводятся, вкратцѣ, къ тому, что наша повѣсть, имѣя нѣ-

---

[1]) „Исторія христіанства въ Россіи до Равноапостальнаго князя Владиміра", 2-ое изд., Спб., 1868 г., стр. 7.

которую опору въ греческихъ сказаніяхъ, особенно Эпифанія (начала IX в.) и Метафраста (X в.) о проповѣди ап. Андрея по Черному морю и въ прилегающей къ нему странѣ Скиѳовъ, и образовавшись отчасти также подъ вліяніемъ варяжскихъ сагъ о хожденіяхъ ап. Андрея, какъ патрона Шотландіи, и его брата, ап. Петра, какъ просвѣтителя Британіи, — занесена въ лѣтописные своды поздѣе составленія Древней Лѣтописи, въ видѣ особой въ нее вставки и вызвана была съ одной стороны, вообще, честолюбіемъ и тщеславіемъ русскихъ людей, желавшихъ (какъ выразился Е. Е. Голубинскій) достигнуть того, чтобы страна наша была посѣщена однимъ изъ апостоловъ, а съ другой, — въ частности, желаніемъ кіевскихъ малороссовъ «на половину прославить Кіевъ, на половину же осмѣять великорусскій Новгородъ».

«Малороссъ,—пишетъ Голубинскій,—у котораго нѣтъ великорусскихъ бань и для котораго эти бани составляютъ крайне смѣшную странность, съ своимъ прославленымъ юморомъ говоритъ въ повѣсти великоруссу: былъ у насъ въ Кіевѣ апостолъ, изрекъ пророчество, благословилъ горы и поставилъ на нихъ крестъ, а у васъ въ Новгородѣ только подивился на вашу хитрую выдумку самихъ себя сѣчь и мучить, о чемъ разсказывалъ даже въ Римѣ».

Въ свою очередь И. И. Малышевскій отъ себя замѣтилъ, что «жаркія бани, по всей вѣроятности, введенныя у насъ первоначально новгородцами и, какъ полагаютъ, заимствованныя у варяговъ, были и потомъ любимы особенно на сѣверѣ, въ Новгородѣ, но казались странными южанамъ, имѣвшимъ свои бани, «другого свойства», при чемъ сослался на Погодина, который, свидѣтельствуясь Стрингольмомъ, указываетъ, что Норманы, *по древнему обычаю*, привыкли ходить въ баню по субботамъ.

Но нечего, я думаю, доказывать, что, и за всѣми означенными разъясненіями, занимающая насъ повѣсть остается темною и загадочною. Въ особенности же, помимо всего прочаго, остается и понынѣ въ полной своей силѣ приведенное покойнымъ Малышевскимъ замѣчаніе митрополита Платона: «Дабы св. апостолу Андрею удивляться мытью въ баняхъ, и сіе почитать добровольнымъ мученіемъ, якобы творимымъ каждый день,

да и о семъ въ Римѣ сказывать, яко о вещи удивительной, можетъ-ли соглашено быть съ важностью и съ Богодухновеннымъ апостоловъ просвѣщеніемъ»? Этого замѣчанія никакими ссылками на «прославленный малороссійскій юморъ» и на сомнительное, вообще, сходство разсказовъ нашей Начальной Лѣтописи съ норманскими, варяжскими сказаніями—устранить никоимъ образомъ невозможно.

Въ виду неудачности всѣхъ до сихъ поръ бывшихъ попытокъ сколько-нибудь удовлетворительно осмыслить эту чрезвычайно странную повѣсть, я постараюсь объяснить ее при помощи указанныхъ выше пріемовъ,—посредствомъ предварительной выправки ея текста и сопоставленія ея съ литературными источниками, изъ коихъ она заимствована.

А именно, разбирая повѣсть критически, нельзя не убѣдиться, что въ ней, благодаря переписчикамъ, спутаны въ хаотическомъ безпорядкѣ три совершенно различныхъ по своему содержанію отрывка.

Первый отрывокъ заключаетъ въ себѣ краткое сказаніе о путешествіи будто-бы апостола Андрея черезъ разныя страны въ Римъ. Между тѣмъ о посѣщеніи этимъ апостоломъ Рима нѣтъ даже и намека не только въ достовѣрныхъ церковныхъ извѣстіяхъ, но и въ апокрифическихъ легендахъ. Въ дѣйствительности же, означенное сказаніе относится всецѣло къ апостолу славянъ — *св. Меѳодію*, и первоначально, какъ можно допустить съ полною увѣренностію, гласило такъ:

«*Епископу Мефодію, настольнику Анъдроникову*, учащю *въ Испании* (Пании, Панонии [1]), иде въ Варяги (т. е. *Венецію*»).

„И въсхотѣ поити въ Римъ. И приде въ Римъ, и исповѣда, елико научи и елико видѣ (чит.: *проповѣда*). И, слышавше се, Римляне дивляхуся".

---

[1]) *Испании*, вм. Пании, Панонии, имѣется въ Никоновскомъ сп. Лѣтописи (Пол. Соб. Рус. Лѣт., Т. IX, стр. 17).

„*Мефодій же,* бывъ въ Римѣ“ [ходилъ Царюграду, и приходившу ему царю, яко сказають, велику честь приялъ есть отъ царя] [1]).

[Идущю же ему вспять, приде къ Дунаеви] [2]) и приде *въ Испанию* „(Панию, Панонию“).

Таковъ былъ текстъ отдѣльной записи, которую имѣлъ предъ собою составитель нашего сказанія, записи, вполнѣ согласной съ сообщеніемъ «Паннонскаго Житія» св. Меѳодія о томъ, что этотъ святитель, потрудившись, вмѣстѣ съ своимъ братомъ, надъ утвержденіемъ въ Моравіи богослуженія на народномъ языкѣ, отправился, вмѣстѣ съ братомъ же, къ Варягамъ, т. е. въ *Венецію* («*Вендици*» въ Древ. Лѣтописи прямо причислены къ Варягамъ), [3]) съ цѣлью «святить своихъ учениковъ», — что на пути въ Венецію братья остановились на нѣкоторое время въ *Паннонія,* гдѣ научили славянскимъ книгамъ какъ самого князя Паннонскаго Коцела, такъ и ввѣренныхъ имъ этимъ княземъ для обученія 50-и учениковъ («учащю въ Синопии»—*Испании,* Панонии),—что изъ Венеціи первоучители, послѣдовавъ приглашенію папы Николая, отправились въ Римъ, гдѣ встрѣчены были съ особеннымъ почетомъ и гдѣ вѣсть объ ихъ апостольской дѣятельности среди славянъ и введеніи ими службы на народномъ языкѣ («елико научи и елико проповѣда») вызвали къ нимъ общее уваженіе и даже удивленіе лучшихъ мѣстныхъ людей («И слышавше се Римляне дивляхуся»), — что впослѣдствіи Меѳодій ходилъ въ *Царьградъ,* гдѣ, по свидѣтельству Паннонскаго Житія, встрѣтилъ самый благосклонный пріемъ и почетъ со стороны императора Василія («Абіе же шедшу ему тамо, пріятъ его цесарь съ честію великою и ра-

---

[1]) Предложеніе, заключенное въ прямыя скобки, взято изъ сказанія объ основанія Кіева тремя братьями,—о чемъ рѣчь будетъ ниже. См. Лавр. лѣт., изд. 1872 г., стр. 9.

[2]) Тамъ же.

[3]) Лавр. Лѣт., стр. 4, строка 3, св.

достію») и, по возвращеніи оттуда, снова, какъ полагаютъ, посѣтилъ *Паннонію* [1]).

Но, при занесеніи сказанной житійной записи въ лѣтописный сводъ, начальныя слова: «*Епископу Мефодью, настольнику Анъдроникову*» были, по недосмотру переписчика, пропущены въ *этомъ* мѣстѣ и поставлены совершенно невпопадъ въ помѣщенномъ въ лѣтописи подъ 898 годомъ извѣстіи о переводѣ первоучителями священ. книгъ, а именно въ предложеніи: «Оконьчавъ же (Меѳодій), достойну хвалу и славу Богу вздасть, дающему таку благодать *епископу Мефодью, настольнику Анъдроникову*».

Что въ этомъ послѣднемъ предложеніи подчеркнутыя заключительныя слова составляютъ на самомъ дѣлѣ наносную, чуждую контексту приставку—не трудно заключить уже изъ самого хода рѣчи, ибо мыслимо ли, чтобы лѣтописецъ выражался такъ неудачно: «*Меѳодій* вознесъ хвалу Богу, дарующему такую милость *епископу Меѳодію*? Но неумѣстность въ приведенномъ предложеніи означенныхъ словъ станетъ еще болѣе наглядною, если сличить послѣднее съ соотвѣтственнымъ мѣстомъ Паннонскаго Житія св. Меѳодія, которое читается такъ: «Оконьчавъ же, достойную хвалу и славу Богу въдасть, дающему таковую благодать и поспѣхъ» — и точка. Нельзя также утверждать, что въ данномъ мѣстѣ упомянутыя слова, быть можетъ, необходимы для обоснованія мысли лѣтописца, что просвѣщеніе славянъ христіанствомъ восходитъ до временъ апостольскихъ, ибо мысль эта и безъ того достаточно полно выражена вь предшествующихъ и послѣдующихъ словахъ:

„Посемь же Коцелъ князь поставилъ Меѳодья епископа въ Пании (или Испании) на столѣ святого Онъдроника апостола, единаго отъ 70 ученика святого апостола Павла“... „Тѣмже (т. е. поэтому-то) Словѣньску языку учитель есть Анъдроникъ апостолъ“... Тѣмъ же намъ, Руси, учитель есть Павелъ, понеже училъ есть языкъ Словенескъ“.

---

[1]) Ср. „Свв. Кириллъ и Меѳодій первоучители славянскіе», соч. И. И. Малышевскаго. Кіевъ. 1886 г., стр. 141, 151 — 2, 278 и сл. и 300—1.

При позднѣйшей же перепискѣ Лѣтописи писецъ вздумалъ такъ или иначе заполнить упомянутый пробѣлъ въ извѣстіи о путешествіяхъ *Меѳодія*, и вотъ, сбитый съ толку стоящею непосредственно предъ симъ краткою замѣткою о проповѣди *ап. Андрея* по прибережьямъ Черного моря, поставилъ и въ разбираемой повѣсти ошибочно предъ словомъ «учащю» имя Андрея, вмѣсто Меѳодія, а затѣмъ показавшееся ему страннымъ реченіе: «Испании» (т. е. Пании, Панноніи) переправилъ посредствомъ метатезы въ «Синопии», такъ, что образовался сплошной разсказъ, въ коемъ дѣйствующимъ лицомъ является единственно только ап. Андрей.

Поводомъ же къ переправкѣ «Испании» въ «Синопии» могло послужить то, что, по общераспространенному преданію, Синопъ представляется тѣмъ пунктомъ, откуда выходилъ апостолъ Андрей на проповѣдь по Черному морю и куда возвращался, почему послѣдующій переписчикъ лѣтописи и считалъ себя вправѣ и въ разбираемой повѣсти замѣнить слово «Испании» (Пании) словомъ «Синопии». Впрочемъ, эта ошибочная поправка могла произойти и чисто случайно, механически, безъ всякого повода, ибо подобныя же видоизмѣненія именъ личныхъ, географическихъ и этнографическихъ встрѣчаются въ лѣтописныхъ сводахъ сплошь и рядомъ: вмѣсто Коцель, нерѣдко стоитъ *Колецъ*, вм. Георгій—*Геогрій*, вм. Ловоть—*Волоть*, вм. Болгаре—*Голбаре* и т. д.

Второй отрывокъ обсуждаемой лѣтописной повѣсти, въ которомъ говорится о посѣщеніи русской земли апостоломъ, благословившимъ кіевскія горы и водрузившимъ на одной изъ нихъ крестъ, содержитъ въ себѣ также повѣствованіе о дѣйствительномъ историческомъ событіи—о проповѣдничествѣ въ Кіевѣ апостола, очутившагося здѣсь не случайно и попутно, какъ полагаютъ изслѣдователи, основываясь на неправильно толкуемомъ ими выраженіи нашего разсказа: «по приключаю Божию», а нарочито прибывшаго въ Русь для совершенія своей просвѣтительной миссіи въ Приднѣпровской странѣ. Понятно, однако, что рѣчь идетъ здѣсь не объ апостолѣ Андреѣ, который въ Кіевъ, во времена апостольскія вовсе еще и не существовавшій, конечно,

не ходилъ, а опять-таки объ апостолѣ славянъ—св. Меѳодіѣ, или точнѣе,—о св. Кириллѣ—Константинѣ, отправившемся на проповѣдь къ хазарамъ и кіевскимъ Руссамъ въ сопутствіи своего брата Меѳодія.

Но, для возстановленія первоначальныхъ чертъ настоящаго отрывка, необходимо прежде всего дополнить его текстъ нѣкоторыми ошибочно выпущенными изъ него фразами и предложеніями, безсмысленно перенесенными переписчикомъ въ другія мѣста лѣтописнаго свода. А именно:

1) Въ сегментѣ, помѣщенномъ сравнительно недалеко отъ разсматриваемой повѣсти (Лавр., 4), въ сочетаніи: «собрашася на мѣстѣ Сенаръ поли (въ Троицкомъ сп. Сенари на поли) здати столпѣ», слова́: «*на мѣстѣ*» совершенно неумѣстны, да ихъ и нѣтъ въ стихѣ Пятокнижія (Бытіе, XI, 2), изъ котораго все это сочетаніе взято; эти-то два слова надлежитъ перенести обратно въ нашъ отрывокъ — въ сочетаніе: «и постави крестъ [на мѣстѣ], идеже послѣже бысть Киевъ».

2) Заключительная часть лѣтописнаго извѣстія о походѣ Олега на Аскольда и Дира гласитъ такъ:

„И сѣде Олегъ княжа въ Киевѣ, и рече Олегъ: „се буди мати градомъ Русьскимъ“. И бѣша (быша) у него Варязи и Словени и прочи прозвашася Русью. Сей же Олегъ нача городы ставити, и устави дани Словѣномъ, Кривичемъ и Мери и (устави) Варягомъ дань даяти отъ Новагорода гривенъ 300 на лѣто, мира дѣля, еже до смерти Ярослава даяше Варягомъ“ [1]).

Еще М. Н. Погодинъ замѣтилъ, что это мѣсто «одно изъ самыхъ трудныхъ въ Несторѣ, и во многихъ отношеніяхъ» [2]). Нечего поэтому удивляться, что оно подвергалось самымъ разнообразнымъ толкованіямъ русскихъ историковъ. Съ своей же стороны я въ дальнѣйшемъ изложеніи представлю и свое посиль-

---

[1]) Лавр., стр. 23.

[2]) Погодинъ: „Лекціи“, III, стр. 79—83.

ное объясненіе этого темнаго мѣста. Здѣсь же я остановлюсь только на предложеніи: «И рече Олегъ: се буди мати градомъ Руськимъ». Что оно внѣшнимъ образомъ не связано прочно съ текстомъ и можетъ быть изъято изъ него не только безъ всякого ущерба, но даже къ прямой выгодѣ для послѣдовательнаго теченія рѣчи—это не требуетъ никакихъ разъясненій, будучи очевидно само собою. Но и по самому колориту и складу своему приведенная фраза выявляетъ признаки своего чужероднаго, по отношенію къ данному мѣсту, характера. И дѣйствительно: язычникъ Олегъ ни съ того, ни съ сего произноситъ краткую, но многознаменательную рѣчь, составленную въ *библейскихъ выраженіяхъ* и обращенную *непосредственно къ самому городу Кіеву*[1]),—рѣчь, напоминающую, по своему возвышенному, торжественному тону, краткое слово, съ которымъ Цареградскій патріархъ обратился къ св. Ольгѣ по совершеніи надъ нею обряда крещенія: «благословена ты въ женахъ Руськихъ и проч.»! Позволительно, въ виду этого, признать, что слова: «се буди мати градомъ Руськимъ» произнесены были не Олегомъ, а апостоломъ, благословившимъ въ этихъ именно выраженіяхъ Кіевскія горы. Вотъ почему означенная фраза и должна быть перенесена въ разсматриваемое лѣтописное сказаніе о пророческомъ благословеніи, данномъ апостоломъ Кіеву.

3) Подъ 945 годомъ, въ извѣстіи о прибытіи Древлянскихъ пословъ къ Ольгѣ, читаемъ: «И присташа подъ Боричевымъ въ лодьи Бѣ бо тогда вода текущи въздолѣ горы Киевския и на подолѣ не сѣдяху людье, но на горѣ» [1]).

---

[1]) Уже А. А. Куникъ замѣтилъ, что выраженіе „мать градомъ“—библейское. См. II Самуила 20, 19: „и матерь градовъ Израилевыхъ“. Ср. А. Маркевича: „О лѣтописяхъ“, вып. I, стр. 151, гдѣ, впрочемъ, ошибочно указано, будто выраженіе это отнесено въ Библіи въ цитированномъ только-что мѣстѣ къ Іерусалиму, тогда какъ оно отнесено тамъ къ городу Авело-бео-Маахе, осажденному Іоавомъ, полководцомъ царя Давида.

[1]) Лавр., стр. 54.

Это мѣсто истолковано академикомъ Е. Е. Голубинскимъ въ томъ смыслѣ, будто издревле, и даже еще въ X вѣкѣ, весь Кіево-Подолъ находился постоянно подъ водою, такъ, что люди могли жить только на горахъ, изъ чего названный ученый, между прочимъ, выводитъ, что Кіево-Ильинская церковь, упоминаемая въ договорѣ Игоря съ Греками 945 г., существовала въ то время не на Подолѣ, а гдѣ то на уступѣ Михайловской горы со стороны Крещатика. Авторъ же статьи: «о началѣ христіанства въ Кіевѣ» [1]) опровергаетъ это толкованіе и сдѣланный изъ него выводъ, находя, что приведенное подъ 945 г. извѣстіе о томъ, что Днѣпръ шелъ тогда вдоль кіевскихъ горъ, поверхъ Подола, и что люди сидѣли въ нагорной части Кіева, указываетъ лишь что все это произошло, вслѣдствіе бывшаго въ томъ году *временнаго, случайнаго* наводненія. Съ этимъ послѣднимъ взглядомъ нельзя не согласиться. Но я въ свою очередь обращаю вниманіе на то, что изъ словъ: «бѣ бо вода тогда текущи въздолѣ горы Киевския» можно заключить, что составитель лѣтописи желалъ пояснить, *почему* Древлянскіе послы остановились на лодьѣ именно подъ Боричевымъ, а между тѣмъ поясненіе оказывается совершенно неподходящимъ, ибо послы не могли не пристать подъ Боричевымъ, все равно, протекала ли въ то время вода вдоль кіевскихъ горъ, или нѣтъ: другого мѣста для пристанища вѣдь не было. Но, насколько означенныя слова излишни и безцѣльны въ извѣстіи о древлянскихъ послахъ, настолько же они, наоборотъ, положительно необходимы въ нашемъ сказаніи о посѣщеніи кіевскихъ горъ апостоломъ. Сей послѣдній, повѣствуетъ лѣтопись, «по приключаю Божію, приде и ста подъ горами на березѣ». Варіантомъ къ словамъ: «по приключаю Божію» служитъ выраженіе «*благодатию Божиею*», запрятавшееся въ одномъ изъ списковъ Лѣтописи въ сочетаніи: «и приде въ Словенскъ, идѣже нынѣ (благодатию Божиею) стоитъ градъ великии Новъградъ [2]). И вотъ, для объясненія того, *въ чемъ* собственно, про-

---

[1]) Оттискъ изъ „Кіевс. Стар.“, Кіевъ, 1888 г., стр. 10.

[2]) Списокъ Соф. Акад., изд. 1795 г., стр. 3. См. «О составѣ рус. лѣтописей» Бестужева-Рюмина, Прилож. I, стр. 2.

явилось въ данномъ случаѣ благодать Божія, и прибавлены были первоначально слова: «бѣ бо *тогда* вода текущи въздолѣ горы Киевския и на Подолѣ не сѣдяху людье, но па горѣ». То есть: апостолъ имѣлъ возможность пристать непосредственно къ горамъ и выйдти изъ лодьи прямо на сушу, (берегъ значитъ иногда: суша, сухопутье[1]) только потому, что, по особому Божьему устроенію, случилось, что какъ разъ ко времени прибытія апостола весь Нижній Кіевъ былъ залитъ водою, протекавшею вдоль самыхъ горъ Кіевскихъ.

По дополненіи такимъ образомъ обсуждаемаго отрывка всѣми вышеприведенными вставками и по производствѣ въ немъ болѣе соотвѣтственнаго смыслу и ходу рѣчи размѣщенія словъ и предложеній, текстъ его представится намъ въ слѣдующемъ видѣ:

..."И пришедшю ему въ Корсунь, увѣдѣ, яко близь (есть) устье Днѣпровское и проиде [изъ Корсуни] въ вустье Днѣпровское. [А Днѣпръ втечеть устіемъ (*вар.:* треми жерелы) въ Понетьское море, еже море словеть Руское, по нему же, [якоже рѣша], училъ святый апостолъ Онъдрѣй, братъ Петровъ]. И оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ, и по приключаю Божію (*вар.:* благодатию Божиею) приде и ста подъ горами на березѣ. [Бѣ бо тогда вода текущи въздолѣ горы Киевския, и на Подолѣ не сядяху людье, но на горѣ]. *И обночевавъ*[2]). И заутра въставъ и рече къ сущимъ с нимъ ученикомъ: видите ли горы сия?— Яко на сихъ горахъ восияетъ благодать Божья: имать градъ великъ быти и церкви многи Богъ воздвигнути имать. И вшедъ на горы сия, благослови я [и рече: "се буди мати градомъ Русьскимъ"]. И постави крестъ [на мѣстѣ], идеже послѣже бысть Киевъ, и помолився Богу, и сълѣзъ (*вар.:* сниде) съ горы сея".

Чтобы убѣдить въ основательности моей догадки, что приведенный отрывокъ въ томъ видѣ, какъ онъ мною изложенъ, за-

---

[1]) См. напр. Лавр, стр. 18—"Михаилъ царь изыде с. вои берегомъ и моремъ".

[2]) *Слова курсивомъ* прибавлены въ позднѣйшихъ спискахъ лѣтописи. Ср. И. И. Малышевскаго: "Сказ. о посѣщ. рус. страны св. ап. Андреемъ", стр. 15, пр. 3.

имствованъ изъ какого-то недошедшаго къ намъ «Житія» Солунскихъ братьевъ, представлю слѣдующія соображенія:

Извѣстно, что авторы похвальныхъ словъ Кириллу и Меѳодію и составители ихъ житій весьма часто сравниваютъ Первоучителей съ древними патріархами, пророками, судьями и царями израильскими: Авраамомъ, Самсономъ, Гедеономъ, Соломономъ и т. п. [1]). Зная это, можно смѣло предположить, что въ данномъ случаѣ путешествіе св. Кирилла къ горамъ кіевскимъ уподобляется, хотя это прямо и не выражено, съ странствованіемъ праотца Іакова, изображеннымъ въ Библіи и еврейскихъ агадическихъ сказаніяхъ.

Такъ, Пятокнижіе (Бытіе, гл. 28) повѣствуетъ, что, по желанію и благословенію своихъ родителей, Іаковъ отправился въ Месопотамію. Вышедши изъ Беръ-Шевы, онъ пошелъ въ Харанъ и дошелъ до одного мѣста, гдѣ и остался ночевать, потому, что зашло солнце. Здѣсь въ сонномъ видѣніи явился ему Господь, который повторилъ свое обѣтованіе, данное Аврааму и его потомству. Пробудившись отъ сна, Іаковъ сказалъ: «воистину, Господь присутствуетъ на мѣстѣ семъ... Это не иное, что, какъ домъ Божій». Затѣмъ Іаковъ всталъ и взялъ камень... и поставилъ его памятникомъ и нарекъ имя мѣсту тому. «Бетъ-Элъ» (домъ Божій)».

Это библейское извѣстіе расширено въ агадѣ многими добавочными сказаніями, изъ коихъ укажу здѣсь лишь одно. Толкуя стихъ: «И дошелъ (wa-jiphga) до *одного мѣста* и ночевалъ тамъ, потому, что зашло солнце», — Талмудъ, а за нимъ и халдейскій переводъ Библіи (Таргумъ), основываясь на этимологическомъ слыслѣ глагола „wa-jiphga, значащаго: вопервыхъ, встрѣтилъ, натолкнулся, и, во вторыхъ, умолялъ, молился, объясняютъ, что Іаковъ, прибывъ въ Харанъ, сталъ печалиться и жалѣть, что не остановился попутно „*на мѣстѣ*“, подъ которымъ, по преданію, подразумѣвается гора *Морія*, отождествляемая агадою и

---

[1]) См. „Свв. Кириллъ и Меѳодій“ проф. А. Воронова, стр 183.

съ горою „*Хоревъ*“, и съ горою „*Синай*“, гдѣ молились Богу его отецъ и дѣдъ, и уже думалъ было тотчасъ возвратиться туда, но, по устроенію Божію, сотворилось великое чудо: земля сдѣлала прыжокъ, «перескочила», и гора Морія, сдвинувшись съ своего основанія, пошла на встрѣчу праведнику, который натолкнулся на нее—wa-jiphga въ первомъ значеніи. Здѣсь-то патріархъ, помолившись Богу (wa-jiphga во второмъ смыслѣ), заночевалъ, но не потому, что зашло солнце, а наоборотъ, Превѣчный преждевременно погасилъ денное свѣтило, дабы патріархъ оставался для ночлега и имѣлъ возможность бесѣдовать съ Господомъ втайнѣ, подобно тому, какъ хозяинъ тушитъ въ своемъ домѣ огни для того, чтобы доставить своему гостю ночной отдыхъ, а себѣ случай безшумно побесѣдовать съ гостемъ [1]).

Сравнимъ же съ этимъ сказаніемъ нашу лѣтописную повѣсть.

По желанію царя Михаила и по благословенію патріарха Фотія, св. Кириллъ, въ сопровожденіи своего брата, отправился въ подчиненную хозарамъ русскую страну. Изъ устья Днѣпра онъ пошелъ къ горамъ Кіевскимъ, изъ коихъ одна носила названіе *Хоревъ* (Хоревица),—гора Господня, гора Всевышняго. И вотъ, ради угодника, совершается необычное явленіе—«приключай Божій»: Днѣпръ выступилъ изъ своихъ береговъ и вода стала протекать возлѣ самыхъ горъ, вслѣдствіе чего св. Кириллъ какъ-бы натолкнулся на нихъ (wa-jiphga), получивъ возможность непосредственно пристать къ нимъ на своей лодьѣ и заночевать подъ одной изъ нихъ. На другой день, утромъ, святитель прорицалъ своимъ ученикамъ, въ числѣ которыхъ, безъ всякаго сомнѣнія, были и новообращенные имъ іудеи и іудео-хозаре, будущее величіе Кіева, какъ средоточія религіозно-церковной жизни русскаго народа («дома Божьяго») и, вмѣстѣ съ тѣмъ, какъ среды или вершины всей русской земли (въ агадѣ, мѣсто, гдѣ ночевалъ Іаковъ, изображается, какъ tabur ha-arez—пупъ или центръ зем-

[1]) Талмудъ Вавил., трактатъ Сангендринъ, л. 98 б.

ли) и затѣмъ, поставивъ на горѣ, вмѣсто *каменнаго памятника*, крестъ, помолился Богу, — wa-jiphga во второмъ смыслѣ этого реченія.

Уже одно это разительное сходство лѣтописной повѣсти съ еврейскимъ сказаніемъ обнаруживаетъ, что она относится именно къ проповѣдничеству св. Кирилла въ Кіевской Руси, въ виду того, что и пресловутое «Слово Кирилла Словенца Солунскаго, философа булгарскаго», содержащее въ себѣ въ легендарной формѣ извѣстіе о миссіи философа къ Болгарамъ, составлено также въ духѣ еврейской агады, вѣроятно, новообращеннымъ іудеемъ, какъ это обстоятельно объяснено мною въ другомъ мѣстѣ [1]).

Самый же фактъ посѣщенія Приднѣпровской Руси Солунскими братьями и проповѣднической ихъ дѣятельности въ Кіевѣ положительно подтверждается, между прочимъ, свидѣтельствомъ римско-католическаго «бреварія», гдѣ въ помѣщенномъ подъ 5-мъ Іюля краткомъ жизнеописаніи славянскихъ первоучителей прямо говорится, что св. Меѳодій, какъ передаютъ нѣкоторые писатели, ходилъ для проповѣди Евангелія въ Московію и основалъ епископскій престолъ въ Кіевѣ» [2]).

На этотъ же фактъ косвенно указывается и въ Паннонскомъ Житіи Константина. Я разумѣю знаменитое извѣстіе этого Житія о томъ, что, будучи въ Корсуни, Константинъ нашелъ Евангеліе и Псалтырь, писанныя русскими письменами, и человѣка, говорящаго русскою рѣчью, бесѣдовалъ съ нимъ, воспринялъ отъ

---

[1]) См. «Труды Кіевской Духов. Академіи» за 1891 годъ, Іюнь. Ср. отзывъ объ этой статьѣ покойнаго проф. Сырку въ его книгѣ: «Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV в., т. I, вып I: „Время и жизнь патріарха Евѳимія Терновского“ Спб. 1899 г., стр. 523—524.

[2]) Die V Iuli. In festo Sanctorum Cyrilii et Methodii. (Campoduni, a. 1882, p. 4): Evangelii lumen in Poloniam invexit et, ut nonnuli scriptores tradunt, sede episcopali fundata, in Moscoviam *proprii nominis disgressus, thronam pontificalem Kiowensem constituit.*

него силу русской рѣчи и скоро сталъ читать и объяснять русское Евангеліе. По весьма вѣроятной догадкѣ покойнаго проф. И. И. Малышевскаго, [1]) сообщеніе Житія, что Константинъ нашелъ въ Корсуни свящ. книги, писанныя по-русски, должно быть понимаемо такъ, что онъ *нашелъ* потому, что *искалъ* и *распрашивалъ*, желая найти остатки русскаго перевода свящ. писанія и богослуженія, чтобы воспользоваться ими для цѣлей своей миссіи. Является, однако, вопросъ: если извѣстія «Житія» о русскихъ книгахъ, по единственно вѣрному заключенію проф. А. С. Будиловича, нельзя, толковать въ какомъ-либо иномъ смыслѣ, кромѣ прямого, буквального, т. е. если принять, что эти книги были писаны на древнемъ славяно-русскомъ языкѣ, и не на булгарскомъ, либо готскомъ, либо шведскомъ, или датскомъ языкѣ, какъ полагаютъ другіе изслѣдователи, то для чего Константину, предъ тѣмъ, какъ отправиться въ Итиль къ Хазарамъ, могли понадобиться именно русскія книги? Понятно, что для цѣлей его миссіи ему необходимы были книги еврейскія и самарянскія, которыя онъ въ Корсуни, дѣйствительно, разыскалъ и изучилъ, такъ какъ въ преніяхъ съ іудеями и мусульманами онъ и ссылался на эти книги. Но для чего, повторяю, ему нужны были *русскія* книги? Не вправѣ ли мы отсюда заключить, что посольство, явившееся отъ Хазаръ въ Царьградѣ къ Имератору Михаилу III съ просьбою о присылкѣ ученаго мужа, который могъ бы переспорить евреевъ и сарацинъ, было отправлено, въ дѣйствительности, отъ Полянъ — Кіянъ, названныхъ въ «Житіи» Хазарами потому, что они управлялись княземъ изъ хазарскаго племени, находившимся въ зависимыхъ, вассальныхъ отношеніяхъ къ верховному хазарскому кагану, и что собственно къ нимъ-то, Полянамъ, и посланъ былъ миссіонеръ («философъ») въ лицѣ Константина, который, въ сопутствіи своего брата, отправился сперва въ хазарскую столицу на Волгѣ, гдѣ состязался съ бывшими при дворѣ главнаго кагана учеными мусульманами и іудеями, а затѣмъ,

---

[1]) „Свв. Кириллъ и Меѳодій“, Кіевъ, 1886 г., стр. 50.

«побѣдивъ» своихъ противниковъ и, главное, заручившись указомъ вѣротерпимаго кагана о томъ, чтобы никому изъ подвластныхъ послѣднему племенъ не возбранялся переходъ въ хрістіанство,— возвратился въ Корсунь, откуда потомъ и направился по Днѣпру къ конечной цѣли своего посланничества—въ Кіевъ, чѣмъ и объясняются его старанія предварительно розыскать и изучить книги, писанныя языкомъ, на которомъ говорила масса населенія Руси въ собственномъ и тѣснѣйшемъ значеніи—*Руси Кіевской.*

Наконецъ, намекъ на путешествіе свв. Кирилла и Меѳодія въ Русскую страну скрывается и въ Начальной Лѣтописи, въ словахъ: «А Днѣпръ втечеть въ Понетьское море..., по нему же, [якоже рѣша], училъ св. апостолъ Онъдрѣй, братъ Петровъ».

Это вставочное предложеніе съ преваго взгляда кажется совершенно излишнимъ, ибо выше, въ описаніи пути «изъ Варьягъ въ Греки», уже было сказано разъ, что «въ Понтъ море... втечетъ Днѣпръ рѣка», а что касается замѣтки о хожденіи по берегамъ Чернаго моря апостола Андрея, то рѣшительно непонятно, для чего и по какому поводу подчеркивается общеизвѣстное свѣдѣніе, что послѣдній былъ братомъ Петра. Между тѣмъ, если только исходить изъ того, что въ настоящемъ отрывкѣ рѣчь ведется о миссіи славянскихъ Первоучителей къ Приднѣпровскимъ Руссамъ, то становится яснымъ, что повѣствователь, по естественной ассоціаціи мыслей вспомнилъ, что и Андрей, какъ гласитъ преданіе, («якоже рѣша») ходилъ, въ сопровожденіи своего брата Петра, на проповѣдь въ побережья Понта, въ который впадаетъ своимъ устьемъ рѣка Днѣпръ, и что такимъ образомъ существуетъ сходство и преемственная связь между проповѣдническими подвигами братьевъ Солунскихъ и братьевъ Первоапостоловъ.

Въ заключеніе не могу не упомянуть о цѣломъ рядѣ статей проф. В. И. Ламанскаго подъ заглавіемъ: «Славянское Житіе св. Кирилла, какъ религіозно-этическое произведеніе и какъ историческій источникъ», напечатанныхъ въ журналѣ Мин. Народ. Просвѣщенія за 1903—1904 г., но, къ крайнему моему сожалѣнію, ставшихъ мнѣ извѣстными лишь теперь.

Достопочтенный авторъ въ обстоятельномъ своемъ изслѣдованіи, отличающемся богатствомъ литературныхъ справокъ и ссылокъ, проводитъ положенія, что сказанное «Житіе», составленное въ концѣ 9-го вѣка, но дошедшее къ намъ въ спискахъ не древнѣе 15—16 вв., есть памятникъ не историческій, а литературный, частію художественный, частію дидактическій, — что памятникъ этотъ въ томъ видѣ, какъ онъ существуетъ въ настоящее время, оказывается измѣненнымъ и дополненнымъ противъ первоначальной его редакціи,—что къ числу вставокъ въ Житіе относятся показанія о занятіяхъ Константина—философа еврейскимъ языкомъ и самаританскою рукописью, о нахожденіи въ Херсонѣ книгъ, писанныхъ русскими письменами, и человѣка, говорящаго русскою рѣчью, и о преніяхъ философа съ іудеями и мусульманами въ Хазаріи,—что разсказъ объ изобрѣтеніи славянской азбуки и о началѣ перевода Евангелія предъ самою поѣздкою Солунскихъ братьевъ въ Моравію, составляетъ тенденціозную моравскую выдумку,—что, въ дѣйствительности, переводъ священныхъ книгъ, сдѣланъ былъ Константиномъ еще въ 855 г. въ Царьградѣ, и что, самое главное,—философъ, вмѣстѣ съ братомъ, вовсе не былъ у собственныхъ Хазаръ, а былъ онъ въ 861 г. въ Руси, т. е. въ недавней Хазаріи, или, по письму Анастасія бібліотекаря къ епископу Гавдерику,—*Газарѣ*.

Противъ нѣкоторыхъ изъ этихъ выводовъ я позволю себѣ въ дальнѣйшемъ изложеніи сдѣлать свои посильныя замѣчанія, къ чему мнѣ представиться случай при разсмотрѣніи воспроизведеннаго въ Никоновской лѣтописи разсказа, встрѣчающагося у Константина Багрянороднаго и Зонары и вошедшаго въ составъ такъ называемаго Бандуріева греческаго сказанія о крещеніи Владиміра, а именно разсказа о чудѣ несгоранія Евангелія, брошеннаго въ печь съ разведеннымь въ ней огнемъ, каковая повѣсть, какъ мною будетъ указано, заимствована, mutatis mutandis, изъ самаританской книги Іисуса Навина.

На этомъ же мѣстѣ я отмѣчаю только, что мысль о томъ, что первое крещеніе Кіевской Руси послѣдовало при непосред-

ственномъ участіи слявянскихъ первоучителей и что хазарская миссія послѣднихъ была, въ сущности, русскою миссіею, отстаивается такимъ заслуженнымъ дѣятелемъ науки, какъ В. И. Ламанскій, и что въ пользу этого положенія говоритъ и отрывокъ, извлеченный мною изъ-подъ одной изъ словесныхъ насыпей, которыми столь обильно усѣяна наша Повѣсть временнымъ лѣтъ.

Г. Барацъ.

(Окончаніе слѣдуетъ).

Правило увѣщателное пияницамъ къ покаянію и трезвости ихъ, пѣваемое не въ церквахъ, но въ школахъ, 1779 года.

Подъ такимъ заглавіемъ передана была въ церковно-археологическій музей при Кіевской Духовной Академіи покойнымъ М. Г. Щербакомъ рукопись, неизвѣстно откуда къ нему поступившая, въ копіи 1789 года. Она имѣетъ литературную форму церковно-богослужебнаго канона и представляетъ изъ себя сатиру какъ на пьяницъ вообще, такъ въ особенности на пьянство обитателей церковно-приходскихъ сельскихъ школъ [1]), которые составляли главный контингентъ для пополненія института церковныхъ причетниковъ и даже сами принадлежали, въ нѣкоторомъ родѣ, къ числу церковниковъ. Повидимому они состояли изъ школьниковъ южно-русскихъ церковно-приходскихъ школъ того времени. Ихъ имѣлъ въ виду авторъ сатирическихъ статей 1729—1730 гг., подъ заглавіями «Синаксарь выписанъ изъ службы 12 нетлѣнныхъ братіевъ Коропскихъ» и «лѣкарство на болящихъ немощію пьянства или Бахуса новоизобрѣтенное [2]). Въ 1763 году Малороссійскій гетманъ К. Г. Разумовскій обратилъ вниманіе на церковниковъ этого рода и предписалъ при каждой

[1]) „Описаніе рукописей церковно-археол. Музея при Кіевской дух. Академіи, Н. И. Петрова, вып. 3, Кіевъ, 1879 г., № 665, стр. 680.

[2]) Тамъ же, вып. 2, Кіевъ, 1877 г., № 422, стр., 389.

церкви писать въ свободный реестръ ревизіи не больше трехъ дьячковъ и одного пономаря, а прочихъ церковныхъ причетниковъ, живущихъ своими дворами или по школамъ и шпиталямъ и въ праздности и лѣности шатающихся, писать въ ревизію въ рядъ съ посполитыми [1]). Объ этихъ же церковникахъ писалъ кіевскій митрополитъ Гавріилъ Кременецкій въ своемъ указѣ отъ 16-го сентября 1771 года, «что въ епархіи кіевской школьники разного званія люди съ мѣста на мѣсто бродятъ и по имѣющимся при церквахъ избамъ, такъ называемымъ школамъ, приставая, тунеядствомъ кормятся, и не токмо никакой пользы обществу не приносятъ, но паче разными своими безчиніями вредъ и соблазнъ причиняютъ, а чрезъ таковыхъ своевольныхъ бродягъ на церковнослужителей настоящихъ и постоянныхъ напрасное наносится нарѣканіе. Митрополитъ Гавріилъ строго воспретилъ держать при церквахъ излишнихъ, праздношатающихся церковниковъ, особенно изъ разночинцевъ, опредѣливъ штатъ церковниковъ по два человѣка на одного священника и не болѣе шести на трехпричтный приходъ [2]).

Но скопленіе излишнихъ, праздношатающихся церковниковъ все-таки не прекратилось и послѣ 1771 года, какъ мы видимъ изъ «Правила увѣщательнаго піяницамъ» 1779 года. По описанію этого правила, такіе бродячіе церковники преимущественно ютились около такихъ мѣстностей, которыя изобиловали горѣлкою и корчмами. Изъ нихъ упоминаются въ «Правилѣ» мѣстечки Короцъ, Березовъ и Янполь. Такіе церковники обыкновенно жили въ церковныхъ избахъ или школахъ, учили здѣсь дѣтей и пѣли въ церкви и за то, вѣроятно, получали какія-либо крохи отъ церкви и прихожанъ. Но, кромѣ исполненія этихъ оффиціальныхъ обязанностей, они промышляли еще партеснымъ пѣніемъ, ходили группами по базарамъ, по винокурнямъ и шинкамъ, на-

---

[1]) „Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіев. Академіи", серія 2, т. II, Кіевъ, 1906 г., стр. 38—9.

[2]) Указная книга Кіевской дух. Консисторіи за 1771 годъ, указъ подъ № 69.

вязывались на поминовенія и обѣды, а въ Рождественскіе праздники устраивали вертепъ и звѣзду и ходили съ пѣніемъ и музыкой по улицамъ, получая за то отъ доброхотныхъ дателей иногда немного денегъ, а большею частію угощеніе водкою. Отъ этого обычно развивалась у нихъ страсть къ пьянству, которая доводила ихъ до того, что они пропивали въ шинкахъ не только собранныя ими денежныя подаянія, но даже послѣднюю свою одежду. Въ «Правилѣ увѣщательномъ» есть указаніе и на то, что эти спившіеся съ круга церковники затѣвали любовныя шашни съ замужними женщинами.

Вскорѣ послѣдовавшее затѣмъ примѣненіе разборовъ духовенства и къ Малороссіи должно было уничтожить этотъ классъ излишнихъ, праздношатающихся церковниковъ; но нѣкоторыя характерныя черты этого бродячаго церковничества удержались и за штатными церковниками и послужили предметомъ осмѣянія въ нѣкоторыхъ народныхъ малорусскихъ пѣсняхъ и въ произведеніяхъ первыхъ малороссійскихъ свѣтскихъ писателей[1]).

Приводимъ здѣсь нѣсколько отрывковъ изъ «Правила увѣщательнаго піяницамъ», спеціально относящихся къ праздношатающимся церковникамъ.

«Отъ стражы утренныя до нощі въ корчмахъ пребываете, а в церквахъ нѣкогда же.

Достойно и праведно похулити подвиги и труди ваша го(рѣ)лкопійци. Обтѣкаете бо вселенную, аки орли во блатѣ парящіе, отъ града въ градъ, отъ веси во весь плѣгуще и творяще лядопивство, и гдѣ изобыліе шинковъ и вынныцъ жители имѣють, тамо аки пропостніе зміи возгнѣздаетесь; а идѣ же по желанію вашему не получите, то тамо и прахъ отъ ногъ своихъ отрясше, дерзаете возглашати апостолское слово: тецѣмъ, да постигнемъ! О елене быстротекущіе на источники трубніе! О онагри в жажду пиянства своего неутолиміе! Престанѣте отъ неполезного теченія

---

[1]) См. „Очерки исторіи украинской літературы XIX столѣтія“, Н. И. Петрова, Кіевъ, 1884 г., стр. 34, 80—82 и др.

вашего, да не отъ великой жажди преисполнившесь пянствомъ поврежденны погибнете...

Отъ притчей старшого пиворѣза Короповского чтеніе.

Память упивающихся с похвалами (отъ подобныхъ имъ пяницъ) на главахъ ихъ бываетъ таковыми, яко аще кто велми упиваетъся и расточаетъ имѣнія своя паче блуднаго сына, то собесѣдники его ублажаютъ и величаютъ его, глаголюще: дай Боже тебѣ здравые, и Богъ тебе благословитъ, что добрый есы человѣкъ! со всякимъ всяковъ и николи же гордиши, не сребролюбствуеши и не собыраеши сокровища на земли! И заразъ про здравые его поютъ и проливаютъ всуе. И когда еще въ карманѣ деньги корчемницы выдятъ, то тогда и закуски ему приносятъ, и люблятъ его, что добре поетъ, сказуя: аби ти здоровъ, а деньги будутъ. А когда уже деньги всѣ истощатся, то тѣ жъ сами корчевници нащетъ уплати ему не вѣрятъ и еще троскъ на его дишуще глаголютъ: пойди себѣ пречъ откуду пришелъ еси! Кто тебе вѣдаетъ, что ты за человѣкъ?! И тако окаянный расточивъ денги съ посрамленіемъ отходитъ оттуду...

Стихъ. Наипаче наполнися душа ваша поношенія гобъзующихъ с вами и уничиженія отъ шинкаровъ.

На всѣ евангелскія заповѣди исполнителіе явистеся, пиворѣзи. Не носите бо двоихъ ризъ, раздранными точію рубыщами наготу свою покрываете; ниже по двое обуваніе имѣете: злата и сребра при поясахъ не носите и не стяжаете. Аще бо от коихъ щедроподателей и получите когда пѣнязей, то и тие вы ускоряете в шинкахъ пропити. О душевреднаго вашего нестяжателства! въ недостаткахъ бо пѣнязей з рубищъ своихъ яко змієве линяете, и такъ голие яко бубни по запѣчкахъ и при групбкахъ в шинкахъ на соблазнъ приходящимъ скитаетеся. Стрезвѣтеся бо отъ пянства и соберитесь в храмъ Божий на пѣніе, моляще Владику, да спасетъ от пянства души ваша...

Тропаръ гласъ 4-й.

Яко свѣтозарная макуха под лавою возсия память ваша в горѣлкородномъ градѣ Коропѣ, пиворѣзніе! стѣкаетеся бо тамо со всѣмъ сонмищемъ своимъ от конецъ вселенія, аки к надежному

пристанищу, приносяще з собою великіе жмути непотребнихъ шпаргаловъ и партесъ, в нихже и самы сили не знаете. О, кто исповѣсть тамо ваша шатанія и дѣйствія, яко же чудеса в земли хамовѣ бываемая! Ми же, удивляющеся неистовству вашему, не стидимся глаголати: радуйтеся голкопійцы, изсушающіе потоки Ифтавскія...

Пѣснь 3. Ирмосъ: Пріидите, пиво піемъ новое.

Господи, не доброе ли сѣмя сѣялъ еси на селѣ твоемъ? Создалъ есы человѣка на земли по образу своему, далъ есы ему духъ жизны и разума, да послужитъ тебѣ в преподобіи, правдѣ и трезвости. Откуда убо искать плевели? откуду сыя приникоша ехидна исчадия неключимая, глаголю-пиворѣзи? Всы убо уклонишася в пянство, неключими быша нѣсть творяй благое, нѣсть до единого. Но изтрезвитеся и обратѣтеся ко Господу, пяницѣ съ Петромъ возивая: Господи, спаси ны, яко в глубинѣ пянства погибаемъ! Приводя иногда Даниилъ пророкъ тайну мерзкаго житія вашего, пиворѣзи, с печалію возопи: выдѣхъ,—рече,—мерзость запустѣнія, стоящую на мѣстѣ святѣ. Подобнѣ и на васъ сыя мерзость запустѣныя, пиворѣзы, выдима бываетъ: егда бо, безпамятно упившеся, дерзаете приходити въ святую церковъ и, вшедши на крилась, козоподобные разногласія своего на соблазнъ благовѣрнимъ людемъ издаваете звуки. Но горе вамъ, соблазнители! лутше бы вамъ жерновой камень повѣсивъ ня выяхъ вашихъ, погрязнути во глубоснѣ водной, нежели на соблазнъ во всегдашнемъ пянствѣ жизнь свою провождати. Возгласѣте убо со пророкомъ: спаси насъ, Господи, яко внидоша воды въ души наша!...

Слухомъ прослушавше пиворѣзы, гдѣ имутъ быти поминовенія усопшимъ и обѣди, радуетесь душами и трепещете руками, помигающе усамы, и отъ великаго вожделѣнія неприличное возглашаете въ себѣ слово: гробъ отверстъ гортань ихъ. О несмисленнаго вашего вожделѣнія! Тунеядствовать и упиватися жаждете, о пользѣ же душъ и о нужнихъ къ житию вашему никогда же помышляете. Престанѣте убо нечестиваго налога вашего, о истуканы Ханаанскіе, и истрезвытесь! Поидѣте к трудолюбнимъ

мравиямъ, лѣнивыи, и научитеся трудовъ, да не збудется на васъ реченное: посѣщите древо неплодное, вскую бо упражняетъ землю. И нынѣ слухомъ услышите и нехотяще внемлите [одебелѣ бо сивухою серлце ваше, горѣлкопійцы], е́же рече Господь: внемлѣте себѣ, да не когда отягчаютъ серца ваша обяденіемъ и піянствы житейскими, и найдетъ на вы день той, его же вы не вѣсте, сиесть день смерти. Вы же не тако обяденіемъ и печалмы житейскими, яко же всегдашнимъ пянствомъ толико себе отягощаете, что и главъ своихъ от земли, на ней же вы аки трупи бездушни валяетеся, возвести не можете. Но горе вамъ, пяницѣ! О, коль бремя тяжкое отяготи на васъ дияволъ!...

И нынѣ.

Выдѣвъ вся красящаясь и свѣтящая в скляницѣ, убѣгай яко отъ змия... Вы же, о пияницѣ, презираете премудрого заповѣди, и гдѣ толко зракомъ или слухомъ постигнути можете продающихъ, купующихъ и пиющихъ выно, тамо со всѣмъ сонмищемъ своимъ собираетеся, глаголюще (неприличпое вамъ) от писания: гдѣ будетъ трупъ, тамо соберутся орли. И тамо, не имѣя пѣнязей, пронзаете зракомъ своимъ, аки лютие василиски, свѣтящияся с выномъ сткляницѣ, желая ихъ, аще бы было возможно, совсѣмъ поглотити. Буде же пиющіи не удостояютъ васъ полною чашею, гордимъ окомъ и неситимъ сердцемъ на ихъ взираете и глаголите: назираетъ грѣшныкъ праведнаго и поскрежещетъ напь зубы своими. А не разсуждаете безумніи, яко не вино, но отъ криска ядъ во утробу свою вливаете. Обрящетеся воистину въ погибели своей, пяницѣ!...

Кондакъ гласъ 5.

Радуйтеся, пиворѣзы, и паки реку радуйтеся! Се радости день приспѣваетъ, день — глаголю — празника Рождественскаго зближается. Восътанѣте убо от ложей своихъ и восприимѣте всякъ по своему художеству орудия: содѣлайте вертепи, склейте звѣзду, составте партесы! егда же станете по улицахъ со звукомъ бродить, ищуще сивухи, приймутъ васъ казаны во кровы своя...

Слава.

Удивляюся, пиворѣзы, великому вашему безумію и имѣю вину порицати ваше всегдашнее пянство. Содрогаю, взырая на состояніе жития вашего; всегда бо в школахъ жителствуете, но никогда умудряетеся, и буи юнихъ отроковъ изучаете книжной мудрости, сами же состарѣвшися въ безумии всякое темное слово и гаданіе от писаний толковать понуждаетеся, но не по разуму... Воистинну уподобистеся вопіющимъ барабаномъ: и сыи бо войско возбуждаютъ к подвигу и брани, самы же никакова к тому имѣютъ дѣйствыя и сыли. Умудритеся убо и въ покаяніи возопійте: благословенъ есы Господи Боже во вѣки!..

Что скорое теченіе з Коропа до Янполя творите пиворѣзы, не ощущая обремененныхъ торбъ бездѣлними шпаргалами и васъ самихъ дубями наполненыхъ на хребтѣ вашемъ отягощенія? Еда ли угасе пламень вашея сладости в коропскихъ винныцехъ? Еда ли коропскіе корчемники смѣшиваютъ горѣлку с водою? Еда ли в Коропѣ оскудѣша горѣлчаніе источники? Еда ли ищете для воспитанія своего (наподобые Сарептской вдовицы) благотворящихъ вамъ женъ. На всякую прелщаетеся и трудитеся, безумныи! Лутше, молю,—совратѣтеся от неполезнаго вашего теченія в церковъ на утреню и воспойте благословяще Господа во вѣки!..

Сообщ. **Н. Ив. Петровъ.**

Додатки до огляду українських лубяніх співанників та малюнків.

В «Кіевской Старинѣ» ми звертали увагу шановніх читальників журнала на українські лубяні співанники та малюнки в статтях: «Украинскіе лубочные пѣсенники» (1905, іюнь) та «Народныя картинки на темы изъ украинской жизни» (1906, февраль). Оці вироби базарної літератури і штуки заслугують на особливу увагу, бо вони широко росповсюджуваються серед народа, на що вказує швидкість, з якою инші лубяні видання зникають з торгу. Послідня обставина змушує пильно слідити за лубяними книжками та малюнками, як що ми хочемо знати, чім годується духовне жадання народа. Тим-то ми вкажемо тут ті лубяні співанники і малюнки, які нам трапилось знайти за останні часи в базарних книгарнях і яких ми не згадували в попередніх статтях:

Співанники.

1) Баламуты. Украинскій писенникъ.— Бачили тільки одну обвертку від книжки, на якій намальовані хлопці; самої книжки в продажі не знайшлось.

2) Гопакъ. Малороссійскій пѣсенникъ. Составилъ Грыценко. Москва. Тип. И. Д. Сытина. 1904. — В співаннику 95 пісень; є пісні з Шевченка, Котляревського, Грінченка. Мова і правопис дуже покалічені. На обверці малюнок: козаки і дівчата танцюють під бандуру.

3) Кобзарь Перебендя. Собраніе малороссійскихъ пѣсенъ грустныхъ, любовныхъ, разгульныхъ, семейныхъ козацкихъ, шуточныхъ и проч. Изданіе книгопродавца А. Д. Сазонова. Москва, 1906 г. — В збірнику 92 пісні. Перша пісня — уривок з «Перебенді» Шевченка, але у змісті перша пісня показана: «Баламути». Мабуть це є перемснований збірник: «Баламути», бо всі співанники беруть своє назвіще від першої пісні. Послідня пісня: «Черноморецъ» перероблена на россійську мову, що вказує на сучасній перехід української пісні в російську народну літературу. Виписуємо усю пісню:

Ужъ я встану ли раненько,
Я умоюся бѣленько,
Я умоюся бѣленько,
Спорякуся чепурненько.
Возьму гребень, возьму донце,
Сама сяду подъ оконце,
Сама сяду подъ оконце,
Противъ ясного-то солнца,
Противъ ясного-то солнца
Не увижу ль черноморца?
Черноморецъ съ Дона ѣдетъ,
Семерыхъ онъ коней ведетъ.
Какъ восьмому вороному
При сѣдельцѣ-то новому,
При сѣдельцѣ-то новомъ,
Самъ въ кафтанѣ голубомъ.
Вода стала убывати,
Черноморецъ утопати;
Вода въ рѣчкѣ прибываетъ,
Черноморецъ утопаетъ.
Если бъ лодочку, весельце,
Я спасла бы свое сердце!
Если бъ лодочку, подушку,
Я спасла бы свою душку.

Такъ скажите, добры люди,
Что со мною теперь будетъ?
Если бъ лодочку, весельце,
Я спасла бы свое сердце!

Малюнок на книжці: лирник грае коло хати; його слухають парубки і дівчата.

4) Збирнычокъ малоруськихъ украинськихъ писень. Закувала та сыва зозуля. Зибравъ И. Овчинниковъ. Кіевъ. Изданіе книгопродавца Т. А. Губанова. 1906. — Ось як! Малоруських та ще й українських! Перша пісня — відома пісня з музикальної інтермедії П. І. Ніщинського, яка у других збірниках чомусь ніколи не міститься. Всього в співаннику 82 № пісень. Малюнок: хлопці і дівчата співають на улиці коло хати.

Окрім того, занотуемо нове видання збірника, який ми розглядали вже а статьї: «Лубочные украинскіе пѣсенники»: Черноморецъ. Сборникъ малороссійскихъ пѣсенъ. Кіевъ. Изданіе книгопродавца Т. А. Губанова. 1905. (На обверці: Молодой черноморецъ).

До літератури українського фольклору в лубяніх виданнях теж належить книжка: «Казки дида Хомы про чудне та хымерне. Кыивъ. Выданне книгопродавця Т. А. Губанова. 1905». Книжка містить в собі шість українських казок і пять приповідок. Малюнок: дід розказуе казки дітям.

Далі — малюнки на окремих аркушах.

1) Прощаніе косаря. — Малюнок той же самий, що на обверці книжки: «Молодой черноморецъ». Під малюнком слова: «Онъ; Гарная дивчина, Оксана, якъ бы тебе поцѣловавъ?—Она: Що тебѣ еще хочется, о якій! — Онъ: Не любитъ мене! (думалъ про себя, повѣся голову, косарь) Гарная дивчина! Чего бы не давъ, що бы угадать, що у ней на сердцѣ, кого воно любить?»

2) Іхавъ козакъ зъ Украины.—На аркуші чотире малюнка: 1) Козак їде, дівчина в житі; 2) козак прощається з дівчиною; 3) дівчина в хаті плаче; 4) дівчина стоїть при місяцю. Козак не українець, а донець з красними випусками.

3) Малюнок до пісні: «Ой за гаемъ, гаемъ». Мова пісні дуже попсована наприклад: «Чово винъ моргае, чы на мо волю, гей чи на коровы». На малюнкові — парубок, дівчина та воли. Малюнок аби-який, кумедний.

4) На сѣнокосѣ. — Дівчина спить під деревом, біля річки. Косарь побачив її і стоїть коло неї причарований. Тексту немае.

5, 6 и 7) Три аркуша з ріжними малюнками; є українські. На одному: 1) Парубок і дівчина в хаті; 2) парубок і дівчина піччю коло хати; 3) парубок і дівчина обіймаються під деревом. На другому: 1) Дівчата і козаки танцюють під бандуру; той самий малюнок, що на обвертці співанника: «Гопак», 2) козак на коні грае на бандурі; це малюнок Іжакевича надрюкований колись в «Нивѣ». На цих двох аркушах малюнки за для базарної штуки вельми гарні. На треттему аркуші три українських малюнка: 1) Лирник грае; цей малюнок знаходиться на книжці «Кобзарь Перебендя»; 2) чумаки коло багаття; 3) дівчата і хлопці, один з котрих танцюе гопака. Під малюнками підписи по россійськи, дуже чудні. Наприклад, під малюнком казака на коні з бандурою такі вірші:

Друзья, не все ль одно и то же:
Забыться праздною душой
Въ блестящей залѣ, въ модной ложѣ,
Или въ кибиткѣ кочевой.

Владимір Данилів.

М. К. ЧАЛИЙ.

(Посмертна згадка).

6 лютого помер постійний співробітник і член редакції «Кіевской Старины»—Михайло Корнієвич Чалий. Покійний, доживши до глибокої старости — 90 років — був живою памяткою минулих часів, і вся його діяльність належить тим далеким од нас часам; він любив згадувати їх і в своїх мемуарах залишив нам прекрасні історично-побутові малюнки українського життя, починаючи од 20-х років минулого століття. Наш журнал, який продовжує традиції «Кіевской Старины» — цієї історично-культурної літописі рідного краю, почуває на собі обовязок присвятити небіжчикові оці рядки, яко дань щирої поваги до памяти заслуженого українського громадянина і глибокого демократа.

Михайло Корнієвич Чалий родивсь 1816 року в Новгород-Сіверську, в сімьї бідного міщанина. Молоді роки його пройшли в обстанові міщанського побуту маленького города, що мало ріжнилася від сільського життя і мала самі тісні стосунки з природою. Поетичні околиці Новгород-Сіверська, його високі гори, Десна, її роскішні луги змалку привчили хлопця любити природу: «з самих ранніх дитячих літ полюбив я природу щирою, несвідомою любовью; у ній одній знаходив я відраду, забуваючи всі лиха свого істнування. Вона — виховала мене на свойому матірному лоні, зберігши в душі моїй невинність, простість і вражливість, на зло буденности й грубости, що кругом оточали мене».

(Воспоминанія, К. Ст., 1889, I, ст. 20). На світогляд і фантазію хлопця мав великий вплив його дід, столітній старець, що вийшов колись з-за Дніпра і добре памятав боротьбу українських селян і гайдамаків правобережної України проти польського панства. Оповідання діда збудили в душі хлопця любов до української старовини і посіяли перші зерна національної свідомости. Вони ж, мабуть, були й первісною причиною неприхильного відношення Чалого до поляків, що часами переходило в отверте ворогування і виявилось на ділі далеко пізніще, коли він служив учителем на правому березі Дніпра. «Моя любов до України, дякуючи цьому столітньому дідові, згадує Чалий у своїх споминах, вкорінилась в мені з самого ніжного віку. Як в тумані пригадую його поетичні оповідання про старовину довгими зімовими вечорами, при тусклому миготінню каганця. Завдяки цим оповіданням, я почув себе українцем з першим проблиском свідомости». (Воспомин., К. Ст., 1889, I).

Первісну освіту Чалий здобув у приватній школі якоїсь удови-капітанши; ця школа своїм безглуздим виучуванням напамять часословця, псалтиря та граматки, вічними різками за кожну провину—і без усякої провини — нічим не ріжнилась від звичайної дяківської школи тих часів. В 1828 році він вступив до гімназії. Новгород-Сіверська гімназія, зреформована в 1808 році з «главнаго народнаго училища» (заснованого в 1789 році, коли Новгород-Сіверський був іще головним містом сіверського намістництва),—одна з найстарших у цілій Росії середніх шкіл, відзначалась, як на ті часи, досить високим рівнем науки. На чолі її стояв діректор Ілля Тимковський, широко освічена людина (доктор гетінгенського університету і професор харьківського) і завзятий классик. Може бути, що почасти під його впливом, в душі Чалого зародились перші проблиски інтересу до літературної роботи і та глибока повага до класичної світової літератури, яка проходить червоною ниткою через усі спомини покійного, що виявляють собою прекрасний документ до історії його душі. У гімназії Чалий вчився разом з Костем Ушинським, відомим пізніще педагогом. В старших класах гімназії Чалий через свої

тяжкі матеріяльні обставини змушений був їздити на кандіції до поміщиків новгород-сіверщини, і це дало йому змогу добре обзнайомитись з кріпацькою Україною 30 років і на все життя вкоренити в його серці глибоку ненависть до кріпаччини. «Надивившись на безпутне життя нашого міщанства, я думав, що гірш цього життя немає у світі; але придивившись до звичаїв і обстанови життя дворян, я помирився з багатьма недостачами свого рідного болота» (Воспомин, К. Ст., 1889., V—VI, ст. 320). В 1840 році Чалий скінчив гімназію і поїхав шукати дальшої освіти в Київі. Після довгих клопотів йому вдалось вступити казенно-коштним студентом до молодого київського університету, який він і скінчив у 1844 році по словесному відділу, пройшовши весь іскус чисто-солдатського казарменного режіму, що панував тоді в університеті, а ще більше—в інтернаті для казенно-коштних вихованців. З того часу почалась його педагогична діяльність, яка протяглась рівно тридцять років—переважно на правобережній Україні, і тільки в останні часи на лівому березі. Служив Чалий спочатку в Немирові учителем тамошньої гімназії, потім у Київі, де його в 1858 році зроблено інспектором 2-ої гімназії. 1861 року призначено Чалого на посаду діректора білоцерківської гімназії, а в 1869 році діректором Ніженського ліцея князя Безбородка і гімназії при ньому. Небіжчик був останнім діректором ліцею до його зреформовання в историчпо-філологичний інститут (проти чого він дуже повставав) і в рік реформи (1875) покинув службу.

Таке поверхове curriculum vitae небіжчика до того часу, як він покинув педагогичну діяльність і оселившись у Київі, віддався своїм улюбленим заняттям літературою, переважно — упорядкованню своїх автобіографічних споминів. Результатом тих занять явились дві головні його праці: «Воспоминанія» и біографія Шевченка. Спомини Чалого, що друкувались свого часу в «Кіевской Старинѣ» і займають період часу за ціле півстоліття— од 20-х років, належать до одних з найліпших зразків автобіографії і мають високий історичний і художественний інтерес. Історик шкільної освіти на Вкраїні за пятьдесят років (20—70 рр.)

матиме в них надзвичайно цінний і інтересний матеріял. Ці спомини малюють нам яскраво побут дореформенної російської школи, перші роки київського університету з його інспектором-полковником і професорами-неуками, оповідають інтересні подробиці з часів польського повстання 1863 року на правобережжу і нарешті обіймають період т. зв. пироговських часів у київській шкільній окрузі—один з найсвітліщих її моментів. Вони показують нам і глибоко-демократичну вдачу небіжчика, його щиру любов до українського народа, неприхильне відношення до його ворогів—польського панства, що зародилась, певно, ще під впливом оповідань діда Олексія, а виявилась отверто підчас служби Чалого на правобережжу, малюють його чоловіком з тонко розвинутим естетичним чуттям і замилуванням до природи.

М. К. Чалий був, як звуть, стіхійним органічним українцем: про це він говорить і сам в процітованому вище уривкові своїх споминів. Живучи в Київі та в Київщині він був свідком народження українського демократично-національного руху і безперечно гаряче йому спочував. Довга урядова служба та й тяжка житейська школа, яку він пройшов змолоду, виробили в йому ту рису характера, яка звичайно формулується словами: «не виставлятись із своїми переконаннямя». Але було б гріхом проти памяти небіжчика сказати, щоб він ховав їх; навпаки, всі, що його знали, свідчать, що Чалий був натурою хоча трохи замкненою, до чого, певно, привчив його службовий режім, але простолінійною, висловлювався отверто і рішучо. Але найліпше свідчить про його переконання і незалежність думок факт прилюдного промовляння над труною Шевченка у Київі, коли її везли з христорождественської церкви до пароходної пристані на Дніпрі. Чалий був тоді інспектором гімназії. Що до його відносин до справи українізації народньої школи досить сказати, що він поділяв погляди на цю справу свого приятеля, відомого українолюбця М. Тулова, помічника попечителя київської шкільної округи. Чалий не належав офіціяльно до старої української громади в Київі. Своєрідний скептіцизм, деякий нахил до ідеї монархізму, певно, утримував небіжчика од активного заманіфестовання своїх

українських сімпатій. Коли ж він скинув з себе пута службових обовязків, що останніми часами мали більш адміністраційний ніж чисто-педагогічний характер, Чалий отверто виявив своє українофільство (цей термін в його первісному, не зшаржованому виді, найбільше підходить, на нашу думку, до небіжчика) в літературній діяльности.

Року 1882 випустив він книгу «Жизнь и произведенія Т. Г. Шевченка», що здобула йому ширшу відомість в українських кругах. Ця книга, яка містила найбільш повний до того часу життеписний матеріял про великого поета і дуже гарну й теплу характеристику його творчости, довго уважалась найліпшою біографією Шевченка. І після того Чалий не переставав збирати матеріяли до Шевченкової біографії, іноді дещо дрюкуючи в «Кіевской Старинѣ». Книга його про Шевченка мала своє наукове значіння аж поки не зьявились праці Ол. Кониського.

Того ж року почала виходити «Кіевская Старина» і Чалий зробився її постійним співробітником і гарячим прихильником, заховавши інтерес до неї аж до самих останніх років свого життя. В 1889 році він видрюковав у ній першу частину своїх споминів, а в 1892-95 — другу. В 1900 році видрюковав він у «К. Стар.» свої спомини про 2-ру київську та білоцерковську гімназію. Окрім того зредаговав він кілька статей і споминів про Шевченка та Куліша, переписку одного й другого. В 1897 році надрюковано його статтю «Юные годы П. А. Кулиша». З окремих публікацій перу Чалого належать брошюри «Записки украинца о польскомъ возстаніи 1863 года» (Київ, 1864 року) і «Андрей Ивановичъ Дикій» — біографічний нарис (К. 1870 р.) Дрюковав небіжчик також цілий ряд статей в «Кіевлянинѣ» перших років, коли той ще не був рептілією, як зараз.

Останні часи свого довгого віку М. К. провів осторонь від громадського життя і вже рідко де зьявлявся «на людях». За два три минулих роки перестав він показуватись і на панахиді по Шевченку, на яку акуратно являвсь протягом усіх років, як тільки вона стала відправлятись публічно. Але свого інтересу до

української старовини, а спеціяльно до памяти Шевченка не позбувся він до останніх часів.

Істнуе фотографічна група членів редакції «Кіевской Старины» 1894 року: в осередку її сидить кремезний дід з сивими козацькими вусами і з пронизуючим поглядом розумних очей, з під густих навислих бровей. Ціле обличчя і постава всієї фігури виявляє якусь енергічність і, ми сказали б рішучість і твердість, що відповідають характерові цього діда — М. К. Чалого. Типова фігура стародавнього козацького полковника або й гетьмана, — скаже кожний, хто гляне на постать небіжчика, як її сфотографовано на групі 1894 року. Таким же твердим, кремезним козаком був М. К. у своїм довгім житті. В його особі зійшов у могилу один із старших українців-громадян, ідеали яких були сформуловані в часи народолюбства і козакофільства 60 років, і котрі ставили на першому плані справу увільнення українського народу од кріпаччини і шляхетсько-польського панування (на правому березі). Життя далеко відбігло поперед його, поставивши і навіть порішивши цілий ряд нових питань громадського життя; але покійний заховав до кінця демократично-народницькі переконання кращих часів своєї молодости і стояв серед нас, яко старий дуб між нових парослів, жива памятка далеких днів.

Д. Д—ко.

З українського життя.

Боротьба українських студентів за українські кафедри. Відгомон цієї боротьби в народніх массах. Петиція учнів глухівського учительського інстітуту в справі українських предметів. Шевченкові роковини по селах. Організація „Української Трудової Громади" в Державній Думі.

Український народ, не тільки як культурно-псіхологічна одиниця, але як і політична категорія, виростає саме тепер із стадії ембріона. Серед його відбувається елементарний процес національного відродження; обьективні ознаки його, що далі, стають численнішими, а по інтензивности та значінню—важнішими. До якої сторони цього процесу ми не звернемось, в кожній зустрінемо радосні факти то стихійного, то більш свідомого, то, нарешті, активного змагання за увільнення від національної панщини, зустрінемо факти реакції на віковий національний утиск. Тяжкий терпистий шлях доведеться ще пройти українському народові, поки він здобуде всі необхідні для вільного розвитку національного права і гарантії, але сама елементарна потреба такого розвитку з логікою фактів зреалізує скоро чи пізніш його національні змагання і зробе їх живими фактами живого національного життя. І як в кожному національному рухові єдиним шляхом, що забезпечує усіх, є тільки шлях боротьби, то, очевидно, на цей шлях мусів стати і український народ.

Одправним етапом цієї боротьби, як відомо, стало питання про націоналізацію просвіти на Україні. Порушене спочатку ін-

телігентними групами українського громадянства: культурно-просвітними товариствами, земствами, городськими думами, учнями вищих та середніх шкіл, воно, що далі починає заінтересовувати ширші гурти вкраїнського громадянства. Тепер можно вже з певністю сказати, що питання про національну школу на Вкраїні стає питанням *народних українських масс*. Про це можуть свідчити хоч би ті численні листи, які засилаються до редакцій «Ради» та «Рідного Краю» з приводу боротьби українських студентів за заведення на Київському университеті чотирьох кафедр з українознавства. В цих листах виявляється щира подяка і гаряче спочуття українським студентам за їхні змагання і бажання як найскоршого здійснення останніх. Листи засилаються від ріжних групп громадянства. Тут зустрінеш і «гурт мешканців» вкраїнського міста, і «гурток» учнів з гімназій, духовних семинарій, учительських інститутів і инших шкіл, як середніх, так і вищих, що «насаждають» российську культуру на Україні. В инших листах «учні вищих» або «середніх шкіл»,—українці з походження, але примушені діставати освіту в Петербурзі, Москві, Дорнаті, Ярославі, Казані, Томську, Новій-Александрії то що,—засилають «товарищам—київським студентам» своє привітання, висловлюючи свій сум, що сами не можуть взяти активної участи в цій боротьбі. Чи мало надходить листів такого ж самого змісту з далекого Сибіру, з Кавказу та з инших российських місцевостів, де через ті чи инші причини, живуть українці, не гублячи звязків з рідною країною і живо інтересуючись проявами її національного життя. Але найбільший інтерес мають, безперечно, ті листи, що засилаються до редакцій згаданих українських часописів від тих групп українського громадянства, яких ще до останнього часу вважали за аморфну та інертну массу з національного боку. Маємо на увазі *селян та робітників*. Що далі, листи ці стають численнішими, виявляючи той глибокий інтерес, який збуджується у наших соціально покривджених массах до питання про рідну просвіту і про ненормальний русіфікаторський стан її на Україні. Звертаючись до змісту цих листів, ми, поруч із звичайним маніфестуванням солідарности і спочуття, що до заснування укра-

інських кафедр на Київському, Одеському та Харківському університеті, знаходимо яскраві вказівки на зріст національної свідомости серед українських селян та робітників і на розуміння ними великої ваги отієї справи, за яку так завзято взялись українські студенти. В багатьох листах селяне заявляють, що вони відчувають потребу національної школи на Україні і ганять русіфікаторську політику уряду; в заведенню українських кафедр убачають початок українізації народної школи, яка, на їх думку, мусить мати національний характер на всіх ступенях освіти, починаючи від нижчої і кінчаючи вищою. В деяких листах ця догана висловлюється досить гостро. Більшість листів кінчається закликом до боротьби і увагою, що вони—селяне абож робітники підтримуватимуть «товаришів» або «братів» студентів в їхніх змаганнях.

Окрему категорію листів становлять ті, що одержуються від робітників українських. Вони більш змістовні і умотивовані. Робітники розглядають справу українських кафедр і націоналізації школи на Україні з свого класового становища. В ненормальному стані останньої вони вбачають одну з численних ознак гніту сучасної капіталістичної держави, яка не тілько економично визискує соціально-покривджені класи, але й для культурно-національного розвитку їх кладе ріжні перешкоди. Робітники заявляють, що національний гніт відчувається найбільш тяжко ними, що він шкодить страшенно розвитку вкраїнської продукції і класової свідомости українського пролетаріату, а через це вони з усих сил прилучаються до українських студентів в їхній боротьбі за вільну національно-демократичну школу. Цікаво зазначити, що такі листи засилаються не тільки з міст, мало зачеплених денаціоналізаторськими впливами, але і із міст, де цей вплив пустив, як здавалось, глибокі коріння. Так, напр., робітники залізно-дорожних майстерень з Катеринослава в своєму цікавому листі, признаючи пекучу потребу української школи, протестують проти голословних обвинувачень з боку російських со-

ціал-демократів, начеб український пролетаріат зовсім уже обрусів і не розуміє своєї власної мови. Боротьба за право на власну національну школу та культуру є так само необхідною для українського пролетаріату, як і боротьба за поліпшення економичних умов життя робочого класу, і мусить іти поруч з останньою, бо тільки при вільному національному розвитку може бути і розвиток класової свідомости.

Не зупиняючись довше над змістом тих листів, які засилаються до «Ради» та «Рідного Краю» в справі заснування українських кафедр, ми мусимо тут тільки підкреслити їх величезне значіння, як певних документальних данних про розвиток ідеї національної емансипації широких народніх масс українського народа. Ці листи являются справді показчиком того, що український народ в *массах* своїх відроджується до національного життя, що свідомість його зростає, ширшає і виявляє певні тенденції зробити національні емоції реальними фактами життя і права. З другого боку факт глибокої заінтересованости робочих та селянських масс українського народа справою націоналізації народної просвіти на Украіні на всіх її ступнях, являється на нашу думку обьективною предпосилкою успішного закінчення боротьби. Очевидно, не дзвінкою фразою була заява промовця від українських студентів на загальній студентській збірці Київського університету (відбулось 15 лютого с. р.) про те, що домагання українських кафедр є не тільки виключно ділом студентським... Його породили нові потреби воскреслої нації. Наше домагання має глибокі коріння в тому соціальному рухові, який великими хвилями залив нашу країну і являється найкращим доказом отієї правди, висловленої Каутським, яка каже, що без соціального не може бути й національного. Демократичне студентство не може не стати на наш бік, бо ми хочемо розвитку для нашого народу, для наших робочих і трудящих масс народніх, інтереси яких завше лежали на серці студентства»... [1]) Народні масси українські щиро

[1]) Див. „Рада“ № 40.

відгукнулись на ту боротьбу, яку почало проводити за інтереси національної культури вкраїнське студентство і це додає йому необхідних моральних сил проводити її далі, не знесилюючись і не відступаючи перед ворожими заходами реакційної частини київських професорів університетських. Як відомо, ректор університета проф. Цитович, що спочатку дав негативну відповідь українським студентам на їхні домагання, не захотівши навіть мотивувати своєї відмови, під впливом резолюції загально-студентської збірки, примушений був передати справу про заснования українських кафедр на розгляд історико-філологічного факультету, в чому, звичайно, не можно не бачити певної, хоч поки що й не реальної, побіди українських студентів. Хотілось би, щоб професора згаданого факультету стали на висоті свого призначення наукового і подивились на справу очима справжніх наукових людей, для яких інтереси науки і життя мусять бути сінонімами. Хотілося, щоб київські професори пішли слідком за харківськими та одеськими, які заняли цілком протилежну позіцію, що до заснования кафедр з українознавства. Як відомо рада професорів Одеського і Харківського університетів висловилась принціпіально за задоволення домагань українського студентства. Наслідком такої позіції харківської та одеської професури в даннім питанні було те, що проф. Сумцов оголосив вільний курс історії української літератури в Харківськім університеті, а пріватдоцент Олександер Грушевський—курс історії України в Одеському університеті. По газетним відомостям, перші лекції д. Грушевського вже відбулися при великому числі студентів.

Як стоїть справа з кафедрами з українознавства на вищих курсах Лесгафта в Петербурзі—ще невідомо. По газетним відомостям, що промайнули було в пресі ще в кінці минулого 1906 року, рада професорів курсів Лесгафта мала закликати на українські кафедри деяких українських учених, але чи зроблено в цім напрямку якісь реальні кроки—невідомо.

З инших фактів боротьби за націоналізацію просвіти на Україні, що мали місто за останній місяць, треба зазначити заходи учнів Глухівського учительського інституту. Останні викли-

кано було спеціальними причинами, а власне: чутками про реформу учительських інстітутів, проект якої, при участи учительського персоналу інстітутів, має розглядатись при міністерстві народної просвіти. Прочувши про це, учні Глухівського учительського інституту, єдиного на Вкраіні, коли не рахувати такого ж в Феодосії, подали директорові відповідну мотивовану петицію в справі украінських предметів в інстітуті, текст якої, з огляду на його інтерес ми подаємо в цілому: «Ми, вихованці глухівського учительського інституту, украінці по національності, довідавшись, що питання про реформу учительських інстітутів незабаром буде розглядатися в міністерстві народньої просвіти, вважаєм за необхідне через представника од глухівського інституту упомянутися о своїх місцевих потребах. Вважаючи, що школа повинна бути національною, ми визнаємо, що учитель мусить знати культуру і побут того народу, якому його педагогична діяльність буде присвячена.

А між тим ця, одна із головних підвалин педагогіки, цілком ігноруеться, що до украінської школи. Виклад шкільного курса ведеться в неї на чужій для дитини мові, російській, та і сама російська мова дається дитині дуже тяжко, через те, що до вчення її діти не підготовані попередньою наукою рідної мови.

Ми, бувші вчителі серед украінського народу, із власної практики переконалися, що такий порядок не дасть можливости здійснити педагогичні правила: переходити од відомого до невідомого, од більш близького до далекого. Наука в народній школі російської мови і инших предметів шкільного курсу значно полекшується з заведенням украінської мови як предмета викладу.

Ми, як будучі народні вчителі, не хочемо стати чужими украінському народові, а через це і мусимо рахуватися з його місцевими інтересами і потребами, а це просто неможливо без знання його історії і літератури.

На підставі всього вище згаданого ми вважаємо необхідним заведення в глухівському учительському інституті таких предметів: украінської літератури і історії з викладовою украінською

мовою, а коли тепер, по техничним причинам, це неможливо, то з російською викладовою мовою.

Ми, нижче підписані вихованці глухівського учительського інституту, твердо віримо, що міністерство народньої просвіти задовольнить наше справедливе бажання мати у себе в інституті означені предмети і заведе їх в курс у реформованному інституті. Р. 1907, 15 лютого. (Далі ідуть 36 підписів [1]).

Чи буде мати якісь бажані наслідки ця петиція в недалекому будучому—невідомо. В інтересах і самої науки і народніх масс українських треба тільки побажати, щоб вона зустріла кращу прихильність та успіх, ніж анальогична заява київських студентів.

Згадавши в своєму огляді українського життя за минулий місяц про такі факти, як активні виступи нашої молоді в обороні прав рідної мови і українізації народньої просвіти на Україні, ми мусимо також зазначити ті широкі розміри, яких починає набувати серед ріжних верств нашого пароду святкування памяти Шевченка. Страдальчеська муза національного поета, його горяче-натхнене слово поета-борця, його доля—мученика все більше і більше стають рідними і близькими вкраінським народнім массам. Незабутній памятник поетичної творчости поета «Кобзарь» стає звичайним гостем в найтемніших кутках нашої країни, викликаючи там оті самі почуття горя і муки, потреби в боротьбі і побідної надії, якими жив, мучився і надіявся сам поет. Імя поета стає більш популярним серед вкраїнського народа, а вкупі з цім зростає і глибока пошана до його памяти. Доказом цього може бути хоч би той цікавий факт, що святкування памяти поета стає звичайною річчю не тільки по містах, як було доси, а й по селах. В числах «Ради» та «Рідного Краю», а також російських часописів, що видаються на Україні, повно за останній місяць звісток про влаштування спектаклів та вечірок «Шевченковських». Характерно, що в багатьох випадках *ініціаторами* «панахид» по

[1]) Рада № 52.

незабутньому кобзареві і вечірок являються *самі селяне або робітники.* Це може служити за найкращий доказ, що «мужицька» муза поета справді звязана тисячами нерозривних ниток з серцем народа і що той епітет, який літературні критики прикладають до поета—народний—справді відповідає змістові творчости поета. З другого боку зазначений факт може свідчити також про зріст національної свідомости у наших народніх масс, який завше, коли пригадати історичні аналогії, виявляється між иншим і в маніфестуванню з боку цих масс пошани до перших піонерів національного відродження, до перших апостолів національної волі і розвитку,

Переходячи від фактів культурно-просвітного характеру з поля нашого національного життя за минулий місяць до політичних, ми мусимо спинитись на результатах виборів з України до Державної Думи. Як зазначено вже було в минулій книжці «України» [1]) українські політичні партії, як організовані групи, брали, рівняючи, не дуже активну участь в виборах. Наслідки виборів навівали певний сум в свідомих національно кругах вкраінського громадянства, що до національної свідомости послів з України і їх активних виступів в Думі в справі оборони українських інтересів. Цей сум зростав в міру того, як закінчались вибори і почались сессії Державної Думи. Поруч з організацією народніх послів по політичним платформам, серед них відбувався також процесс організації і по національностям для спільної боротьби і оборони національних інтересів того народа, який їх послав своїми заступниками в парламент. Одні тільки посли українські не виявляли на перших порах ніяких тенденцій до національної парламентської організації. Принаймні в часописях не чутно було ніяких втішних звісток в цій справі. Одначе виявилось, що сум і пессимистичні висновки вкраінського громадянства були передчасні. Потреба в самостійній парламентський організації давно вже настигала серед послів з України, і для

---

[1]) Див. стаття Д. Д—ко. „З українського життя“.

того, щоб надати цій потребі реальні форми, бракувало тільки енергічних організаторів. Вони знайшлись, почасти серед самих же послів, почасти серед петербургських украінців. Спільними заходами влаштовано було з ініціативи чотирьох послів: Довгополова (посол від Нижнього-Новгорода), свящ. Гриневича (посол з Поділля), Хвоста та Рубіса (обоє з Чернигівщини) підготовче зібрання, на котрому, як сповіщає спеціяльний кореспондент «Ради» з Петербургу, [1]) малось обміркувати ось які питання: 1) чи варто при Думі видавати газету для трудових украінських мас, 2) на якій мові, скільки раз в неділю і по якій програмі (партійній чи безпартійній лівій) видавати її, 3) вибор редакційного комітету і запрошення співробітників для газети з членів першої Думи і з літераторів украінських і великоросійських, 4) чи треба партійним і безпартійним украінським депутатам для обміркування і оборони в Думі економичних і національних інтересів і для організації мас украінського народу еднатись в окрему групу, на зразок торішньої украінської і цьогорічніх: козацької, мусульманської, польської та инш. Думських груп».

Після довгих і цікавих дебатів, що виникли на зібранні, присутні посли обібрали з-поміж себе спеціальну комісію, якій доручили виробити доклад про ті принціпи, на яких моглиб зьеднатись украінські посли в «Украінську трудову громаду». В склад цієї комісії увійшли депутати: Н. І. Долгополов (Нижній-Новгородъ), Нечитайло (Київщина), Нумчак, свящ. Гриневич (Поділля), Сайко (Полтавщина), Рубіс і Хвіст (Чернигівщина). Ця комісія виконала доручення і виготовила відповідний доклад — декларацію, прочитану послом Рубісом на зібранню вкраінських послів 11 марта. Декларація по своему змістові аналогічна із змістом такоїж декларації загально-російської трудової парламентської фракції і тільки детальніще розроблена в тих точках, де йде річ про спеціяльні інтереси Украіни. Тут декларація вимагає: а) рівноправности украінської мови в установах громадських

---

[1]) Див. ч. 58.

і державних на Украіні, b) націоналїзації школи і c) політичної автономії Украіни, річ про яку украінські посли мусять зняти тоді, коли Державна Дума переглядатиме державні закони. Повний текст декларації ще не оголошений в пресі, і через це ми не можемо тут навести його в цілому. Газетні відомости подають тільки звістку, що декларацію цю принято було в цілому за вислов поглядів украінських послів на загальне політичне становище Росії, на ті засоби, через які можно поліпшити це останнє і—з-окрема—за вислов поглядів, що до становища Украіни. Сподіваючись в слідуючій книжці спинитись довше над фактом організації украінських послів в самостійну парламентську фракцію, ми тут обмежимось тілько загальними увагами з приводу цього величезного, з національного боку, політичного акту. Значіння його полягае в тому, що він в великій мірі може допомогти зростові національної свідомости вкраінського народа. Останній, виходячи саме тепер із стадії політично-національного ембріона, не може уявляти з себе свідомої цілком своїх національних прав політичної одиниці. І для того, щоб ця свідомість прибрала певні і зрозумілі для народніх масс форми, необхідно ще покласти чи мало праці з боку більш свідомих групп украінського громадянства. «Украінська трудова громада» Державної Думи, як політична організація заступників народніх при найвищій державній інституції, в цій справі може зробити чи не більше, ніж яка инша політично-украінська організація. Користуючись в своій діяльности більш сприяючими умовинами, ніж ті, в яких доводиться працювати украінським політичним партіям, вона мае і більше надій на бажанні наслідки своеі діяльности. Виступаючи в Державній Думі одностайно, самостійно, принаймні в тих справах, які торкатимуться інтересів Украіни, як нації, вона буде збуджувати національну свідомість вкраінських масс, миніфестуючи своерідність національних, культурних, політичних і господарських інтересів Украіни, відмінних в багато де чому від аналогічних інтересів инших націй і инших країн Російської держави. А коли зважити, що сьогочасні політичні умовини не дають можливости украінським політичним партіям

як слід розвинути свою діяльність, що до національного освідомлення і політичної организації вкраїнських народніх мас, то діяльність в цім напрямку украінских послів набувае саме тепер особливої ваги. Та політично-національна платформа, яку приняла «Українська трудова Громада», через свій ясно визначений соціалістичний напрямок, забезпечуе їй певний бажаний успіх і прихильність серед украінських народніх масс. І треба тільки побажати, щоб украінські посли виявили побільше енергії в тій великий справі, за яку вони взялись. Добрий приклад їхній буде імпульсом для такої ж енергійної праці над політично-національным освідомленням і організацією вкраінського народу в певну політичну силу і з боку всіх, кому дорогими е інтереси рідної країни, хто хоче їй активно допомогти в її новому національному життю.

С. Петлюра.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Огляд матеріалів по історії України.

Изъ воспоминаній графа Ѳ. Г. Головкина, и нѣсколько имъ набросанныхъ характеристикъ (стр 669—689). Русская Старина, 1907, № 3.

Останніми часами російська історична література збагатилася значним числом дуже цінних історичних джерел, які приносять де що і нашій історії: в останніх двох книжках „Всемірнаго Вѣстника“ за р. 1906 видрюковано дневник цариці Катерини II (згадується там про Разумовського); недавно вийшов дневник кн. Дашкової; в „Русской Старинѣ“ з першої книжки друкуються дуже цікаві записки грі Ѳ. Головкина і т. и. Гр. Головкин, стоячи близько до справ державних за царювання Катерини та Павла I, дуже добре знав тогочасні відносини, і державні і особисті. Його характеристики діячів тогочасних дуже влучні і цікаві. В останній книжці „Русской Старины“ подано цікаві подробиці про Разумовських, що ми й подаемо тут. „Разумовські—з роду украінці. Один з братів, Разумовський Олексій, що був співаком в придворній капеллі, впав в око цариці Елисаветі Петровні під час. служби церковної. Це порішило долю усієї родини. Він став фоворитом, і згодом дано йому графський титул та призначено його обер-егермейстером. Меньший брат його, Кирило, пас свиней поблизу Батурина; він сам оповідав мені такі подробиці. Свині, яких він пас, були не його, а родича їхнього селянина Будлянського, котрий був багатчий од них. Коли Олексій побачив, що доля йому усміхнулася, він згадав про Кирила і послав одного офицера, щоб привезти його з почотом; Кирило, которой був тоді вже дорослий, побачив офіцера і

подумав, що це його хочуть взяти в москалі, покинув своїх свиней і виліз на дерево, звідки його пощастило зсадити тільки голодом. Коли він приїхав в столицю, його почистили, одягли гарненько і доручили одному женевцеві,—здається Саладино на призвище,—щоб він його вивчив, як гаразд поводитися, та одшліфував його. В той час, коли цей наставник ходив до церкви, його ученик невинно собі, по-дитячи забавлявся.

Серед подарунків, що прислав Фридрих II руському двору, була препишна табатирка, оздоблена брильянтами; прислано її для брата фаворита. Раз якось в неділю Кирило, оставшися дома сам, достав табатирку з шафи, куди заховав її наставник, і коли цей останній вернувся додому, то дуже був здивований, побачивши, що Кирило повитягав обценьками, тими, що перегортають вуголля в каміні, усі алмази. Можна уявити собі, яка гарна була тоді табатирка! Коли фельдмаршал Разумовський покмічав, що сини його починали високо нестися, він завжди розсказував яку небудь оттаку штуку з часів своеї молодости, поясняючи її тим, що він простого роду. Цікаво було бачити, як люде дорослі, на високих посадах, в одежі з пишним золотим шитвом та обвішані орденами, мусіли спускати очі додолу перед присутніми, перед якими вони звичайно високо держали свій стяг.

Батько їх був великий на зріст, більш 6 футів заввишки, статурний; з обличчя був він не дуже гарний, але обличчя розумне. В його поведінці та в постаті було щось дике, східне, але загалом постать його була дуже своерідна та маестатична. Дякуючи тому, що виховання його почалося тільки з вісімнадцати літ, воно не могло зопсувати його почуття та властивої йому правдивости характеру; хоча він був дуже неввічливий, але через свій врожений здоровий розум часто повершав на раді своїх і розумніщих і з більшою кебетою колег. Він випадково здобув величезне майно, яке й тратив щедрою рукою. З його багацтвом йшли в парі його палац, величезний штат челяді та його гостинність. Через братову протекцію він був обраний отаманом (= гетьманом) українських козаків, але як це званіе дуже нагадувало часи Мазепи і не відповідало принціпам Катерини II, то він зрікся його, як вона того вимагала, за що получив фельдмаршальський жезл і велику пенсію з правом користуватися своею резіденціею — Батуринським палацом і тими землями, що до палаца належали. Він виїздив часом в ці маетности, коли після довгого про-

бування в Петербурзі, йому треба було зробитися бережливіщим. Під старість він оселився в Москві, де жив по-царські.

Разумовський подорожував по Європі. Коли він приїхав в Париж, Шуазель пояснив Людовикові XV, що йому слід виявити особливу пошану до такого значного чужостранця; король обіцяв зробити це. Тому-то Разумовського запрошено в Версаль, де він мав бути представлений окроме од инших особ, з якими король, як водилося, нічого не говорив. Король, хапаючись на полювання на кабана, забув геть усе, що йому було намовлено і, коли йому назвали фельдмаршала, він пройшов повз нього, не сказавши й словечка, тільки вимовив нічого не значуче: *а*!

— Очевидно, король лічить мене за кабана,—сказав Разумовський герцогові Шуазелю, стурбованому неуважливістю короля. Він хотів був поправити цей промах як найкраще для Разумовського, але фельдмаршал не захотів більш прибути до двору. Париж довго втішався з дотепа Разумовського і того, як він поводився після того випадку“...

А. Лотоцкій. На поворотѣ. Русская Старина, 1907, №№ 1 и 2.

Стаття ця почалася дрюком ще в 1905 році. Автор, добрий знавець стану духовенства, зібрав чимало матеріалу, вже опублікованого, а де що й з власних архивних виписок (про українське духовенство) і, все те скомбінувавши, подав в цій статті, яка служить доброю ілюстрацією для морального обличчя українського і великоруського дероформенного духовенства в XVIII столітті. Автор на основі тих матеріалів малює не одну негативну сторону побуту цього стану, його темноти, розбещенности, деморалізації, бруду в приватному житті. Справді, про яку освіченність може бути мова, коли орловський якийсь піп „читать почти не умѣетъ. Святителя Николая почитает Богомъ. О Христѣ Спасителѣ никакого понятія не имѣеть“, а кандідат на попи в м. Мерефу, студент Термовский „не токмо въ чтеніи книжномъ не искусенъ“, але коли його запитали: „колико есть во Христѣ лицъ“—одповів: „седьмъ“!... Але за те служителі Божі були искусні в „винному“ ділі. Не дурно ж митр. київський Рафаіл так писав в одному з своїх указів: „многіе пресвитеры... богомерзкіе пьянство возлюбили такъ, что всякой годины денно и

нощно чванца руками и устами съ великимъ вожделѣніемъ объемлютъ, токмо тое и думаютъ, дабы вино, или простѣе горѣлка отъ устъ не отходила; тое во время священнослуженія и мишлятъ, чтобъ съ просфирою гдѣ пойти, напитися горѣлки. Да единою чаркою не довольствуются, но до помраченія ума изпиваются... тамъ же на томъ мѣсту завалявшися просыпляются".

Сварка та бійка—була звичайною річчю серед осіб духовного стану, і позовів з того приводу бувало без числа. Та це й не диво, коли возьмемо на увагу стан освіти і культурних інтересів тогочасного духовенства. Ось ілюстрація надзвичайнішої домашньої сцени. О. Василій (з с. Попівки в Черниговщині) жалівся, що конотопська попадя Мигалевська вискубла йому бороду. „Когда,—показує свідок, о. Григорій (Мигалевскій)—з о. Василіемъ и другими двома священниками прійшолъ въ домъ Василія Рубана, сѣли себѣ любовне; заразъ попадья своего господина о. Григорія стала отсылать до господи домой, а о. Василій сказалъ о. Григорію: не йди, посѣдмо, и стали между собою цѣловаться; тогда попадья сказала о. Василію и попу своему: когда жили есте за брата, а теперъ за скурвого сына,—за що вы моего попа въ колоду сажали, сякій и такій сынъ? Въ той часъ о. Василій на попадью сказалъ: тю! Заразъ своего господина выпровадила она съ хаты и вернувшись, стала о. Василія безчестити. По довольномъ бечестіи о. Василій не могучи стерпѣть сказалъ: да цить же, бестія! И она, не перестаючи бранити, говорила: тобе не намѣстникомъ быть, але шапки шить и продавать... О. Василій сказалъ; да досить же болшъ мене ругати, бестія. И попадья заразъ кинулася до о. Василія, а о. Василій, не допускаючи ее до себе, взялъ за груди; а она его порвала за бороду и не мало волосовъ вырвала. И заразъ потомъ о. Василій плачливе одійшовъ" — закінчує цю драму единий свідок, що не був тоді на підпитку.

Поруч з цим серед духовенства дуже звичайною річчю були доноси, злодійство,—напр.: піп з с. Юсковець (переяславської епархії) Іоанн Максимов не вертав в церкву 20 рублів, що зібрав він в Січі на церковні потреби; инший краде церковні книжки, ризи... Дивлячись на попів, і меньші члени клира, дяки та паламарі, йдуть їх слідом: дяк заставляє в шинку епитрахіль, другий здерає з престолу одежу, а пономарь в Московській, що на курьих ножках, церкві, побачивши коло престола в печерці оливяний ковчег, де зберегалися заготовлені

на преждеосвящені літургії два агнці, взяв оден и „употребилъ въ **снѣденіе»**.

«Все це можливо було лишень при одній умові — духовому банкроцтві стану», як справедливо зауважає автор.

На нашій не—своїй землі. Уривок з записок правобічного шляхтича (стр. 25—43). *Літературно-Науковий Вістнік, 1907, кн. I.*

Д. I. Франко подає, з своєю передмовою, уривок із споминів Поляка, шляхтича, графа Старженського, відомого в свій час польського повістряря й поета. Це лишень уривок з якогось чи-малого, може нескінченого, але в усякім разі недрюкованого досі мемуару, що належить, як із змісту знати і судячи по почерку та паперу, до 1840 рр., перед р. 1848. В цьому уривкові оповідається про польську шляхту в Подільщині, Волині та в Украіні (Киïвщині). Оповідання це наповняє жахом душу читача... Як би це писав не сам шляхтич, що жив в тій атмосфері і був наочним свідком усього того, що він описує, то мабуть би кожному майнула в голові думка, що автор безперечно помішав Warheit з Dichtung, густо наложив чорних фарб, щоб тим яскравіще виглядала дика панська самоволя, нехтування прав людини і т. и. Але тут ми маємо автентичне джерело. Опис подій вийшов од особи, міцно звязаної з описаними ïм людьми і порядками, яка відріжняється від инших „культуртрегерів“ на Вкраіні тільки великою, аж дивною на той час гуманністю.

Та послухаймо, що він оповідає.

„Я бачив просторі села, яких дідич, Б. М. пораженний умовóю хоробою, велів усіх собак повбивати та постріляти у мужиків півнів, бо кожний голос збуджував у нього напад скаженини. Горе мужикові, що в його присутності крякнув, кашлянув або висяков носа; його катовано немилосердно мав за Бог-зна який злочин. Не разу нападі своєї химери молодий маняк велів бити селян без ліку, а сам звичайно дрімав, поки одбувалася екзекуція. Підвладні посіпаки не покидали бити, поки пан не прокинеться, і скатованого провинника мусіли виносити з подвірья, бо сам він не міг вже й порушитися“...

„В моїм сусідстві... жив п. I. Н. До таких самих огидних вчинків додайте його безприкладну розпусту. Насилував шістьнадцятилітніх дівчат, і не одне з тих дітей заплатило смертью за те знущання

над ними. Виявилося згодом, що та потвора не пожаліла й власних дочок. До того, просяклий венеричною отрутою, він ані одної хати в тій широкій маєтності не лишив без тієї памятки. Страшно було бачити ту гарну і свіжу подільську кров отроєну в жерелі життя, тих молодих селянок без носів, з вигнилим піднебінням, що переносили з покоління в покоління зародок страждань і соромного каліцтва.

„Поблизу мого маєтку живе дідич, що в тиранстві над селянами не уступить нікому. Ось який вчинок дасть про нього докладне поняття. Пастух не доглядів, як вовки покалічили барана. Знаючи наперед, що йому буде, він утік, поклавши неживого барана під дубом. Другого дня його зловили; привязали до того самого дуба, під яким лежав баран.

— Їж, собако, того барана, якого ти дав надьїсти вовкам,—так обізвався до нього дідич.

Це було в червні, хробаків вже намножилося в баранячім стерві. Привязаний до дуба пастух, не маючи навіть вільних рук, дочекався тієї муки, що хробаки поточивши бараняче стерво, перебралися на вязня і точили його так, як скотяче стерво. В таких муках, в смороді, голоді, спразі жив він цілих три дні, поки не сконав; хробаки виїли йому очі і через дірки добралися до мозку... В дубині в Р. стоїть хрест, поставлений під дубом, де загинув той пастух такою лютою смертью. Той хрест велів поставити богобійний дідич“.

Далі автор мемуарів оповідає ще кілька страшних вчинків польського панства... Один закопав живцем у муравлисько парубка за те, що вкрав вулік меду з пасіки, другий велів вирвати мужикові чотири здорових зуби, один по другому, за зрубані їм в панському лісї чотири берези; третій вигадує дівчатам кару, щоб не втікали од нього через те, що він їх роспродує по одинці: голих, привязаних до стовпа, простоволосих велить люто сікти різками, а потім у найбільшу спеку велить їм робити в полі під голим небом, не сміючи нічим прикрити голови.

Нарешті от ще одна ілюстрація—як бавиться собі молодий Подолянин.

«Дванацята година, спека нестерпима, гості вже поснідали порядно і по горілці та закусках опорожнили чимало чарок волоского вина. Господар веде їх до стайні, в якій завсігди стоїть кільканадцять упряжених і верхових коней. В стайні порядок взірцевий. Коні виблискують як ляльки, а стаєнні люди стоять кождий при своїй клїт-

ці, випроетуваний як солдат перед командиром. Черкас погладив білою хусткою першого коня до якого наблизився, а побачивши бруд на хустці, буркнув два слова. В тій хвилі приготовані на це катюги хапають стаенного, що стоїть біля цього коня, і один посіпака вичислює йому 50 батогів; це звичайна міра, менше у Черкаса не бьють, хиба за більше можна поторгуватися. Підчас тої бійки гості прохожаються по стайні і бавляться розмовляючи байдужно про коней, а висічений стаенний, відібравши удари, бере греблицю і щітку і починає чистити коня.

Але щож це за зойк чути біля причілка стайні з південного боку? Хозяїн з гістьми виходить сам із стайні. Обступили якийсь предмет, що лежить на землі і сміються голосно. До кого ж то вони так придивляються? Оце обвиті дергами і міцно звязані шнурами лежать на землі два слуги з обголеними головами, лицями, обернені до сонця. Отак покладеним горілиць, оповитим немов у пелюшках і зовсім безвладним, помазано лиця прісною патокою, а зваблені розігрітим медом оводи, мухи та мурашки купами лазять по лицях і завдають собі страшенну учту. Різкий біль доводить мучеників до конвульсийних порушень, і отсим рухам їх лиць придивляється хозяїн і його гості і сміються, мало не тріснуть

Один із присутних узяв на кінець палички шматок лайна, помазав ним місце, з якого вже був зіссаний мід, і нарисував вуси; той учинок показався иншим дуже блискучим дотепом і побільшив веселість усіх зібраних. Натішившися доволі цим видом, зібрані вертають до стайні. Там вичищеного вже коня Черкас знов погладив білою хусткою, а бачучи, що бруду вже на ньому не було, велів вичислити ще 50 батогів недавно битому стаенному, щоб його, як мовив, переконати, що кінь може бути утриманий зовсім чисто. Похваливши той, на їх думку справедливий, присуд хозяїна, гості ввійшли з ним до двора, велівши попереду кождий із них осідлати собі верхівця для проїздки.

Як у стайні, так і по фільварках та гумнах не обійшлося без биття канчуками з наказу дідича і все в присутности гостий, яких ця одноманітність не нудила ні трохи. Приїхавши до двора, застали вже накриті столи і засіли до обіду.

По обіді подано гостям люльки. І всі вийшли на ганок. Перед ганком стояв старий козак, навмисно покликаний до двора, аби хозяїнови і гостям подав новий спосіб пообідної забави. Той козак, на

прозвище Іван Вернигора, давній слуга Черкасів, освоений з батогами як кінь на московській почті, йде об заклад, що за чотири рублі сріб. видержить сто батогів з чиеї будь руки, окрім—як кaже з підхлібним усміхом—могутньої правиці ясновельможного презеса Черкаса, свого дідича. Цей заклад збуджуе охоту у присутних гостей, беруться за калитки і чотири з них дають кождий по рублю козакові, який за це мае відібрати від каждого, як кажуть, по 25 відливаних батогів. Уложивши згоду борці и добровільний винуватець беруться за діло. З яким напруженням, з якою заїлістю знущався над козаком кождий з інтересованих і відбиван данного йому рубля, це можна порівняти лише з нечутливістю і гартом катованого драба, що більше як годину витерпів у тих тортурах.

Ця забава і веселі уваги над нею заняли хозяїнови і гостям час аж до вечері, що була лише повторенням обідної учти, з тою хиба ріжницею, що покликано скакуна, який грав на торбані і пописувався козацьким танцем та співанням сороміцьких українських пісеньок.

Так гарно проведений день треба було закінчити остатнім учинком, характеристичним для цієї підлої зграї. І в самім ділі, коли почало смеркатися і поки гості забралися до спочинку, вислані в село стаенні козаки привели хозяїнові та гостям де-кілька дівчат, силою вхоплених із селянських хат. Роздягнені до гола з наказу хозяїна і кожда в тім стані віпхнена до спальні одного гостя, служили всю ніч жиром для тої розпутної і на всяку погань вигадливої молодіжи, а тим часом козаки нагаями відганяли матерей тих нещасних, що стояли за плотами і сміли тілько плакати.

Чи описую тут забави обивательських синів на Поділю, чи може сваволю Айрокезів та Гуронів? Ні, Айрокези та Гурони знущаються над ворогом, зловленим у битві, але моїх земляків ніхто не мучить і не грабить. Нам судилося бачити це і терпіти за їх злочини в тім XIX віці, прозванім віком освіти, в країні богатій усіми дарами природи і мало не в тій самій хвилі, коли наші брати добивалися—свободи для всіх верстов людности Польщі.

М. Лемке. Молодость „отца Митрофана“. (стр. 188—236). *Украинская прокламація 1847 года* (стр. 36). *(Былое, 1907, № 1).*

О. Митрофан—це жартівливе призвище Митрофана Даниловича Муравского, одного з визначних російських революціонерів в 1860—

1870 рр. Автор в цій статьї подає новий матеріал про перший процесс (в р. 1862) Муравского, і з нього можна бачити, за які невинні, на наш тепер погляд, речі арештовували і засилали мирних людей. В процесі цьому, присвяченому переважно діяльності недільних шкіл в Харькові та в Київі, замішано було і деяких відомих згодом українських діячів, як Єфименко, Левченко. Цікава записка сенатора Жданова, якому доручено було розслідувати справу „Тайного общества открытаго въ Харьковѣ". Зазначивши, що в р. 1855 в Харькові заснувався студентський політичний гурток, який мав на меті—перемінити істнуючий державний лад в Росії, і навіть ніби то «истребить всю августѣйшую его императорскаго величества фамилію», сенатор Жданов пише: «*Средствомъ* къ достиженію цѣли полагали, между прочимъ, *распространеніе либеральныхъ понятій между простымъ народомъ и раскольниками*... Въ виду этой цѣли „члены общества признали необходимымъ заняться *приготовленіемъ себя* къ предстоящему назначенію и *другихъ*". Таке обвинувачення тепер викликає лишень усміх у нас, але в ті часи і цього було досить, щоб людей позбавити волі і одпровадити в далекий край. До цього ще додаймо, що Жданов сам признаеться, що «общество, какъ видно, не уяснило себѣ еще мысль о томъ, какимъ путемъ удобнѣе проводить между народомъ пропаганду своихъ преступныхъ идей, а предположеніе объ учрежденіи воскресныхъ школъ опредѣлительно еще не высказалось. Но уже и въ то время ясно было заявлено намѣреніе, подъ видомъ распространенія грамотности, подготовлять простой народъ къ принятію участія въ осуществленіи преступныхъ цѣлей". Далі сенатор поясняє, яким способом брався харківський студентський гурт «осуществлять преступныя цѣли»: Завадскій написав *замѣтки*, немов би казочку „о происходящихъ для народа неудобствахъ отъ монархическаго правленія", і *поученіе* простому людові, де, між иншим, сказано було такі страшні речі: „народу нужно знать, какіе порядки были у насъ въ старину, что въ нихъ хорошаго, что нужно перемѣнить и какъ бы это сдѣлать". Окрім того, щоб досягти назначеної мети той злочинний гурт людей «признавалъ полезнымъ имѣть въ виду пользоваться"... св. Евангеліемъ, „такъ какъ оно, по духу своему, противорѣчитъ самодержавію»... Розуміється, що коли після студентських розрухів в р. 1858 у Харькові частина членів цього небезпечного для державного ладу товариства переїхала в Київ, то звернуто увагу і на Київ. І от наслідком тієї уваги була друга частина записки сенатора Жданова „Учрежденіе

первыхъ воскресныхъ школъ въ Кіевѣ». Тут він доглядів нову констрацію, або, краще сказати, протяг Харьківської: „воскресні школи" засновано для того, „чтобы обученіемъ простого народа имѣть въ немъ вліяніе и поддержку для осуществленія задуманныхъ цѣлей"..

«Ближайшая сокровенная цѣль и направленіе учреждающихся въ Кіевѣ воскресныхъ школъ весьма ясно высказывается даже въ темныхъ намекахъ и полувыраженныхъ мысляхъ, заявленныхъ главными дѣятелями въ ихъ письмахъ и прочихъ бумагахъ, бывшихъ въ разсмотрѣніи слѣдственной комиссіи".

Бекман пише: „настало другое время, открылось болѣе простора для общественной дѣятельности... основался кругъ студентовъ, въ которомъ исчезли всѣ враждебныя начала, раздѣлявшія нашъ университетъ. Среди этого круга родилась мысль объ учрежденіи воскресныхъ школъ!» Тільки й усього...

Другий знову пише Муравскому: «ура! ура! Митрофанъ Даниловичъ! Поздравляю съ открытіемъ воскресныхъ школъ! Душевно радъ, что вы у брега!" А Левченко, дак той зовсім вже отверто, на думку Жданова, висловлюеться: «средствомъ къ распространенію въ массѣ простого народа либеральныхъ идей должны служить воскресныя школи".

І наслідки цієї записки, яка викрила такий державний злочин, були ось які: П. С. Єфименка заслано в Пермь, Бекмана —в Вологду, Левченка—в Курск, В. Португалова — в Шадринск, Ивкова—в Слободской, Вятск. губ., Завадского--в Каргополь, Оленецк. губ., Муравского—в Бирск, оренбург. губ.

Державний лад за те на якийсь час остався незахитаний...

В цій самій книжці журнала подано ще цікавий документ „Украинская прокламація 1847 года".

Прокламація ця зьявилася в квітні місяці р. 1847 на паркані коло якогось будинку у Київі і стояло в ній таке:

Къ вѣрнымъ сынамъ Украйны.

Братья! настаетъ великій часъ,—часъ, въ который вамъ представляется случай смыть поношеніе, нанесенное праху отцовъ нашихъ нашей родной Украйнѣ подлою рукою вѣчныхъ враговъ нашихъ.

Кто изъ васъ не подниметъ руки на великое дѣло...
За насъ Богъ и добрые люди!
Вѣчно вѣрные сыны Украйны—враги кацаповъ".

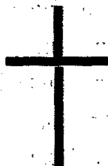

Копію з цієї прокламації генер.-губернатор Бибиков, що був тоді в Петербурзі, подав в „III Отдѣленіе" 13 квітня 1847 року. На „докладі" „III Отдѣленія" Миколай Павлович поклав таку резолюцію:

„Явная работа той же пропаганды изъ Парижа; долго этой работѣ на Украйнѣ мы не вѣрили, теперь ей сомнѣваться нельзя, и слава Богу, что такъ раскрылось; Бибикову дай знать, что пора на мѣсто и надо вездѣ строго смотрѣть. 14 апр. 1847 г."

Очевидно, що цей клаптик паперу, наліплений не знати ким,—може бути патріотом дуже непевного напрямку,—чимало сполошив російський уряд... Тоді насовувалися грізні події, що вибухнули через рік в суміжній Австро-Угорщині, і урядові, і Николаю Павловичові зокрема, скрізь ввижалася Парижська пропаганда...

С. С. Орлицкій Южно-русская республика. Изъ исторіи освободительнаго движенія. (Историческій Вѣстникъ, 1907, № 3).

Під таким голосним заголовком уміщено матеріал, до якого треба відноситься cum magno grano salis. Автор малює одеські події літом 1905,—так звані «Потьомкинські дні» і настрій громадський перед тим,—малює цікаво, але усе його оповідання перейняте наперед собі поставленою гадкою: скрізь на всій вині «жид», і «что бысть—ничто же безъ жида бысть». Коли б брати в серьоз те, що оповідає автор, очевидець подій того часу і, дивним дивом, немов би то ще й введений найголовнійшими проводирями повстання, — розуміється „жидами",—у деталі конспірації, то в Одесі уже порішено було долю України, і ми зараз тільки випадково живемо „в констітуційній самодержавній монархії" (по Готському календарю), а не у вільній країні—Південно руській республиці, яку от-от мав утворити лейтенант Ш.......

— Чого ви дивуетеся?—оповідае авторові голова повстанців — Цукерберг.—Матроси на нашому боці. Офицерів, котрі не пристануть, Шмидт обіцяе повкидати в воду. А коли броненосці будуть наші — весь південь буде наш. Тут складається Південна республіка з Кримом і родючими землями Волині та Поділля. Така республіка мае усі шанси на те, щоб істнувати і буде признана. Нехай стара насильниця, некультурна Москва, загибае од колотнечі в середині. Про це нам, південним жителям, не великий клопіт. Польща оновиться, і з цією сусідою Південна республіка житеме в добрій злагоді і в спілці. Яка велика і ясна будучина чекае наш південь! К бісу самодержавіе та викохану їм злодійську та дурну бюрократію! У нас буде чудове, ніколи не замерзаюче море і найкращі пшеничні землі, виноградники та шовківництво, першорядні порти та кріпость Севастополь з броненосним флотом. Та цеж багато більш того, що мае і зараз якась там Руминія або Сербія. Південна одеська республіка буде—і це не мрія...

— Заждіть,—перебивае його автор: назовіть мені народ, який буде залюдняти вашу Південну республіку, і тоді порішено буде питання: чи хоче він вашої республіки, чи тягне за Москву, як і за Хмельницького.

— Народ!—з призирством здвигнувши плечима одказав мій розмовець.—Ці волопаси-хохли підуть за інтелігенцією.—

— А інтелігенція хто ж? Ви—жиди?

— А хоча б і ми.

— Не поладнаете ви з хохлами. Не люблять вони жида.

— Поладнаемо. Примусимо їх. У нас капітали, наука, енергія; ми пани в торговлі і політиці. Примусимо, коли добром не захочуть.

І автор, міркуючи над відповідью Цукерберга, немов би й сам багато де в чому з ним згожуеться: звязок з центром справді не тривкий, Петербург мало зробив для цього краю; як не розсудливий визискувач-господарь, він все брав, а нічого не вертав виснаженому грунтові — народові. «Тепер тут усе в руках еврейства революціонерів!».

— Ваша південна республіка,—каже знову він Цукерберговi,— з столицею Одесою буде безперечно царством жидівським?

Цукерберг тільки осміхнувся.

— А хоча б і так. Нехай знову буде царство семитів. В Россії його заснувати зручніше, як на пісках Палестинських, або десь в Уганді,—на Чорному морі оновимо Карфаген.

— І повернете в рабів хохлів, як карфагеняне невільниками зробили берберів.

— Ніхто не заважатиме вашим хохлам вибиття як найскоріш із становища несвідомого „стада“ і здобути собі значіння.

Але добрячий автор боронить українські інтереси і не хоче oддати українців в рабство жидам.

— То це, виходить, що доля йому судилася—бути ілотом жида?

— А тепер хохол—ілот урядовця, голодний, пограбований, битий. Може гегемонія розвинутого жида та життя в багатій південній республиці не буде для нього ні шкодливе, ні важке.

Але автор боїться... і щоб совість свою заспокоїти, хоче почути в цій справі голос самого „хохлацького“ народу. До речи, це не так і тяжко зробити: в тому отелі, де спинився автор, був і заступник тиеї несчасної нації, що вже долю його порішають, не питаючись його самого,—корридорний Іван.

Та цей заступник України, виявилося, знає більше, ніж автор сподівався почути. Іван навіть чув, що «жидки республіку проголосили».

— А ти розумієш, що таке республіка?

— Чому ні. . Од усяких тягарів народ увільниться: од солдатчини, од податів і од начальства. Живи собі на вольній волі, ори та сій, де хочеш і яку хочеш землю! Бо земля Божа. Або иначе як працюй. Ні поліції, ні судів,—одно слово, ні яких утисків не буде.

— Але ж жиди остануться? А ти казав, що од них хохлам тяжко доводиться.

— Остануться. Нема ж і їм де діватися...

І далі, подумавши, додав, що коли не буде начальства, то й жид посмирнішає, бо можна буде його тоді і провчити: „не криви душею, поважай народ. Громада—великий чоловік і розсудить справедливо“.

„Иванъ ушелъ въ портъ, какъ истый казакъ временъ Хмельницкаго, въ чаяніи пограбить. Духъ запорожцевъ, чего добраго, воскреснетъ, и еврейская интеллигенція, чего добраго, не въ пору раз-

возилась съ своей южной республикой“,—такий робить висновок з того, що чув, наш автор. Розмова з нащадком запорожців здається його вдовольнила: Іван погодився з ним на тому, що жид мусить своє місце знати та не кривдити людей, але чи погодився він і в инших питаннях, звязаних з істнуванням південною-республікою, про це ми нечуємо. Та це авторові і не цікаво знати: він шукає лишень скрізь собі співчуття...

Наукове Товариство імени Шевченка у Львові.

В минулому році Наукове Товариство імени Шевченка у Львові закінчило перші пятнадцать років свого істнування. Пятнадцать років у житті наукової інституції—час дуже замітний, а для Наукового Товариства імени Шевченка це був час надзвичайно інтенсівної роботи, організації культурних сил для спільної наукової праці, час, пережитий серед виїмково тяжких обставин; цілих пятнадцать років, од того часу як Товариство імени Шевченка перетворилось въ наукову інституцію, всі його видання зоставались абсолютно забороненими для Росії, а через те моральні й наукові звязки з російською Україною, яка дала ініціятиву до зреформування товариства в наукове, яка постачала для нього значні грошеві засоби й літературний матеріал, були утруднені до крайньої міри. І коли, не вважаючи на тисячні перешкоди, на урядові заборони, на інертність та мало розвинутий науковий інтерес серед нашого громадянства, Науковому Товариству довелось осягти блискучих результатів—в виді великої сили науково обробленого й виданого матеріялу, в організації періодичного наукового видавництва по ріжним галузям знання, коли воно заняло поважне місце в ряду наукових інституцій славянських народів і стало правдивим огнищем української національної культури, то це в значній мірі, коли не виключно, треба віднести на карб величезної енергії і гарячої любови до рідного краю того гурту людей, який взяв у свої руки долю Товариства

і серед самих несприяючих обставин поставити зумів його на ту висоту, на якій воно стоїть зараз.

На порозі цього періоду часу, який підлягає нашому оглядові, в долі українського слова стався великий переворот, який зняв з нього пута абсолютних заборон і проскрипції, який одкрив, між иншим, дорогу для видань Наукового Товариства до Росії. Цей переворот дав змогу для свобідного обміну української наукової думки на всьому широкому просторі нашої землі і разом із тим одкрив шляхи для ширшого культурного впливу нашої найбільшої наукової інституції на всю Україну російську. З початку 1906 року видання Наукового Товариства почали йти більш-меньш свобідно до Росії, і цей початок вільного розвитку української науки у себе дома, не обмеженої цензурними путами, не одмежованої ніякими державними кордонами, був привітаний на сторінках І-ої книги «Записок Наукового Товариства імени Шевченка» прекрасними словами проф. М. Грушевського: «Ми чуємо себе при границі обітованої української землі. Довгий і тяжкий, безпривітний шлях по пустині добігає кінця. Останніми розпорядженнями що-до преси відкрита нашому журналу дорога в Росію. «Временныя правила» дають можливість заснування українських наукових часописей в Росії. Близький той час, коли ми не будемо одинокі в своїй науковій роботі і не будемо ізольовані в ній... Зближается час, коли по словам поета, котрого іменем прикрашаємо наші публікації,

спочинуть потомлені невільників руки
і коліна відпочинуть кайданами куті.

З вірою в близьке відродження українства, вь близький розвій української науки, з подвоєною енергією вступаємо в новий рік нашого видання, що відкриває перед нами нові, далекі й широкі перспективи наукової роботи. А коли наша радість здивує когось, нехай пригадає собі, що ці слова пише українець з Росії, що пятнадцать літ тому писав вступну статю для першої книжки цієї «абсолютно забороненої в Росії» наукової часописі,

що дванадцать літ з тяжким трудом редагував цей заборонений і старанно замовчуваний орган, і сам з цілою своєю науковою роботою за цей увесь час був проскрібований в Росії, а взагалі вся та українська наукова діяльність була представлювана як робота «темних сил»... (Записки Наук. Тов. ім. Ш., 1906, т. I, ст. 6).

Ми вважаемо за потрібне, перше ніж дати огляд наукової роботи товариства за минулий рік, пригадати в коротких рисах історію його заснування і життя за останні роки—для того, щоб ясніще представити собі ті умови, в яких доводилось працювати діячам цієї інституці, і те його становище, в якому застав його новий далеко більш світлий період в життю українського слова й письменства.

Думка заснувати постійну інституцію, яка дбала би про розвиток українського письменства, виникла серед українців російських в початку 70 років. Тоді вже ясно зазначилась політика російського уряду, направлена проти українського культурно-національного руху. Починаючи вже з середини 60 років центр українського національного життя почав пересуватись з над берегів Дніпра—до Львова, і чім далі, то все більше виявлялась потреба засновати український «кош» в Галичині для того, щоб спільними силами галицьких і російських українців запалити огнище національної культури, яке б по змозі роспросторювало свій вплив і на Украіну російську. В цілком певній формі ця ідея настигла серед гурту українських патріотів Полтави, де були зібрані й гроші для реального здійснення проекту—8.000 рублів. До цього гурту належали: Ол. Кониський, Елис. Милорадович, Д. Пильчиків, М. Жученко та др. У виробленню статуту інституції, яка мала називатись Товариством імени Шевченка, приймав участь, між иншим, і М. Драгоманов. Цей статут був затверджений австрійським урядом у 1873 році, і «Товариство імени Шевченка» почало з цього року формально істнувати. На зібрані гроші було закуплено у Львові дрюкарню, яко перший крок до реалізації завдань товариства: «вспомогати розвою малоруської словесности». Товариство почало істнувати в формі

тісно-замкненої корпорації, в якій, щоб охоронити себе од небажаних елементів, було поставлено дуже високу членську вкладну—100 корон. Першим головою товариства обібрано одного з видатніщих галицьких народовців—К. Сушкевича. Вийшло так, що товариство опинилось виключно в руках галичан народовецького напрямку і не тільки не придбало собі якого-небудь всеукраінського характера, але й взагалі не нроявило жадної активности; в громадськім життю істновання його було дуже непомітне, а свое завдання що до спріяння розвиткові украінського письменства виконувало воно тим способом, що дрюковало в своїй дрюкарні за дешеву ціну видання народовецької партії, зрідка випускаючи власні видання (найцінніще з них—праця проф. Ом. Огоновського «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» та його ж чотирьохтомова «Історія літератури руської). З 1885 року Товариство прийняло на себе видання літературного журнала «Зоря», який з початку 90 років придбав собі всеукраінський характер і навіть заповнявся сливе виключно творами украінців з Росії. Це було найбільшою заслугою «Товариства імени Шевченка» для украінського письменства.

Розвиток украінського руху з початком 90 років, його деяке оживлення в Росії після гнетючої реакції 80 років примусило знову звернути увагу украінських діячів на товариство імени Шевченка. Знов таки за приводом украінців з Росії, почала ширитись думка про потребу реформи товариства на основі більшої демократизації його і з наданням йому характера товариства наукового. Пропагатором цієї ідеї в Росії явився Ол. Кониський, а в Галичині Ол. Барвінський. В 1892 році реформа була переведена в життя. Товариство здобуло новий устав і почало зватись «Науковим Товариством імени Шевченка». Членську вкладку знижено до 12 корон. Поділено товариство на секції для більш інтенсівної наукової роботи, і постановлено видавати журнал «Записки Наукового Товариства імени Шевченка».

Перші роки істнування товариства після реформи не виправдали цілком надій, які покладались ініціяторами тієї реформи. Хоча спочатку обіцяло участь своїми науковими працями в ви-

даннях товариства чімало видатних українських учених, але—говорить проф. Грушевський—«обставини поневоленої України показались сильніщими від цих обіцянок: дуже небагато додержало своєї обіцянки й взяло участь в заснованім журналі. Ще меньше було таких, що не скінчили своєї участи в нім з першою статею»... (Записки, 1906, т. I, ст. 5). Дуже скоро прийшлось переконатись, що в тодішніх цензурних і всяких инших обставинах було б чистою ілюзією покладатися на поміч великої «соборної України»; що наукова робота, коли хоче йти, мусить опертися на місцеві сили. Старання в цім напрямі не були даремні. Коли участь України російської зіставалася припадковою й уривковою, то на місці у Львові організувалася громадка людей, не багатих числом, але сильних духом, вірою в будучність свого народа й любовью до нього, що сміло підставила свої плечи під тягар української наукової роботи й двигнула його з незломаним наміром—донести до хвилі розкріпощення України, щоб передати його в руки нових, численних робітників свобідної й обновленої соборної України (ibid.).

На чолі цієї групи українських робітників науки став чоловік, що злучив в собі надзвичайний організаторський талант, глибоку вченість та ерудіцію з гарячою любовю до рідного народу; цей чоловік був українець з Росії, молодий київський учений—Михайло Грушевський. Він вдохнув «душу живу» в товариство, і з того часу, як він став на чолі наукової роботи в ньому, почався «золотий вік» въ житті цієї інституції. В 1895 році М. Грушевського покликано на кафедру української історії у львівскому університеті і тоді ж обібрано його головою Наукового Товариства ім. Шевч. З прибуттям проф. Грушевського до Львова оживились звязки з Україною російською, а що головніще—йому вдалось зосередити біля товариства постійний круг співробітників з місцевих галицьких наукових та літературних сил, а ще трохи згодом витворити цілу школу молодих учених, які занялись розробленням ріжних періодів української історії.

Товариство, як ми згадали, поділилось на секції: історично-філософічну, філологичну й математично-природописно-лікарську.

Первісний спільний орган Товариства «Записки» з 1896 року почав виходити 6 разів на рік, спеціялізувавшися на розвідках по українській історії, археології, мові й письменству. Математично-прир.-лік. секція почала видавати й свій окремий «Збірник». Для наук юридичних було перейнято від групи українських правників видання «Часописі правничої й економічної». Філологічна секція а також історично-філософічна теж почали видавати свої «Збірники». Засновані при комісіях секції розпочали, з метою опублікования матеріялів з українознавства, цілі серії наукових видавництв: «Етнографічний Збірник», «Матеріяли до українсько-руської етнології», «Жерела до історії України-Руси», «Памятка українсько-руської мови й літератури», а в самих останніх часах — «Українсько-руський архів». Товариство перейняло також на себе видання «руської історичної бібліотеки», де містяться оригинальні й перекладні розвідки з нашої історії (досі вийшло 24 тома). З 1898 року Наукове товариство розпочало замість «Зорі» видавати що-місячний журнал по типу европейських Revue «Літературно-Науковий Вістник» (видаваний аж до 1905 року, коли він перейшов до «Видавничої Спілки» у Львові). Щоб ознайомлювати чужі наукові інституції з ходом наукової роботи, Товариство видає свою «Хроніку»—українською й німецькою мовами. Окрім цих регулярних видань, «Наукове Товариство» видало 4 томи російсько-українського словаря М. Уманця, юридичний словарь д-ра В. Левіцькаго, критичне видання творів Котляревського, Ю. Федьковича, Шевченка та др. укр. письменників, а тепер має намір приступити до нового академічного видання творів Шевченка, заснованого на самих найновіщих критичних розслідах. За 15 років Наукове Товариство імени Шевченка випустило по-над 150 томів наукових публікацій українською мовою і цим дійсно «створило українську науку в очах і поняттях ученого світа». У роботі й виданнях Товариства за цей час узяли участь такі українські старші й молодші письменники та вчені (окрім тих, що почали свою діятельність саме в Науков. Т-ві): Ів. Верхратський, Хв. Вовк, М. Дикарів, Н. Думаницький, П. Житецький, Ол. Кониський, пр. Ол. Колесса, Ів.

Ем. Левіцький, Вол. Лесевич, Ол. Лотоцький, проф. Ол. Маркевич, пр. Ів. Пулюй, М. Павлик, Ів. Стешенко, пр. К. Студинський, В. Шухевич та инші. Поруч з 24 річниками «Кіевской Старины», видання Наукового Товариства—неоцінений скарб для науки українознавства, без котрих неможна обійтись нікому, хто хоче серьозно ізучати український народ в його сучасному й минулому.

Ця колосальна видавнича продукція заслугує тим більшого признання, що вона була ведена при надзвичайно малих матеріяльних коштах, які здаються неймовірними для того, хто звик до бюджетів европейських наукових академій, яким наше товариство не може уступити ні інтенсівністю своеї роботи ні навіть кількістю видань. З боку як російської офіціяльної науки, так і польської, видання Товариства весь час старанно замовчувались, хоча їми і користувались ті самі вчені та інституції, що не хотіли признавати ні української мови, ні науки... Розуміеться, для того, щоб провадити свою роботу, Наукове Товариство не могло рахувати на самі членські вкладки; як і скрізь в подібних інституціях тут мусили прийти на поміч уряд і громадянство. З 1894 року Наукове Товариство почало одержувати субсідії, з початку від галицького сейму (перша субсідія—500 корон), а потім і від австрійського центрального уряду. Ці субсідії все зростали, і в минулому 1906 році Товариство одержало від сейму 12.000 корон, а від австрійського уряду 8.000. Ці запомоги здаються зовсім незначними, коли порівняти їх з тим, що одержують инші славянські наукові академії в Австрії, наприклад Краківська академія дістае що року 50.000 корон, а чеська— 40.000. Українське громадянство, що ні в Галичині, ні в Росії немае своеї заможної буржуазії ані аристократії, які б підримували своїми коштами національну академію, по змозі запомогало товариству своїми жертвами, з яких найзначніща—40.000 рублів прийшла в 1898 році з Росії.

Наукове Товариство в своїй діяльности не обмежувалось тільки науковими публікаціями (в свій час на сторінках «Кіевской Старины» подавався сістематичний огляд його видань), але

виконує й инші функції, властиві такого рода інституціям: воно видає запомоги й стіпендії молодим ученим і заслуженим діячам українського письменства, організовує наукові подорожі й експедиції, бере участь в міжнародніх наукових конгресах, подає ініціятиву в організації українських культурних святкуваннях (наприклад, ювилей століття обновленої української літератури в 1898 році), робить заходи для задоволення просвітно-наукових потреб українського народу, вдаючись з відповідними заявами до урядів—австрійського й російського, влаштовує наукові курси й відчити і т. ин. Товариство увіходить в обмін з по-над 300 ученими інституціями й видавництвами в ріжних частинах цівілізованого світу. При Товаристві (з 1899 року Товариство посідає прекрасною камяницею у Львові, де міститься його власна, поширена й поліпшена всіма новіщими засобами техніки друкарня і всі інституції Товариства) істнує бібліотека, яка являеться тепер самою повною й багатою книгозбірнею по українознавству на всьому просторі українських земель; въ 1906 році бібліотека збогатилась цінною колекцією книжок по філософії та ин. галузям знання з бібліотеки небіжчика В. Лесевича, одписаної ним Товариству. Зараз бібліотека Наукового Товавариства числить в собі біля 11200 наз. у 20.000 томах. Окрім бібліотеки Товариство має невеликий історично-археологичний музей і галерею портретів українських діячів. Товариству належить також на европейський зразок впорядкована українська книгарня—центральний нерв української книгарської справи на всю австрійську Україну.

З цього короткого побіжного перегляду видно всю ріжнородність діятельности Наукового Товариства імени Шевченка, його надзвичайну продуктивність і цінність його видань. Все це зовсім справедливо надає т-ву всеукраїнське значіння і кладе великі заслуги його діячам з проф. М. Грушевським на чолі, цим людям «великої души й серця», що з самопожертвою взялись нести тягар всеукраїнської наукової роботи, поки що переважно силами й засобами маленької бідної Галичини, цього справжнього українського Піємонту в часи лихоліття нашої національности в Росії.

Переходячи до спеціяльного перегляду життя й науково-видавничої діяльности Наукового Товариства імени Шевченка за минулий 1906 рік, мусимо зазначити перш за все організацію наукових експедіцій і заснования статистичної комісії. Думка організувати ряд сістематичних наукових подорожей для ізучення матеріялів до української історії по архивах виникла в Товаристві ще в 1905 році, але практично була введена в життя переважно в 1906 році. Цілий ряд молодих учених, членів товариства, був командірований до Кракова, Варшави, Петербурга, Москви, Харькова й других місць для ознайомлення з матеріялами по тамошніх архівах й бібліотеках. В цій подорожі взяли участь дд. Ів. Джиджора, В. Герасимчук, та Ів. Кревецький. В результаті їх студій зібрано цілий корпус матеріялів до історії козаччини, який має появитись в формі окремої публіції накладом Товариства. Другим визначним фактом з життя Товариства являеться заснования при ньому статистичної коміссії, яка мае метою служити корективом до офіціяльної статистики в Галичині, що мае на увазі польські державно-національні інтереси і з цією метою тенденційно перекручує статистичні відомости. Окрім того комісія мае звертати увагу на явища, полишені офіціяльною статистикою, вказати на недокладности, які виникають з невідповідних схем і способів, котрими збірається і групується матеріял. Комісія сподівається, що її робота, при співучасти й запомозі українського громадянства в Галичині, дасть цінні здобутки для ізучення громадського, культурного й національного життя галицької Украіни.

Науково-видавнича діяльність товариства в 1906 році, як звичайно, виявлялась у постійних видавництвах—«Записки Наукового Товариства імени Шевченка», збірниках секцій і комісій, де дрюковались переважно реферати, читані на засіданнях комісій і ухвалені до дрюку, а також окремих публікаціях. «Записки» почали виходити у збільшеному форматі. У 6 томах, що вийшли протягом року, уміщено цілий ряд розвідок по історії, язикознавству й історії українського письменства отцих авторів: М. Грушевського, Ол. Грушевського, Ів. Джиджори, М. Зубрицького,

Філ. Колесси, Ів. Кревецького, Ів. Крипякевича, З. Кузелі, С. Маслова, В. Перетца, Ів. Созанського, Ів Франка, і В. Щербаковського. Як звичайно, подавався огляд наукових часописей, виданих на Україні й по-за Україною, а також надзвичайно повно поставлений бібліографічний відділ—гордоща журнала.

Історично-філософічна секція видала IX-й том свого збірника, в якому уміщено другу половину I-го тому «Історії України-Руси» проф. М. Грушевського, цієї «величавої основи української історичної науки і невичерпаного джерела національно-політичного і соціяльно-культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно вперве у сімью европейських народів»[1]. В цьому томі подав автор огляд церковного життя на Україні в XIV–XVI століттях. Та ж сама секція видала I-й том нового видавництва Наук. Тов.—«Українсько-руський Архів». В цьому першому томі уміщено опис рукописів львівського Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича. Матеріял цей упорядкував Іл. Свянціцький.

Археографічна комісія видала том «Матеріялів до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західньої України» під ред. М. Грушевського. Це—збірник матеріялів до історії внутрішніх відносин Галичини й Поділля до часів панування тут польського права. Цей том—вже 8-й в серії видань археографічної комісії, присвячених історії Галичини, а почасти й Холмщини та Поділля. Та сама комісія видала в 1906 році два томи «Памяток українсько-руської мови й літератури». В першому з цих томів надрюковано під редакцією проф. К. Студинського збірку памятників полемічної літератури кінця XVI і поч. XVII в.: твори В. Гербеста, Жебровського, Стефана Зізанія і М. Смотрицького. На початку надрюковано широку вступну статю пр. Студинського, присвячену детальному історично-літературному розслідові надрюкованих памяток. В другому томі «Памяток»,

[1]) Науковий Збірник в честь проф. М. Грушевського, Л. 1906, ст. VII.

зредагованому Іваном Франком, надрюковано збірку апокріфів і легенд з українських рукописів.—Тут уміщено багату колекцію т. зв. есхатологічних оповідань з цінною передмовою і коментаріями.

Етнографічна комісія випустила два тома «Етнографічного Збірника». В одному уміщено під редакцією В. Гнатюка збірку коломийок з галицької України. В цьому томі, разом з попереднім томом, надрюковано 5792 номери пісень окрім варіянтів. В другому (з черги 21-му томі «Етн. Зб.») галицько-руські мелодії, зібрані на фонограф Йосифом Роздольським і зредаговані Ст. Людкевичем—досвідним знавцем української народньої музики. Окрім цих двох томів видано ще VIII-й том «Матеріялів до українсько-руської етнології», що містить в собі матеріял, зібраний д. Мр. Г-им по Київщині: «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа». До цього надзвичайно цінного й орігінального матеріялу додано уваги З. Кузелі. На жаль уваги д. Кузелі, яко неспеціяліста по медицині (матеріял торкається в значній мірі питань, що тісно звязані з фізіологією), не мають відповідної наукової вартости.

Математично-природописна секція випустила черговий (Х-й) том свого збірника. «Часописі правничої й економічної» вийшов IX-й том, де, між иншим, уміщено широку розвідку д. Правника про виборчу реформу в Австрії.

Філологична секція видала VII-й том свого збірника, куди увійшли розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Це вже третій том фольклорних праць Драгоманова, видаваних у «Збірнику філолог. секції Наук Т-ва». В ньому уміщено цілий ряд статей Драгоманова, дрюкованих у свій час по часописях російських, галицько-українських, французьких, англійських, італійських та болгарських. Все це зібрано й поперекладувано на українську мову М. Павликом.

З окремих публікацій Товариства, окрім дрібніщих відбиток з ріжних його періодичних видань, треба згадати розвідку Ів. Франка, дрюковану попереду в «Записках»—«Святий Климент у Корсуні, причинок до історії старохристиянської легенди». Ця

праця являється розслідом корсунських легенд про папу Климента та про їх розповсюдження в давній Руси, у звязку з культом Климента в руській церкві. Автор використав тута надзвичайно багатий матеріял старохристиянських легенд. — З чисто-літературних видань Наукового Товариства мусимо зазначити третій том критичного видання творів буковинського «Кобзаря»—Юрія Федьковича. В цьому томі, виданому під редакцією проф. Ол. Колесси, уміщено орігінальні й перекладні (переробки) драматичні твори Федьковича.

Нарешті вважаємо потрібним зазначити одну книгу, яка вийшла хоча й не накладом Наукового Товариства імени Шевченка, але сливе вся складається з творів членів Товариства і стоїть у тісній генетичній залежности од нього. Це—монументальний «Науковий Збірник, присвячений префесорові Мих. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині». Цей роскішно виданий том містить статі 24-х авторів з галицької та російської Украіни, кожна з цих статей являється дуже цінним причинком на полі ріжних сторін украінознавства, а весь збірник являється достойним вшануванням великих заслуг проф. Грушевського перед рідним краем, тих заслуг, які так правдиво схарактеризовані в словах вступної статьї редакторів Збірника: «Коли сьогодня справді почалося на украінських землях весняне світання й нове життя розбуджує довго давлену надію кращої будучности для народа найнесчаснійшого з несчасних—то історія колись згадає в тім переломовім моменті імя Михайла Грушевського, як того, що вказував украінській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок.» (ст. VII—VIII).

Тяжкі політичні обставини життя нашого народу були причиною того, що коштовні вклади Наукового Товариства імени Шевченка в скарбницю украінського духа були доступні тільки для одної невеличкої частини нашої землі, яка змогла дати притулок нашому слову во «время люте» його гонення й переслідування там, де живе $^{9}/_{10}$ украінського народа. Тепер горізонт

прояснюється. Виявляється можливість перенесення безпосереднього впливу культурно-наукових надбань Товариства (а незабаром, може, й самого місця його перебування) на нашу Україну, одкриваються перспективи вільного наукового обміну і дружньої спільної роботи наукових сил з усіх частин нашого рідного краю. Праця Наукового Товариства імена Шевченка, його видання— на завжді послужать невичерпаним джерелом для кожного дослідника України, а його діячі зостануться для будучих поколінь зразком великої любови до рідного краю, тої любови, яка перемогла тисячі перешкод і трудностей і створила культурно-національне огнище, яким ми нині сміло можемо похвалитись перед ареопагом народів культурного світа. Ці діячі можуть сміливо дивитись у будучність, знаючи, що їх праця не загинула марно і буде з вдячністю оцінена українським громадянством. Віримо, що вони знайдуть достойних наступників для продовження їх великого діла.

Д. Дорошенко.

ОПОВІСТКИ.

НА 1907 рік. **РАДА** НА 1907 рік.

Рік видання другий

ГАЗЕТА ПОЛІТИЧНА, ЕКОНОМИЧНА і ЛІТЕРАТУРНА

виходить у Київі що-дня, окрім понеділків.

„РАДА“ має широку програму, як звичайні великі політичні газети: дає щоденний огляд життя політичного, громадського, економичного і літературного на Украіні, в Росії й по чужих землях; звістки про всякі світові події; поезії та оповидання; фельєтони: політичні, наукові і белетристичні.

„РАДА“ має власних кореспондентів у Петербурзі, Москві, Харькові, Одесі, Полтаві, Чернігові, Херсоні, Житомірі, Кам'янці-Подільському і по инших місцях Украіні та Россії, а також і за кордоном: у Львові. Чернівцях, Відні, Парижі і Берлині.

Особливу увагу звертає „Рада“ на місцеве життя провінції.

Газета буде виходити в побільшенім розмірі.

Працею давнійших і нових визначних письменників, які обіцяли свою участь в новім році, програма газеты пошириться. Зроб-

лено буде все можливе для того, щоб зробити газету органом всеї **України** й давати перегляд життя ріжніх її частин, в Россії й за кордоном. Особливо уважатиме Редакція на те, щоб дати читачам по змозі повний образ не тільки суспільно-політичного, а й духовного й культурного українського життя та його здобудків в Россії й Австро-Угорщині. Потребам й змаганням сучасного українського життя будутъ присвячуватися ширші статі теоретичного змісту. Стоячі на основі поступового й демократичного українства, газета не буде партійною й даватиме місце статям, яки будуть освітлювати ці питання з ріжних партійних становищ поступового й демократичного напрямку.

Умови передплати:

З приставкою і пересылкою: на рік 6 карб., на півроку 3 карб. 25 к., на 3 міс. 1 карб. 75 коп., на 1 міс. 65 коп.

За кордон: на рік 11 карб., на півроку 5 карб. 50 к., на 3 міс. 2 карб. 75 коп., на 1 міс. 1 карб.

ЦІНА ОКРЕМОГО № 4 КОП.

За зміну адреси 30 коп.

Хто передплатить газету на цілий 1907 рік, тому вишлеться **„Словарик чужих та не дуже зрозуміліх слів“** В. Доманицького і **стінний календар** на 1907 рік.

Адрес редакції і головної контори: **у Києві, Вел. Підвальна вул. д. 6,** біля Золотих Воріт. **Телефон 1458.**

Передплачувати й купувати на роздріб „РАДУ“, окрім контори (Вел. Підвальна, 6. можна ще по сих місцях: У КИІВІ: в книгарні „Кіевской Старины“, Безаківська вул., ч. 8. У НІЖИНІ в книгарні п-ні Чекмарьової. В. ОДЕСІ: Ніжинська вул., ч. 50, кв. 3. У ЛЬВОВІ (Галичина): в книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, вул. Театральна, ч. 1.

Редактор *М. Павловський.* Видавець *Є. Чикаленко.*

3—3

Во избѣжаніе задержекъ въ высылкѣ выпусковъ редакція проситъ при разсрочкѣ **своевременно** высылать послѣдующіе взносы.

За каждую перемѣну адреса взимается 25 коп.; при переходѣ же городскихъ подписчиковъ на иногородніе 50 коп.

Письма, переводы, денежную и заказную корреспонденцію адресовать въ редакцію: **Москва, Долгоруковская ул., д. Золотарскаго. Телефонъ 67-27.**

Редакторъ-издатель **Г. Балицкій.**

3—3

Борисъ.—Князь Серебряный.—Упырь и др.),—**значительно дополненное** произведеніями, не вошедшими въ предыдущія изданія и изданными за границею.

Съ критико-біографическимъ очеркомъ **С. А. ВЕНГЕРОВА.**

(Цѣна существующаго неполнаго изданія, безъ пересылки, **8 р. 50 к.**).

ПОЛНАГО СОБРАНІЯ СОЧИНЕНІЙ

ОСТАЛЬНЫЯ **30** КНИГЪ **К. М. СТАНЮКОВИЧА**

(„Морскіе разсказы"; романы: „Омутъ", „Откровенные", „Наши нравы", „Жрецы" и др.; „Картинки общественной жизни", „Письма знатнаго иностранца"; много повѣстей, разсказовъ и пр.),—**значительно дополненнаго** произведеніями, не вошедшими въ предыдущія изданія.

Съ критико-біографическимъ очеркомъ **П. В. БЫКОВА.**

(Цѣна существующаго неполнаго изданія, съ пересылкой, **21 руб.**).

12 книгъ **„ЕЖЕМѢСЯЧНЫХЪ ЛИТЕРАТУРНЫХЪ И ПОПУЛЯРНО-НАУЧНЫХЪ ПРИЛОЖЕНІЙ"**, содержащихъ романы повѣсти, разсказы, популярно-научныя и критическія статьи современныхъ авторовъ съ иллюстраціями и отдѣлы библіографіи, смѣси, шахматовъ, и шашекъ задачъ и разныхъ игръ.

12 №№ „ПАРИЖСКИХЪ МОДЪ", выходящихъ ежемѣсячно. До 200 столбцовъ текста и 300 модныхъ гравюръ. Съ почтовымъ ящикомъ для отвѣтовъ на разнообразные вопросы подписчиковъ.

12 листовъ рисунковъ (около 300) для рукодѣльныхъ, выпильныхъ работъ и для выжиганія и до 300 чертежей выкроекъ въ натуральную величину.

1 „СТѢННОЙ КАЛЕНДАРЬ" на **1907** годъ, отпечатанный красками.

Подписная цѣна „НИВЫ" со всѣми приложеніями на годъ.

въ С.-Петербургѣ: безъ доставки . . **6 р. 50 к.**; съ доставкой . . **7 р. 50 к.** Безъ доставки: 1) въ Москвѣ, въ конторѣ Н. Печковской—**7 р. 25 к.**; 2) въ Одессѣ, въ книж. маг. „Образованіе"—**7 р. 50 к.**	**Съ пересылкою во всѣ мѣста Россіи . . . . 8** р. За границу—**12 р.**

Допускается разсрочка платежа въ **2, 3** и **4** срока.

Д. Д. Плетневъ, Т. И. Полнеръ, К. М. Пономаревъ, Г. Н. Потанинъ, В. В. Пржевальскій, А. Ф. Рубинчикъ, А. В. Смирновъ, А. А. Стаховичъ, П. Б. Струве, Н. В. Тесленко, А. А. Тимофеевъ, проф. А. Ф. Фортунатовъ, пр.-д. М. И. Фридманъ, проф. М. П. Чубинскій, пр.-д. А. А. Чупровъ, кн. Д. И. Шаховской, Т. Л. Щепкина-Куперникъ, М. П. Щепкинъ, Н. Н. Щепкинъ, А. С. Ященко и др.

Редакція помѣщается на Большой Никитской, въ домѣ Пѣнкиной.

Подписная цѣна:

Въ Москвѣ съ доставкой на годъ—10 р., на 6 мѣс.—5 р. 50 к., на 3 мѣс.—3 р., на 1 мѣс.—1 р. Въ Города съ пересылкой на годъ—11 р., на 6 мѣс.—6 р., на 3 мѣс.—3 р. 50 к., на 1 мѣс.—1 р. 20 к. За границу на годъ—18 р., на 6 мѣс.—9 р., на 3 мѣс.—4 р. 80 к., на 1 мѣс.—1 р. 90 к.

Для воспитанниковъ высшихъ учебныхъ заведеній, сельскихъ священниковъ, учителей и учительницъ городскихъ и сельскихъ школъ—20% скидки. Допускается разсрочка. Цѣна объявленій за строку петита впереди текста—50 к., позади текста—25 к.

Подписка принимается въ конторѣ газеты: Кузнецкій мостъ, д. Юнкеръ, у Н. Н. Печковской и въ книжныхъ магазинахъ.

Издатель *Н. Г. Смирновъ.* Редакторъ *Л. М. Родіоновъ.*

3—3

Живущіе за границею благоволять подписываться черезъ **мѣстныя** (заграничныя) почтовыя учрежденія, что дешевле и удобнѣе. Иначе прибавляется по рублю въ мѣс.

У газетчиковъ отдѣльные номера 5 к. какъ въ Петербургѣ, такъ и въ провинціи.

Для крестьянъ, рабочихъ, сельскихъ учителей, фельдшер., сельскаго духовенства, приказчиковъ, какъ и для учащихся въ высш. учеб. завед., подписная цѣна на полгода 4 р. 25 к., на 4 мѣс. 3 р., на 2 мѣс. 1 р. 50 к., на 1 мѣс. 85 к. Эта льготная подписка направляется непосредственно въ главную контору (С.-Петербургъ. Невскій, 19); принимается также черезъ земскія учрежденія, но не отъ коммерческихъ посредниковъ. Комиссіонныхъ скидокъ по ней не дѣлается.

Всѣмъ годовымъ, полугодовымъ и трехмѣсячнымъ подписч. будетъ разосланъ „ДУМСКІЙ СБОРНИКЪ“, серіями по 5—6 лист., всего около 25 печатныхъ листовъ. Въ него войдетъ систематическій обзоръ дѣятельности Государственной думы перваго созыва. По оффиціальнымъ стенографическимъ отчетамъ и др. матеріаламъ; болѣе выдающіяся рѣчи полностью.

Съ января при «ТОВАРИЩѢ» всѣмъ подписчикамъ разсылатся.

Иллюстрированный Еженедѣльникъ.

До возстановленія «Н. Ж». «ТОВАРИЩЪ» разсылается также подписчикамъ «НАШЕЙ ЖИЗНИ».

3—3

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1907 ГОДЪ НА

„Голосъ Волыни“

газету политическую, литературную и общественной жизни

«Голосъ Волыни» выходитъ ежедневно

Подписная цѣна съ доставкой и пересылкой: На 12 м.—7 р., на 6 м.—4 р., на 3 м.—2 р. 30 к., на 1 м.—85 к.

Для *годовыхъ* подписчиковъ допускается разсрочка платежа: при подпискѣ 2 р., затѣмъ къ 1 марта, мая, іюля, сентября и ноября по 1 руб.

Подписка принимается въ конторѣ „Голосъ Волыни“, въ г. Житомірѣ (уг. Михайловской и Б.-Бердичевской, д. О-ва Взаимн. Кред.).

Издатель **Е. Щербицкій.**

3—3

бытовой старины: 9) народную словесность; 10) архивные документы.

Редакція не имѣеть возможности перечислять здѣсь статьи, находящіяся въ ея архивѣ, и называть ея многочисленныхъ сотрудниковъ, какъ гражданскихъ, такъ военныхъ и духовныхъ, при благосклонномъ участіи которыхъ журналъ издается въ теченіе 37 лѣтъ.

По примѣру прежнихъ лѣтъ, въ журналѣ будутъ помѣщаться портреты выдающихся русскихъ дѣятелей, гравированные лучшими художниками. Журналъ, какъ и прежде, будетъ выходить 1-го числа каждаго мѣсяца.

Подписная цѣна на годъ 9 р. съ пересылкой.

Книгопродавцамъ, принимающимъ подписку, дѣлается уступка, по **30** к. съ экземпляра.

Подписка принимается въ С.-Петербургѣ, Фонтанка, д. № 145.

3—3

Политическая Энциклопедія.

Подъ редакціей Л. З. Слонимскаго.

Въ 12 выпускахъ, цѣна по подпискѣ 9 руб.
(въ трехъ полукожанныхъ перепл. ц. 12 р.).

При задаткѣ въ 3 руб. выдаются три выпуска, а дальнѣйшіе по мѣрѣ поступленія взносовъ, считая одинъ рубль за каждый выпускъ. Послѣ оплаты всей подписной суммы выпуски выдаются немедленно по выходѣ ихъ изъ печати.

Цѣна внѣ подписки: 12 руб., въ перепл. 15 руб.

Переплетенные тома выдаются при выходѣ 4-го, 8-го и 12-го выпусковъ.

Въ первыхъ трехъ выпускахъ (480 страницъ) помѣщено 206 статей между прочимъ, слѣдующія:

Абсолютизмъ, Проф. Э. Гримма; Австрія, М. Горенберга; Автономія, М. Горенберга и Н. Рейнгардта; Аграрное движеніе 1905 г., С. Прокоповича; Аграрныя отношенія въ Россіи, В. В.; Адвокатура, К. Арсеньева; Административная юстиція И. Лазаревскаго; Азіатская Россія, А. Кауфмана; Азія. З. Авалова; Акціонерн. компаніи, А. Каминка; Алексѣевъ, Е. И. Л. Сло-

нимскаго; Амнистія, В. Кузьмина-Караваева; Анархизмъ, В. Святловскаго; Антисемитизмъ, В. Водовозова, Н. Рейнгардта и Л. Слонимскаго; Арбитражъ, бар. Б. Нольде; Арендныя отношенія, А. Дядиченко и Л. Чермака; Армія проф. А. Добровольскаго; Арсеньевъ К. К., А. Ѳ. Кони; Артели, Ф. Щербины; Афганистанъ, З. Авалова; Багдадская желѣзная дорога бар. Б. Нольде; Балканскій полуостровъ, бар. Б. Нольде и П. Калинкова; Батраки, Ф. Щербина; Башкиры и башкирскія земли, А. Дядиченко; Бебель, В. Водовозова; Бездѣйствіе власти, проф. кн. С. Друцкаго; Безземельные крестьяне, Ф. Щербины; Безобразовъ М. А., Н. Рейнгардта; Безработица, В. Святловскаго; Берлинскій трактатъ, бар. Б. Нольде; Берлинъ, Р. Стрѣльцова; Бернштейнъ, Эд., В. Водовозова; Бобыли, Ф. Щербины; Богатство, Г. Черняевскаго; Бойкотъ, В. Водовозова; Болгарская конституція, П. Милюкова; Босфоръ и Дарданеллы, бар. Б. Нольде; Бракъ, Н. В. Рейнгардта; Брентано, А., Р. Стрѣльцова; Британская имперія, П. Г. Мижуева; Бундъ, І. Рыбакова; Бюджетное право, Сергѣя Шумакова; Бюджетъ, Л. Буха; Бюджеты крестьянскіе, Ф. Щербины; Бюрократія, Н. В. Рейнгардта, проф. В. В. Ивановскаго и Л. Слонимскаго; Вандербильты, П. А. Тверского; Великобританія, проф. Павла Виноградова, Экономическія и общественныя условія Великобританіи, С. И. Рапопорта; Вильгельмъ II. Г. Гроссмана (А. Коврова); Витте, С. Ю. Л. Слонимскаго; Военное вѣдомство и высшее воен. управленіе. А. Л—скаго; Военное положеніе, Сергѣя Шумакова; Военные суды, А. Т. и Сергѣя Шумакова; Вольное Экономич. Общество, Д. И. Рихтера; Вооруженное возстаніе, Н. В. Рейнгардта Всеобщее избирательное право, В. Водовозова.

Въ первыхъ трехъ выпускахъ помѣщено 28 портретовъ и иллюстрацій, 18 картограммъ, и 29 геогр. и этногр. картъ.

Выпуски четвертый и пятый печатаются.

Для ознакомленія съ изданіемъ всѣмъ желающимъ высылается первый выпускъ съ обязательствомъ возвратить его, если подписка не состоится.

Подписка съ наложеніемъ платежа дозволяется съ надбавкой 25 коп. при каждой отправкѣ.

ГЛАВНАЯ КОНТОРА: СПБ., НЕВСКІЙ, 88.

Подписка принимается также въ иногородныхъ отдѣленіяхъ и у представителей главной конторы.

Появившіяся объявленія о „Полит. Энциклопедіи" какъ приложенія къ другимъ изданіямъ, не имѣютъ ничего общаго ни съ нашей редакціей, ни съ нашимъ издательствомъ.

3—3

ственной жизни и народнаго образованія, философіи, психологіи, исторіи, исторіи литературы, беллетристики и искусства.

Литература соціалистическихъ партій будетъ рецензироваться соотвѣтствующими соціалистами. Въ тѣхъ случаяхъ, если представителемъ одной изъ этихъ партій будетъ написанъ обзоръ литературы по какому-либо вопросу текущаго момента, то въ слѣдующемъ же номерѣ будетъ данъ обзоръ той же литературы, написанный представителемъ другой партіи.

Считая одной изъ главныхъ своихъ задачъ, широкое удовлетвореніе читателей, ищущихъ систематическаго самообразованія, редакція „Книги“ обратитъ особенное вниманіе на отдѣлъ отвѣтовъ на вопросы по организаціи самообразованія, чтенія вообще, а также книжнаго дѣла. Кромѣ того въ журналѣ будетъ помѣщаться хроника литературной жизни и книгоиздательскаго дѣла. Всѣ книги, присланныя въ редакцію для рецензій, будутъ регистрироваться въ особомъ отдѣлѣ.

Журналъ выходитъ еженедѣльно по четвергамъ.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА: на годъ съ доставкой и пересылкой 2 р. 50 к., на полгода 1 р. 50 к., на 3 мѣс. 85 к. и на 2 мѣс. 60 к. (мѣсячная подписка не принимается).

Адресъ редакціи и конторы журнала „Книга“—книжный складъ „ЗЕМЛЯ“ СПБ., Владимірскій пр., д. № 7. Телеф. 51—01.

2—3

На 1907 годъ.

Открыта подписка на историческій журналъ

„БЫЛОЕ“.

Журналъ—внѣпартійный и посвященный исторіи освободительнаго движенія—издается подъ редакціей В. Я. Яковлева-Богучарскаго и П. Е. Щеголева при ближайшемъ участіи В. Л. Бурцева по слѣдующей программѣ.

Статьи и изслѣдованія по исторіи освободительнаго движенія въ Россіи.

Біографіи дѣятелей движенія, воспоминанія о нихъ, ихъ собственные мемуары, дневники, письма, статьи, стихотворенія и проч.

Документы и другіе матеріалы, касающіеся движенія.

Отдѣльные факты и эпизоды изъ исторіи движенія.

Историческая библіографія.

Въ 1907 году между многими другими статьями будутъ напечатаны: М. Ю. Ашенбреннеръ—Воспоминанія (60-ые и 70-ые годы); А. Бахъ—Воспоминанія народовольца; В. Я. Богучарскій—Декабристъ М. С. Лунинъ; В. Л. Бурцевъ—Изъ воспоминаній; И. П. Бѣлоконскій—Земское движеніе до образованія „Союза Освобожденія“; В. А. Вейнштокъ—Акатуевскій рудникъ; М. О. Гершензонъ — Западные друзья Герцена; В. С. Голубевъ—Государственная Дума 1906 года; В. А. Даниловъ—Изъ воспоминаній; С. А. Жебуневъ—Изъ воспоминаній; А. И. Иванчинъ-Писаревъ—Побѣгъ князя Кропоткина; Н. И. Іорданскій—Миссія П. С. Ванновскаго; Кафіеро—Воспоминанія; Коваленко—11 дней на „Потемкинѣ“; Е. Д. Кускова—Политическія партіи въ 1906 году; Платонъ Лебедевъ—Красные дни въ Нижнемъ Новгородѣ; М. К. Лемке—Процессы Митрофана Муравскаго, Сунгурова, Блюммера, Головина, кн. Долгорукова и др. (по неизданнымъ архивнымъ даннымъ); Е. Е. Лазаревъ—Гавайскій сенаторъ; А. О. Лукашевичъ—Въ народъ; И. Л. Манучаровъ—Изъ Шлиссельбурга на Сахалинъ; Н. А. Морозовъ.—Изъ воспоминаній; В. С. Панкратовъ Арестъ и процессъ. Э. К. Пекарскій—Рабочій Петръ Алексѣевъ (изъ воспоминаній); П. Н. Переверзевъ—Экспедиція генерала Ренненкампфа; М. Р. Поповъ—Изъ моего революціоннаго прошлаго; С. Н. Прокоповичъ—Формы и результаты аграрнаго движенія въ 1906 году. А. С. Пругавинъ—Декабристъ въ монаст. тюрьмѣ. Л. Ф. Пантелѣевъ—Дѣла давно минувшихъ дней (арестъ, ссылка и пр.); З. Ралли—Изъ воспоминаній о Драгомановѣ и Бакунинѣ; И. А. Рубановичъ—Дѣло Гоца въ Италіи и Савицкаго во Франціи; С. А. Савинкова—Изъ воспоминаній; С. Г. Сватиковъ—Очерки по исторіи студенческаго движенія; В. И. Семевскій—Волненія въ л.-гв. Семеновскомъ полку въ 1820 году: Е. П. Семеновъ. Народовольческіе кружки въ Одессѣ; Э. А. Серебряковъ—Революціонеры во флотѣ; С. Сомовъ—Рабочее движеніе въ Петербургѣ въ 1905 году; Н. П. Стародворскій—Дегаевъ и Судейкинъ. Изъ воспоминаній; П. Б. Струве—Заграничный журналъ „Освобожденіе“; Е. В. Тарле—Каннингъ и Николай Тургеневъ;—Герценъ и газета Прудона; Н. А Танъ—Послѣдній періодъ „Народной Воли“ М. Ф. Фроленко—Воспоминанія о Воронежскомъ и Липецкомъ съѣздахъ; Л. Ш. Страница изъ исторіи идейныхъ теченій въ „Народной Волѣ“. П. Е. Щеголевъ—Агитаціонная литература декабристовъ;—Конецъ императора Павла (историческое разслѣдованіе); Ф. Л. Ястржембскій—Записки петрашевца; Записки императора Николая I о 14 декабря, неизданныя произведенія А. И. Герцена и др

Будутъ напечатаны также: „Сводъ указаній данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о госуд. преступленіяхъ“ (полностью); Докладъ (оффиціальный) о дѣлѣ В. И. Засуличъ; Разгромъ тверского земства (извлеченіе изъ доклада г-на Штюрмера); Къ исторіи русской „конституціи“ (офиціальные матеріалы и документы); Обзоры по дѣламъ политическимъ за разные годы (изъ изданій д-та полиціи); Отчеты о процессахъ, не бывшіе въ печати (дѣло 1 марта 1887 г., военныхъ кружковъ 1887 и др.); рѣдчайшія революціонныя изданія, письма разныхъ общественныхъ дѣятелей, документы и очерки по исторіи освободительнаго движенія послѣднихъ двухъ лѣтъ, и т. д.

Ланге, Б. А. Лезинъ, М. К. Лемке, проф. П. Ф. Лесгафтъ, А. Л. Липовскій, А. А. Локтинъ, Ѳ. С. Матвѣевъ, И. И. Мещерскій, П. Г. Мижуевъ, А. В. Мезіеръ, А. П. Налимовъ, А. П. Нечаевъ, А. Новиковъ. А. В. Овсянниковъ, Ф. Ф. Ольденбургъ, проф. И. Г. Оршанскій, С. А. Острогорскій, Ф. И. Павловъ, О. Х. Павловичъ, проф. А. Л. Погодинъ, В. Подстепянскій, С. Н. Поляковъ, В. Л. Розенбергъ, Г. П. Роковъ, И. А. Рудневъ, Н. А. Рубакинъ, Е. П. Рѣпина, С. Ф. Русова, М. Н. Салтыкова, проф. И. А. Сикорскій, С. И. Симоновъ, Л. С. Севрукъ, проф. Ир. П. Скворцовъ. А. Ѳ. Соколовъ, М. И. Страхова, проф. Сумцовъ, М. А. Тростниковъ, А. М. Тютрюмовъ. К. А. Тюлеліевъ, В. И. Чарнолускій, П. В. Чеховъ, В. И. Фармаковскій. А. П. Флеровъ, В. А. Флеровъ, проф. В. М. Шимкевичъ, С. И. Шохоръ-Троцкій, Н. О. Шохоръ-Троцкая, д-ръ В. Ф. Якубовичъ, А. Яцимірскій и др.

«Русская Школа» выходитъ ежемѣсячно книжками, не менѣе пятнадцати печ. листовъ каждая (за май-іюнь и іюль-августъ—двѣ книжки двойнаго объема). Подписная цѣна: въ Петербургѣ безъ доставки—семь р., съ доставкою—7 руб. 50 коп., для иногороднихъ съ пересылкою—восемь руб.; за границу—девять руб. въ годъ. Сельскіе учителя, выписывающіе журналъ за свой счетъ, могутъ получать журналъ за шесть руб. въ годъ, съ разсрочкою уплаты въ два срока. Города и земства, выписывающіе не менѣе 10 экз., пользуются уступкою въ 15% Книжные магазины получаютъ за комиссію 5% съ годовой цѣны. Подписка съ разсрочкой и уступкой принимается только въ конторѣ журнала.

Журналъ «Р. Ш». допущенъ Ученымъ Комитет. Мин. Нар. Просв. къ выпискѣ для фундаментальныхъ библіотекъ среднихъ учебныхъ заведеній, а также въ учительскія библіотеки низшихъ учебныхъ заведеній.

Золотая медаль на международной выставкѣ «Дѣтскій Міръ» въ 1904 году.

Подписка принимается въ конторѣ редакціи (Спб. Лиговская ул., 1).

Редакторъ-издатель *Я. Я. Гуревичъ.*

Од редакції.

Журнал «Україна», що виходить з року 1907 замість «Кіевской Старины», складається з двох частин, які будуть входити у кожну щомісячну книжку. наукової та літературно-публіцистичної.

В частині *науковій* друкуються: самостійні праці з української історії та усякі матеріали до неї, як то: особливо цінні історичні документи, мемуари, хроніки, дневники, записки, спомини, оповідання, біографії, некрологи та характеристики, описи річевих памяток української старовини та замітки про все те взагалі, що дотикається або змальовує народне життя на Вкраїні, або ж в чому виявляється народня творчість та світогляд, як напр.: необслідовані звичаї релігійні, правові, соціальні і т. и., давні пісні з голосом, незаписані думи, казки, легенди, і т. и.; бібліографичні звістки про нові видання в Россії і загряницею, книжки та статті, які дотикаються минулого і сучасного життя України, з критичними увагами про них.

В частині *літературно-публіцистичній*, крім української беллетристики, подаватимуться статті про сучасні питання, особливо ж про ті, що мають звьязок з життям України.

Статті, як в першій, так і в другій частині, друкуватимуться *українською мовою*, але для тих авторів, яким важко поки що писати по українському, залишається право подавати свої праці *мовою российською*.

Журнал буде виходити щомісяця книжками аркушів в 10—12.

Рукописи, надіслані у редакцію для друку, коли буде потреба—скорочуватимуться та змінятимуться. Рукописи, які узнано буде до друку непридатними, зберегаються в редакції шість місяців; редакція не бере на себе обовьязку повертати їх авторам своїм коштом.

Редакція просить авторів надсилати книжки та брошюри на рецензію.

УКРАІНА.

НАУКОВИЙ

та

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ II.

АПРІЛЬ

1907.

У КИЇВІ
1907.